ISSN 2961-1512 (Print)

Peer Reviewed Journal

सत्यको खोजी

वर्ष: ५ अंक: १ जेष्ठ, २०८०

A Journal Of Commission Of Investigation On Enforced Disappeared Persons

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

पुल्चोक, ललितपुर

सत्यको खोजी

वर्षः ५ अंकः १ जेष्ठ २०८०

“मर्यादाका लागि सत्य-तथ्य, न्याय र परिपूरण”

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

नेपाल

सत्यको खोजी

वर्षः ५ अंकः १ जेष्ठ २०८०

सम्पादन समिति

श्यामकुमार भट्टराई

कृष्णप्रसाद पुडासैनी

यज्ञप्रसाद अधिकारी

ज्योती श्रेष्ठ

राजकुमार ढुंगेल

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

नेपाल

सर्वाधिकार
आयोगको पूर्व स्वीकृतिविना यस प्रकाशनका लेख र सामग्रीलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनको लागि पुनःउत्पादन एवं मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइनेछैन। बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिनेछ।

प्रकाशन मिति र प्रति
मितिः २०८०, जेष्ठ
प्रतिः पाँच सय

प्रकाशक
बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
पुल्चोक, ललितपुर
फोनः ०१-५०१०१७९/४८१
टोलफ्री नं. १६६०-०१-२२१११
Email: ciedpnepal@gmail.com
website: www.ciedp.gov.np

कम्प्युटर डिजाइन
कम्प्युटर अपरेटर श्री सुन्दर बलम्पाकी
कम्प्युटर अपरेटर श्री रमेश थापा मगर

यस जर्नलका सम्बन्धमा कुनै सुझाव, गुनासो एवं प्रतिक्रिया भए आयोगको इमेल ठेगाना ciedpnepal@gmail.com एवं आयोगको कार्यालयको ठेगानामा समेत पत्राचार गरी सुझाव पठाउनुहुन अनुरोध छ।

मुद्रण
श्री साईनिङ्ग ट्रेड लिङ्क प्रा.लि.
शान्तिनगर, काठमाण्डौं।
मोवाइल नं. ९८५११६२२०८

©बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

๑ सम्पादकीय ๑

वि.स. २०५२ देखि वि.सं. २०६३ सम्म भएको सशस्त्र द्वन्द्वलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउँदै राज्यमा दिगो शान्तिका लागि द्वन्द्वरत पक्ष र सरकारका बीच बृहत् शान्ति सम्झौता भयो। सो सम्झौतापछि जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा द्वन्द्वका क्रममा भएका मानवअधिकार र मानवीय कानून उल्लंघनका घटनाहरूको छानविन गर्ने संवैधानिक प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको थियो। सोही प्रतिबद्धता कार्यान्वयनका लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी गरियो। सो ऐन बमोजिम दुईवटा आयोगहरू गठन भएको लामो समय भइसकेको छ। प्रक्रियागत रूपमा छानविनका प्रारम्भिक काम भए पनि नतिजामा सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषय कुनै निष्कर्षमा पुग्न सकेको छैन। त्यसैले यो विषयमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा विभिन्न चर्चा/परिचर्चा निरन्तरता भइरहेको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी ऐनमा संशोधन गर्ने विषयमा राजनीतिक सहमति जुट्न नसक्दा यो प्रक्रिया लम्बिन पुगेको हो। अवधारणागत रूपमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषयमा देखिएको अस्पष्टता र भिन्न/भिन्न प्राथमिकता एवं स्वार्थले पनि यो विषय टुङ्गोमा पुग्न नसकेको यथार्थता अब कसैले लुकाउन सक्ने अवस्था छैन। राजनीतिक एवं प्राविधिक कारण देखाएर सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रक्रिया टुङ्गोमा पुग्न नसकेको भनी दिइने जवाफले वास्तविक पीडितलाई झन पीडित बनाएको छ। प्राथमिकतापूर्वक यो विषयलाई टुंगोमा पुऱ्याई दिगो शान्तिको वातावरण निर्माण गर्न एवं भविष्यमा यस्ता घटना दोहोरिन नदिन अपनाउनु पर्ने उपाय तर्फ सबै पक्षको ध्यान जानु पर्ने आवश्यकता छ।

नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको सम्बन्धमा चर्चा/परिचर्चाको अनुपातमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा विश्लेषण कम मात्रामा भएको पाइन्छ। आयोगले गरेका छानबिनसम्बन्धी क्रियाकलापहरू, अनुसन्धानात्मक गतिविधिहरू, पीडितहरूको अनुभव, मानवअधिकारवादी तथा सरोकारवालाहरूको रायसुझावलगायत यसका सैद्धान्तिक तथा प्रयोगात्मक पक्षहरूको विश्लेषणबाट आयोगलाई आफ्नो जिम्मेवारी न्यायसंगत हिसाबले सुल्झाउन सुझाव एवं पृष्ठपोषण प्राप्त होस् भन्ने हेतुले आयोगले **सत्यको खोजी** नामक जर्नल प्रकाशन गर्दै आएको छ। सो जर्नलको यो पाँचौं अंक हो। जर्नलमा समावेश गरिएका लेखहरुलाई परिस्कृत तुल्याउनका लागि विज्ञहरूबाट समेत पुनरावलोकन गराइएको छ। यो जर्नलमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको सैद्धान्तिक पक्ष, तुलनात्मक अध्ययन, न्यायिक दृष्टिकोण र छानविन प्रक्रिया तथा नेपालको अभ्यासका बारेमा प्राज्ञिक विवेचना गरिएको छ। नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने एवं चासो राख्ने वर्गका लागि यस जर्नलले केही मात्रामा भए पनि सहयोग पुऱ्याउने विश्वास लिइएको छ। अन्त्यमा, आयोगको यो प्रकाशनका लागि लेख रचना उपलब्ध गराउनुहुने विद्वान सर्जकज्यूहरू, प्रस्तुत लेख रचनाहरूको पुनरावलोकन कार्यमा संलग्न विद्वान पुनरावलोकनकर्ताज्यूहरू एवं जर्नल प्रकाशनमा प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने सम्पूर्ण महानुभावप्रति सम्पादन समितिको तर्फबाट हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै आगामी दिनमा पनि यहाँहरूको साथ-सहयोगको अपेक्षा गर्दछु। सम्पादनको कार्यमा संलग्न रहनु भएका सम्पादन समितिका सदस्यहरुलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। कम्प्युटर डिजाइन गर्ने सुन्दर बलम्पाकी र रमेश थापा मगरलाई विशेष धन्यवाद छ।

२०८० जेष्ठ

श्यामकुमार भट्टराई
संयोजक
जर्नल सम्पादन समिति

सत्यको खोजी

वर्षः ५ अंकः १ जेष्ठ २०८०

पुनरावलोकनकर्ताहरू

पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री राघवलाल बैद्य

प्रतिनिधिसभाका सचिव श्री पद्म प्रसाद पाण्डेय

प्रा.डा. श्री ऋषिकेश वाग्ले

माननीय न्यायाधीश श्री टेकनारायण कुँवर

सचिव श्री श्यामकुमार भट्टराई

अधिवक्ता श्री लिलाधर उपाध्याय

मिसन प्रमुख श्री सन्देश श्रेष्ठ, आइसीआरसी

विषय-सूची

लेख **पृष्ठ**

Politics of Healing and Hope for ending Transitional Injustice १-६
✍ **Prof. Dr. Shambhu Ram Simkhada**

Nepal's Transitional Justice: Reality and Way Forward ७-१४
✍ **Khimlal Devkota**

International Humanitarian Law: Governing the Situation of Missing १५-२६
✍ **Krishna Chalise**

Transitional Justice: A Faltering Process in Nepal, but Awaiting Meaningful Settlement २७-३३
✍ **Liladhar Upadhyaya**

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तर्निहित कारणहरू ३५-४६
✍ **कुमुदप्रसाद शर्मा**

माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वको प्रवृत्ति र यसको प्रभाव ४७-५७
✍ **डा. देवबहादुर बोहोरा**

संक्रमणकालीन न्यायः अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र अनुभव ५९-७८
✍ **टि एन अधिकारी**

बेपत्तासम्बन्धी घटनाको अनुसन्धान र वकालत ७९-८६
✍ **डा. टीकाराम पोखरेल**

मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनामा उजुरीदेखि सिफारिससम्मको विधि र प्रक्रिया ८७-९४
✍ **यज्ञप्रसाद अधिकारी**

सत्य निरूपणमा केही अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र नेपालको चुनौती ९५-१०३
✍ **श्रीराम अधिकारी**

नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन १०५-१२८
✍ **श्यामकुमार भट्टराई**

अनुभूति

पीडामाथिको पीडा १२९-१३०
✍ **सीता बुढा क्षेत्री**

दश वर्षे जनयुद्धको प्रभाव १३१-१३२
✍ **शारदा शर्मा**

आयोगबाट प्रकाशित भइसकेका "सत्यको खोजी" जर्नलहरू

सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १ (२०७६ असार) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

सत्यको खोजी, वर्ष २, अंक १ (२०७६ पुस) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

सत्यको खोजी, वर्ष ३, अंक १ (२०७७ माघ) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

सत्यको खोजी, वर्ष ४, अंक १ (२०७९ जेष्ठ) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

स्वघोषणाः *यस प्रकाशनमा प्रकाशित लेख रचनाहरुका तथ्य एवं अभिव्यक्त विचारहरु लेखकका निजी धारणा हुन्। यसले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको संस्थागत धारणाको प्रतिनिधित्व गर्ने छैन।*

सत्यको खोजी, २०८०, वर्ष: ५ अंक: १ पूर्णाङ्क: ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

Politics of Healing and Hope for ending Transitional Injustice

✍ Prof. Dr. Shambhu Ram Simkhada◆

ABSTRACT

In Nepal's long history of Triumph and Trauma of political Transition, in the latest decade long violent conflict from 1996-2006, close to 17,000 Nepalis are believed to have died with large number of enforced or involuntary disappearances and even larger numbers of internally displaced. The conflict ended with a peace process, but even after 16 years, of the three pillars, the Human rights and Humanitarian pillar of the peace process has been the weakest link turning the TJ as a case of Transitional Injustice, *justice delayed justice denied*. The excessively power-centric nature of post-conflict Nepali politics, politicization of society including the divided victims' groups, national human rights defenders, and members of the Commissions further hindered the TJ process from moving forward. Extremely high numbers of complaints the commissions, finally formed after long delays, have received because of long time-lag make the process even more complicated now. Against this backdrop, this article is a critique on the present situation with possible way forward for ultimately giving justice to the victims with a new politics of Healing and Hope and thus take the peace process to its meaningful conclusion.

Key Words: *Political transition, violent conflicts, peace building, truth seeking, accountability, healing and hope, justice to victims.*

"With the Peace Process, let the pain of the past, death and disappearance of innocent Nepalis, inspire leaders to pursue a **new politics of healing and hope.** The new government should immediately establish Truth and Reconciliation Commission (TRC) using the best national minds, going beyond party quota. Only such a new politics and committed TRC can heal the wounds of past injustices and wipe the tears of those who have lost loved ones, giving hope to all in the future". Politics of healing and hope.[1]

Human Rights-Inalienable and Universal: In humanity's constant striving for peace, progress, freedom, and justice basic human rights are inalienable and universal. Beyond legal instruments and codes at national and international levels, human rights are not just given by a government or a legal authority but much more fundamental, derived from the essential nature of being human. This makes violation of the inalienable and universal rights, for instance the right to life, under any pretext, politics, economics, religion, culture or tradition, human wrong, their protection Human Rights. [2]

Human Rights and Violent Conflicts: Human struggle for greater *freedom from fear and want, dignity and rights* are often at the root of conflicts in societies, especially in transition from tradition to modernity,

◆Former Permanent Representative to UN and Former Ambassador

[1] Kathmandu Post 30 April 2008

[2] Simkhada, Shambhu Ram, "Human Rights Human Wrongs in the Scale of Human Conscience", Routledge London, 2022

authoritarianism to democracy.[3] But popular aspirations for change towards greater democracy, development and human rights are the first casualties when society collectively is unable to pursue peaceful and positive social transformation and conflicts take violent forms.

So, promotion and protection of human rights in societies in transition must address a dilemma; change in traditional structures and behaviours in the exercise of political power and distribution of resources is not only desirable but necessary. However, when actors responsible for the exercise of political power and distribution of resources are unable or unwilling to reconcile with the popular desire and demand for peaceful change, change itself becomes the point of contention and the process of change often violent and painful. [4]

Large scale human rights violations invariably take place during violent conflicts and genocide almost always occurs during war.[5] Continuing human rights violation is not only the consequence of conflicts, impunity and lack of accountability are also warning signs of future conflicts. Long-drawn conflicts can destabilize the entire regions and a global culture of human rights can be built only on the foundations of a culture of peace and tolerance. Hence promotion and protection of human rights must go hand in hand with efforts towards conflict prevention, mitigation, transformation, and peace building.[6]

Nepal's Internal Conflict and Human Rights: Historically, Nepal has been a heaven for a few hardships for most. In making it a decent home with dignity and rights for all like other societies Nepal has undergone far-reaching changes, both peaceful and violent.

In the latest decade long violent conflict from 1996-2006 almost 17,000 Nepalis are believed to have died with large number of enforced or involuntary disappearances and even larger numbers of internally displaced. In addition to the loss of lives, tragedy of disappeared and destruction of individual properties and national infrastructures, the socio-psychological impact of violence and atrocities on the simple, tolerant, and peace-loving Nepalis was extremely traumatic.

To end this trauma of death and destruction, the warring sides in Nepal's conflict came together in a peace process. The initial 12 Point Understanding signed between the insurgents, Communist Party of Nepal Maoists (CPNM) and the Seven Party Coalition (SPC) of mainstream democratic progressive political parties on 22 November 2005 and subsequently the Comprehensive Peace Accord (CPA) signed between the interim government and the CPNM on 21 November 2006 stood on three pillars:

- Political - Inclusive Democracy and Restructuring of the State based on new Constitution drafted and promulgated by an elected Constituent Assembly (CA)
- Military - integration and rehabilitation of Maoist combatants
- Humanitarian and Human Rights -Transitional Justice (TJ) through Truth and Reconciliation (TRC) and the Commission for Investigation of Enforced Disappeared Persons (CIEDP)

---

[3] See "Human Rights and Societies in Transition, Causes, Consequences and Responses" Ed. Shale Horowitz and Albrecht Schnabel, United Nations University Press, Tokyo, 2004

[4] For a perspective on the impact of violent conflict on democracy, development and enjoyment of human rights in Nepal See Simkhada et al, Causes of Internal Conflicts and Means to Resolve Them Nepal A Case Study, PSIO Occasional Paper 3/2004, Graduate Institute of International Studies, Geneva August 2004.

[5] UN Action Plan to Prevent Genocide <http://www.preventgenocide.org> p. 2

[6] Causes of Internal Conflicts and Means to Resolve Them: Nepal a Case Study, op.cit p.1

Transitional Justice: Transitional justice covers a range of processes that attempt to address the legacy of large-scale past human rights violations**,** through ensuring accountability, justice, and reconciliation. Transitional justice consists of both judicial and non-judicial processes, including dialogue and consultations, truth-seeking, prosecutions, reparations, measures to prevent the recurrence of rights violations, and memorialization efforts.[7] Knowing the truth, justice for the victims, reparations and forgiveness, reconciliation necessary for lasting peace and non-recurrence of violence and serious human rights violations by ensuring accountability for certain heinous crimes are the four essentials of a TJ process.

TJ in Nepal: The CPA under section 7, Human Rights, Fundamental Rights and Humanitarian Law, in sub clause 7.1.3 said "Both sides…also agree to ensure rights of the victims of conflict and torture and the family of disappeared persons to obtain relief". Under section 8 Mechanism for Dispute Settlement and Implementation, the CPA under sub clause 8.4 mentioned the formation of the TRC.

A more explicit mention of the victims of the conflict was made in the decisions of the meeting of the high-level leaders of the SPC and the CPNM of 8 November 2006. In section IV management of victims of conflict, clause one talked about "proper relief, honor and rehabilitation of the family members of the people who were killed during the conflict and those who have been disabled by injury in this course". Clause two made provision for relief to the victimized family members of those who have been disappeared on the basis of report presented by the investigation committee". Clause four talked of "a high-level TRC to conduct investigation about those who have committed serious violation of human rights at the time of the conflict and about those who were involved in crime against humanity during the conflict and to create an environment for social reconciliation".[8] The Interim Constitution of 2007 made the CPA its integral part and hence the humanitarian and human rights provisions in it.

Despite such provisions, even after 16 years TJ has been the weakest link in Nepal's Peace process, making it an exercise in *transitional injustice*. Victims' groups are still clamoring for truth and justice. Parents are dying to know what happened to their sons and daughters. Relatives still do not know the truth about their disappeared loved ones.

For long successive governments could not take the process forward, pass legislation, establish the Commissions as agreed and included in the Constitution, let alone moving towards ending impunity, establishing accountability, reparations, and persecution. This *transitional injustice* lies at the heart of the gradual undermining of the triumphs of the successful 2005/6 political transformation, increasing the Traumas of Transition responsible for louder voices for course correction[9]

Slow Progress: After pressure from victims' groups, national human rights defenders, and international community, in 2013 political agreement was finally reached for an ordinance for the formation of the TRC. The 2014 Act established the TRC and CIEDP with the mandates to "investigate the facts about those involved in gross violations of HR and crimes against humanity during the course of the armed conflict and to create an environment of reconciliation in the society". Both documents specified that amnesties were inapplicable for "serious crimes". But human rights defenders, victims' groups and sections of the international community

[7] Ohchr.org

[8] See Agreements and Understandings on Peace Negotiations of Nepal, Government of Nepal, Ministry of Peace and Reconciliation, Singh Durbar, Kathmandu, Nepal January 2007

[9] See Simkhada, Shambhu Ram, "Triumph and Trauma of Transition", Sanrab Publications, Kathmandu 2021

continue to argue that by failing to define such crimes, the act left open the possibility of granting amnesties for gross violations of human rights. The act is also criticized as victims insensitive.

In its 2014 "anti-amnesty verdict" (*Madhav Kumar Basnet v. the Government of Nepal*), the Supreme Court "directed the Government to ensure that any new laws unequivocally exclude the possibility of granting amnesties for human rights violations", and in 2015 struck down the amnesty provision included in the 2014 TRC Act as unconstitutional and contrary to international law. To date, however, the amnesty provisions included in the TRC Act have not been amended to comply with the Supreme Court's directives. Critics argue that until that takes place, the TRC and CIEDP will continue to operate under legislation that serves the interests of impunity.

Amidst continuing controversies and delays, the TRC and CIEDP were finally formed in 2015 as mandated by the Act. Although it has been eight years since the Commissions were formed and two sets of office bearers have served in them, the progress so far has been negligible.[10]

More recently, the government seems to be trying to move the TJ process forward. Draft legislation for amending the acts were circulated widely and some victim groups seemed hopeful that this new initiative will better facilitate their participation in the TJ process. However, the precise shape it will take remains unclear and some victims' groups are already expressing concerns, presenting significant amendments to the draft legislation prepared by the government.[11]

Roots of the Problem: Sustainable peace requires more than agreements between leaders, it requires institutions and individuals that are worthy of trust, that respect human rights. In turn, these institutions require the confidence of citizens who previously only had reasons to distrust state authorities. Only then is the recurrence of violence less likely. To build the common ground of trust based on values and respect for the rights of others as we expect others to respect our own, peace builders often start with truth seeking and TJ process.[12] But the process is extremely complicated.

First and foremost, traditional, or modern, oriental, or western, relation between political power and social Justice has been the biggest dilemma of political wisdom and action. Power is the principal instrument of politics, but justice is its end. The challenge of effective truth seeking, and TJ lies in the power-and state centric nature of contemporary politics, whereas the biggest challenges of all transitional politics after struggles for democratic changes need to focus on building a new political culture of norms and rules.

Of course, justice is also like beauty, depends on the eye of the beholder. One man's terrorist may be revolutionary fighter for others. The UN has not yet been able to agree on a universally acceptable definition of terrorism. Human rights too have evolved from the traditional primacy of Civil and Political Rights (CPR) to the Economic, Social and Cultural Rights (ESCR) and the Right to Development, with the understanding now that all are universal and indivisible.

On justiciability, one is confronted with the dilemma, can citizens actually enjoy their basic human rights

[10] The Kathmandu Post, 16 July 2021

[11] The draft legislation with proposed amendments were discussed in different fora including in the Human Rights Committee of the Nepal Bar Association on 22 July 2022 but since then is caught in the political uncertainty.

[12] Challenging the Conventional, Can Truth Commissions Strengthen the Peace Processes? Report of the symposium organized by the International Center for Transitional Justice and the Kofi Annan Foundation, November 2013

when stipulated in the constitutions or do they depend more on the political will of leaders and economic and governance capabilities of States? As the very name suggests, its transitional nature places TJ beyond the normal jurisprudence or even Common civil or customary law system. This makes the interface between political settlement and legal conformity significant.

TJ must also be seen in the socio-cultural context. Terms like genocide, war crimes, crimes against humanity, while important and codified in international human rights and humanitarian law, do not necessarily invoke the same emotions in societies with little experiences of such horrendous crimes in scales experienced in Europe during the two world wars or perhaps some other wars and foreign occupations elsewhere.

Why do such crimes keep repeating in many places again and again while the international community vows repeatedly "Never again"? To what extent can truth seeking, acknowledgement of wrongs and remorse and forget and forgive within a culture of tolerance help achieve the goals of ending impunity, ensuring accountability vis a vis the need of criminal prosecution ultimately justice and reparations to victims and non-recurrence?

Non-recurrence of heinous crimes of HR violations must not ignore non-recurrence of violent conflicts and keeping the peace. So, the problem of TJ is in fact the problem of democratic society, nation building, and transition management based on the rule of law and hence also the problem of peace building and democratic transition.

These complications are further exacerbated in Nepal by several factors. First, the CPA was a compromise between the CPNM and the SPC. But the Maoist side has been much more effective in convincing (alluring) the SPC to accept its agendas as the mainstream national agenda, including in delaying the TJ process and hence avoid accountability for their share of the HR violations during the insurgency they initiated? Additionally, their interests converge with those of other key actors, namely the security forces and the dominant faction of the Nepali Congress party in power during most of the decade long Maoist insurgency.

As part of the political transition spearheaded first by other political parties and the Maoists in the latest case, Nepal is undergoing more than one transition at the same time. From predominantly rural peasantry to urban trading/industrial society, tradition to modernity, divine right to democracy, centralized Hindu monarchy to secular federal republic and isolation to integration into the global system, these transitions are so far reaching that other societies have taken generations to manage. How does a society confused and struggling to manage such far reaching transition, divided on basic values within, successfully apply international rules, norms, and standards?

In this far-reaching transition, the Maoists have been skillful not only in convincing the others to adopt their own socio-political agendas but also using the fragile power equation among the main parties in their advantage. So, all sides hope that the relatively small number of victims would die, forget, or can be ignored with no major political cost. In such a situation, where is the pressure, urgency or incentive to be sensitive to the wounds and tears of the victims? Ubiquitous external demands using the TJ process as a Damocles sword over the head of key actors makes Nepal's TJ process extra challenging.

Highly politicized nature of Nepali society including the divided victims' groups, national human rights defenders, and members of the Commissions further exposes the TJ process to further complications. Extremely high number of complaints the Commissions have received because of long time-lag make the process even more complicated now. Often TJ and peace building exercises can also create their own vested interests as

sources of "project funds, livelihoods or bargaining chip" contributing to prolong the whole transition.

Moving Forward: Only a new politics of healing and hope, serving the cause of human rights and TJ can take the peace process to its meaningful conclusion, ending the seemingly never-ending trauma of Nepal's political transition. Amending the Act to fulfill the directive of the Supreme Court and creating credible Commissions composed of well-known individuals (Bishop Tutu in South Africa for example), can raise the confidence level, rally all sides towards a just and fair settlement, helping not only move the TJ process forward but also help take the peace process to its meaningful conclusion. Only united voice of the Victims, national human rights defenders, international community and sensitive and concerned intellectuals truly serious about healing the wounds of the past and wiping the tears of those most affected by violent conflict collectively can reawaken the political leadership that only satisfactorily ending the current state of transitional injustice can take the peace process to its logical conclusion and hence help move the TJ process forward.

Conclusion

There is no perfect TJ process ever anywhere. Just like any other human endeavor it is a set of compromises with certain minimum national legal obligations, international norms, and standards.

Taking the peace process to its meaningful conclusion by giving justice to the victims is primarily a political responsibility, test of moral courage and strength of a political leadership to own up to its actions of the past and their consequences, both Triumph and Trauma all major political changes invariably bring. Major political questions always demand political solutions with technical/legal expertise and institutions facilitating in a just and fair solution so that society collectively can reconcile with the past, create a solid present as a foundation on which to build a bright future for all. This is possible only with a leadership of wisdom and courage truly committed to healing the wounds of the past by wiping away the tears of those most affected by past injustices and violence during the years of insurgency. Thus, only a new politics of Healing and Hope can end the current transitional injustice essential for institutionalizing the Triumphs and minimizing the Traumas of Nepal's seemingly never-ending political Transition.

Preferably a single TRC of best national minds, motivated solely by the commitment to take the TJ process forward and taking the peace process to its meaningful conclusion, with topmost priority to justice for the victims, establishing accountability and ending impunity can convince the political leaders to allow an impartial process of truth seeking, accepting responsibility of wrong doing when proven and be prepared to seek forgiveness or provide reparations rather than remain in denial and hence vulnerable to internal criticism and external pressure. Such a Commission can also convince victims' groups and international community "justice delayed is justice denied" and hence the importance of moving the process forward as expeditiously as possible even with certain compromises, rather than continuing the current case of transitional injustice indefinitely.

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

Nepal's Transitional Justice: Reality and Way Forward

✍ **Khimlal Devkota**◆

ABSTRACT:

This article focuses on the reality of Nepal's transitional justice and the strategy to be adopted. While preparing this article, emphasis has been placed on the need to conclude the transitional justice based on the uniqueness of the Nepali conflict, the originality of the Nepali peace process and the state of consensus. While preparing this article, it has been emphasized that the foundations of the Nepali peace process, efforts to complete the work of the peace process and the spirit and spirit of the interim constitution of Nepal, the comprehensive peace accord (CPA) and the constitution issued by the Constituent Assembly should be given priority. Since Nepal's peace process has ended on a win-win basis, it has been tried to make it clear that the example of other countries and the so-called international standards are not applicable. An attempt has been made to discuss the theoretical foundations of transitional justice; practices adopted globally. Due to the fact that the four pillars of transitional justice such as investigation of truth, reparation, institutional reform and prosecution of heinous crimes could not be properly balanced, Nepal's peace process based on long-term experience and due to the nature of both conflict and peace in Nepal is fundamental rather than imposing international standards more than necessary. Based on the conclusion of the article, it should be solved. It is also believed that the conclusion of this article will help to maintain consistency in the interpretation of transitional justice and bring transitional justice to a logical conclusion.

Key words: *Transitional justice, peace agreement, win-win position, international standards.*

Introduction

The term Transitional Justice is considered "Transitional justice refers to how societies respond to the legacies of massive and serious human rights violations. It asks some of the most difficult questions in law, politics, and the social sciences and grapples with innumerable dilemmas. Above all, transitional justice is about victims"[1] by ICTJ. Similarly, the United Nations Office of the High Commission says "Transitional justice is a way to address past human rights violations so that nations and their people can move forward towards sustainable peace and reconciliation. It refers to four specific areas of judicial and non-judicial activities that are often used when countries move from autocratic rule to democracy or from armed conflict to peace:

1) truth-seeking
2) prosecutions
3) reparations to victims
4) institutional reform[2]

◆Senior Advocate, Member of the Constituent Assembly.

[1] What Is Transitional Justice? International Center for Transitional Justice (ictj.org)

[2] Microsoft Word - What is transitional justice.doc (ohchr.org)

Exactly, the word transition refers to the particular situation in which the existing situation has collapsed and the new has not been shaped up. In the middle of the situation how to tackle the situations and incidences is a big challenge faced by the countries and major stakeholders. There is a common understanding that the Countries in transition often face a legacy of large-scale human rights abuses that cannot be fully addressed by existing judicial and non-judicial structures. In such situations, most countries adopted forget and forgive. However, others are in favor of instead forgetting the past, many countries have used transitional justice mechanisms to seek the truth, pursue accountability, provide reparations to victims, serve justice, and take steps toward national reconciliation. Nepal is on this path according to the Comprehensive Peace Accord. Therefore, Transitional Justice Mechanisms have been set up in the name of the Truth and Reconciliation Commission and Commission of enforced disappearance. This article tries to recap the functioning and challenges faced by the mechanisms with national and international examples.

Background Information

Nepal is a country that passes through a decade-long arm conflict. The aim was to establish a people's republican state. After the signing of the Comprehensive Peace Accord (CPA) between the Government of Nepal (GoN) and the Communist Party of Nepal (Maoist) in November 2006, the People's war in Nepal formally came to an end. Honoring the desire of the Nepalese people for democracy and self-governance, the international community accepted their request for assistance in the country's peace process, sending the United Nations Mission in Nepal (UNMIN), a political mission, to Nepal as a reliable international agency. Rebellion, the Maoist have constantly demanded a reliable international agency. With the help of UNMIN and other members of the international community, Nepal gave way to monitoring and management of arms and armies, management and integration of arms and armies. Both parties agreed to decide the fate of the monarchy by 1st meeting of the Constituent Assembly the then CA ended the 240-year-old monarchy with a peaceful exit and brought Maoists into constructive talks. Since then, Nepal has come a long way, from addressing gender rights, including the rights of the LGBTQ community, to ensuring the equal participation of minority groups in the political process. However, Nepal still has not been able to conclude its peace process and complete its transition into a stable democracy, for it has become lost in the politics of transitional justice. Now the TJ task is considered a remaining task of the peace process.

Reality of the Nepali Peace process

1. **Home Grown Peace Process:** The reality of the Nepalese conflict and peace process is that in the beginning, all political parties and all the mechanisms of the state were united against the Maoists. On this basis, Maoists were declared terrorists. An order was also given to shoot as soon as Maoists were found guilty. The army was also mobilized in the case of Maoists being made criminals and maintaining law and order. After all these efforts failed, greed arose in the reign of King Gyanendra, and the country was forced to suffer the direct rule of the king and the dissolution of the parliament due to the palace massacre. At this point, the Nepali peace process started. The parties that had been fighting each other for ten years left the side of the king and were ready to support the Maoists, and the Maoists agreed to the declaration of the republic and the election of the Constituent Assembly through an urban uprising. After this agreement, known as the Twelve Wood Agreement, all the political powers started a movement against the king's autocracy. Finally, Maoists and other parties agreed to end the monarchy and declare a republic. This agreement is an important document between fellow travelers. Such an example cannot be seen in the world. This is Nepali originality. After Gyanendra took the power to represent the state and wage war against the Maoists, the Maoists and other parties, who were the representatives of the

state, turned to the rebel camp, but there was no peace agreement with the king. It happened between the Maoists and other parties against the king. Forgetting this reality, the Nepali peace process can neither be understood nor resolved. Therefore, it is necessary to first accept the originality of the Nepali peace process, only then can the peace process be brought to a logical conclusion.

2. **Setup and functioning of TJCs:** During the time of setting up the commissions, the Nepal office of the High Commission of Human Rights published some materials in the name of Key principles to guide the establishment and functioning of transitional justice mechanisms. They have mentioned as the commissions have to take Decisions on how to deal with past human rights violations should be based on extensive consultations with broad sectors of society, including victim groups. Similarly, there must be Political commitment and institutional engagement by all parties to the conflict as a pre-condition for the successful use of transitional justice mechanisms. The selection and design of transitional justice mechanisms should respond to the particular country's context - there is no "model" transitional justice strategy.[3] In principle, transitional justice is a form of justice that offers breathing space for communities that have gone through destructive violence to review their difficult past, recover from it, and move forward despite the horrors they have witnessed and atrocities committed against them. Transitional justice, in this case, is not a desired form of justice, but it provides communities, who have seen nothing for a long time but suffering, with some closure to come to terms with the past.

   A success story on transitional Justice in South Africa conducted a truth and reconciliation process by hearing testimonies from victims, perpetrators, and witnesses. Sierra Leonean TRC also collected testimonies from victims and ex-combatants from all sides involved in the war. Unlike South Africa, however, Sierra Leone had a special court to try war crimes suspects who were either Sierra Leonean citizens or aliens involved in the war. In the Rwandan situation, a traditional justice system was introduced alongside the regular court system and the International Criminal Tribunal for Rwanda to speed up the trials of the genocide suspects.[4] South Africa moved from a political system concerned with racial polarization and economic inequality to a nation concerned with truth and reconciliation. However, in the current political environment-based on patronage and lack of accountability, and dishonesty and corruption as political capital-fractious racial relations and hopelessness reign supreme. This situation poses a serious threat to the contribution made by the TRC in advancing constitutional democracy in South Africa.[5]

3. **Lesson to be learned:** With based on international experiences, Nepal has established the TJCs Mechanisms. In fact, the Government of Nepal wanted to establish the commission through an executive order in 2006. The Supreme Court of Nepal issued an order to the government of Nepal to establish the commission through the act passed by parliament. Then appointed commissioners failed to take in charge. A number of times tried to pass the bill again fail. One ordinance failed due to a change of government. Finally, in an ordinance issued during Khilraj Government then in February 2015, eight long years after the signing of the CPA, the GoN established TRC and CIDP as transitional justice mechanisms (TJCs) first time for two years term with a mandate to find the truth about the gross violations of human rights that occurred during the period of Maoist Peoples war, from 1996 to 2006.

---

[3] Microsoft Word - What is transitional justice.doc (ohchr.org)

[4] Major African Transitional Justice Mechanisms: Lessons for South Sudanese Government and Civil Society-PaanLuel Wël Media Ltd -South Sudan (paanluelwel.com)

[5] Transitional_Justice_in_South_Africa.pdf

The commissions were further tasked with the responsibility to provide recommendations for legal actions where necessary and to create an environment necessary to promote sustainable peace and reconciliation among the conflicting parties. However, contradicting its own document, right after the formation of Nepal's transitional justice mechanisms, they came under fire for not meeting international standards. The Office of the High Commission for Human Rights stated that the UN would not be able to support Nepal's transitional justice mechanisms in its present legal structure. The misunderstanding and isolation between Nepal and the international community concerning transitional justice procedures started escalating, without adequate efforts from either side to find common ground. At the same time, Supreme Court entered into this issue by issuing mandamus with the order of ultra-virus of core provision of the law. The court verdict clearly said there is no chance of reconciliation in the cases of killing, torture, disappearances, and Rape. The chance of reconciliation is in minor cases with the consent of victims. The government of Nepal tried to review the judgment however the supreme court refused to review it. Now Government of Nepal is compelled to amend of law as per the verdict of the supreme court. Then the commissions were jobless. Next commissions set up with the commitment of amendment of the law again failed to complete. Both commissions complete their tenure with the incomplete task. The international community has a legitimate concern that the civil war victims get the justice they deserve. It is true that bringing the perpetrators of gross violations of human rights to justice will discourage the recurrence of such mass atrocities in the future. However, from Nepal's point of view, taking the uniqueness of its peace process and its sensitivity into consideration, applying all the international human rights laws to its wartime record may jeopardize the overall peace process. This will motivate many individuals who have already recovered from wartime mentalities to get involved in violent activities again to protect themselves. Any such incidents at the macro level will push the country into chaos, making sustainable peace even harder to achieve. On the other hand, this may not even provide justice to victims from the conflict era.

4. **Problems with proper balance** Nepal has agreed upon establishing the Transitional Justice mechanisms for truth-seeking and reconciliation based on that. The TJ has four pillars truth, reparation, prosecution, and nonrecurrent or institutional reform. Unfortunately, due to a lack of proper balance, only the prosecution has been highlighted from one side and amnesty from another side. These two extreme positions prolonged the process. The justice part is important for all but based on truth. The challenge of truth-seeking is faced by all. It should be left up to war victims to define what justice means for them. Unlike many human rights activists, who have spent all their energy advocating for prosecutions, most victim groups have stated that they are more interested in reparations, employment, and ways to restart their lives so that they can forgive, forget, and move ahead. Therefore, there should be enormous efforts in assisting with reconciliation through reparations where possible. Instead of assuming what victims want, there should be efforts to start a dialogue with them to recognize their needs and preferences. The international community's attempt to pressure Nepal's transitional justice process to abide by all international laws of human rights without measuring the negative impacts it will have on the country's peace process, and without considering what the victims want, has created confusion in Nepal. For sixteen years the issue of TJs still remains. The government of Nepal and International Communities are heavily engaged with millions of dollars. However, the product is zero. It is high time to review the past and create a conducive environment to resolve the issue. The inability of the international community and Nepal to work together on the country's transitional justice process has already proven counterproductive. For instance, Nepal's TJCs have thus far registered around 63,000 complaints from

conflict victims. However, due to a lack of sufficient funds, Nepal's TJCs are already struggling to start investigating those files. Furthermore, due to the lack of political consensus in the country, the legislature is again failed to pass new amendment laws necessary for transitional justice procedures. If the international community and Nepal had worked together with due respect and recognition of the domestication of TJs standards and its impact, it would not only have assisted Nepal's TJC's homegrown process and by unique nature of peacebuilding but also would have pressured all political parties to stand together in building the national political consensus needed for transitional justice.

5. **Reconciliation with stakeholders first:** The issue of TJs is not the only issue of victims and perpetrators. If so, reconciliation also is not sufficient for confining with them. The most active players of the TJs are local and international Communities. At first, the process of proper understanding and reconciliation must be among them. The most active players are divided then the issue has been divided. The understanding is also divided badly. Truth has to be collected first. For truth seeking all initiatives has to be dedicated. Truth is the most important evidence which is mainly under the control of the major stakeholders. They must be assured that by telling the truth they will rather reward but not punish. From the perspective of both the international community and Nepal, it is important to ensure that international crimes of magnitude like the one during the civil war era will not repeat. To prevent the recurrence of such events, it is vital that institutional reform is a must. Similarly, Nepal develops mechanisms to properly implement international human rights laws like the Convention Against Torture, and other necessary human rights conventions. This will send a strong message to any possible perpetrators that Nepal is committed to holding individuals accountable for harming human dignity and Nepal has international obligations to do so. This would help to prevent the recurrence of such mass atrocities in the future. However, for achieving this goal as well, it is crucial that the international community and Nepal work side by side. The international community will lose leverage to influence Nepal in adopting those necessary human rights laws if it only tries to isolate Nepal, rather than finding ways to work together.
6. **The "win & win" model of peace process:** The unique feature of Nepal's conflict is political. There is no winner no loser but both warring parties were in a win-win position. So, the formula of TJ has unapplauding the same. Instead of win-win, some of them are keenly interested to apply different models of conflict and different modes of compromise. The first and foremost condition to succeed in the TJ process is must be recognizing the basic condition of Nepal. The major stakeholders of the Nepali peace process are the Political parties, Civil Societies, and International Communities. They are in different understanding and priorities. Common understanding and priorities have to be made among all stakeholders to succeed in the TJ. Some of the recent events concerning Nepal's transitional justice process seem very counterproductive to the peace process. Political actors in Nepal have used transitional justice issues as a bargaining chip for the making and breaking of governments. Some international actors have already tried to use Nepal's transitional justice measures as a way to blackmail Nepal for enforcing their interests. Also, some human rights organizations and other interest groups are purposefully trying to prolong Nepal's transitional justice process so that they can continue to harvest dollars and benefit from the situation. Any such measures to paralyze Nepal's transitional justice process threaten Nepal's peace process and its experiment with democracy. If the experiment of democracy fails in Nepal, the opponents of democracy will use Nepal as a case study to argue why democracy can wait in certain parts of the world. The West will lose its legitimacy to promote democracy in other regions. Meanwhile, the long struggle of the Nepalese people for democracy and prosperity will go in vain.

7. **International Experiences:** If we went through the South African experiences, we can find the interface between participation and political trust is significant in promoting or preventing the capacities to implement and sustain complex institutions that are supposed to engender a sustainable memory culture. The institutional memory and culture of oppression and hatred in South Africa call for the enhancement of structures that deal with the promotion of racial pluralism rather than further regulation or policies. Such an approach calls for renewed attention and action to embody a sustainable memory culture in contemporary South Africa.[6] Let us see the Colombian experiences. Colombia is the first transitional justice system that can judge and sanction both sides of the conflict. It is the first to achieve an integral equilibrium of a negotiated end to a conflict with a bilateral definitive ceasefire, aligned with restorative justice, ample truth-telling mechanisms, and reparations[7] Kenya has special experiences with special involvement in international organizations. One of the organizations is ICJ. ICJ Kenya is one of the organizations involved in the Kenya Transitional Justice Network and works in partnership with many organizations on Transitional Justice initiatives on issues that include reparations, Special Tribunals, and other matters surrounding reconciliation.[8] In the past, many countries in Latin America and Sub-Sahara Africa such as Argentina, Rwanda, and South Africa where mass atrocities, gross human rights violations, and/or tumultuous transition into democracy occurred have all various ranges of transitional justice.[9] The Indigenous peoples of Canada have long struggled to gain access to basic human rights, such as clean water, as well as public services, goods, and institutions. The Truth and Reconciliation Commission's findings highlight the sad realities of the Indigenous peoples and offer sound guidance for those seeking to move beyond past human rights violations. In its findings, the TRC details the excruciatingly painful accounts of the survivors and provides one of the most comprehensive contemporary frameworks for reconciliation. The 94 recommendations force academic institutions, public authorities and public institutions, and governments to contend with, and confront their, internalized systemic racism.10 Sri Lanka has a rich, but problematic, history with commissions of inquiries. There have been countless commissions of inquiry made possible through the Presidential Commissions of Inquiry Act, of 1948. We also have examples of amnesties and apologies in El Salvador and other countries that have experienced mass human rights violations. As a consequence, almost all of the various transitional justice tools have been deployed throughout the globe. With all international examples, most of the commissions are homegrown. They do have their own modalities and functioning styles. Another important fact is that there is no more international standard. Nepal should have its own model and functional style. International experiences can borrow the lessons and best practices can be adopted but cannot be replicated.

Challenges

Nepal's peace process is still unfinished. After 16 years of the Comprehensive Peace Accord signed by the then Government of Nepal and Rebellion. Based on the signed CPA the election of the Constituent Assembly has been held in 2008. Declaration of Republic was also made according to the Interim Constitution. New Constitution has been drafted and promulgated by the elected Constituent Assembly in 2015. It is in the implementation

[6] Transitional_Justice_in_South_Africa.pdf

[7] 202005_colombia_consultation_web_copy.pdf (harvard.edu)

[8] Transitional Justice - ICJ Kenya (icj-kenya.org)

[9] TRANSITIONAL JUSTICE AND NIGERIA. By Charles E. Uche Esq. | by Charles E. Uche Esq. | Medium

[10] (Re) conceptualizing Reconciliation: Transitional Justice in Sri Lanka - Groundviews

process. State restructuring also has been made with federalism. The Arms management and Army integration also have been completed. The then Rebellion leaders became prime ministers and ministers a number of times. However, the remaining task of the peace process is still unfinished. Truth has not been established. Disappeared person's where about are still unanswered. Reparation has been provided as per the spirit of Transitional Justice. The issue of impunity is still in question. The part of reconciliation is formally undone however in practice it has been already settled. More than sixty-five thousand cases have been registered in the commissions. The settlement of the registered cases is a huge challenge to the peace process. Similarly, a number of cases are in regular court. Some of the cases are still under consideration of the court and others are disposed but implementation is in waiting. Incidents of transitional periods are also filed in court under the criminal justice system. Some of the leaders are warranted and others are in a difficult position to comply with the court verdict. These are the challenges faced by the political leadership.

Way forward

Nepal's peace process is unique. Most of the power centers wanted to try it in many ways. due to this reason, the remaining task of the peace process still discussing and debating not in the interest of the victims but in the name of the victims. Therefore, all the prolonged strategies have to be stopped now and resume peace makers' narratives rather than peace spoilers. By recognizing its homegrown process and nature try to be truth-seeking and reconcile with each other. For that Nepal needs to prioritize the issues. Truth is first then matters can be divided into reparation and prosecution broadly into two parts. After finishing it focuses on institutional reform for the guarantee of nonrecurrent in the future. Amendment of the bill is a must however the absence of an amendment bill is not a big problem. There is no problem with truth-seeking. Reparation has been mentioned in the existing law. Reparation can be recommended through the existing act. If the amount is a problem that is not created by the act but by the rule. Rules can be amended by the cabinet at any time. Interim reparation also can be recommended at any stage. Only recommending amnesty, reconciliation, and prosecution is a problem. That can be only after truth-seeking. Truth-seeking through proper investigation is no barrier to the existing law. In the Nepal case, most of the cases have been already reconciled as a self-reconciliation process. For self-reconciliation, there is no need for investigation.

Conclusion and Recommendation

It is a reality that transitional justice has not been completed on time. When digging the reason behind it, some unpleasant facts are found. Consensus model was adopted in politics when the interim constitution was issued, but as a result of the Constituent Assembly elections, the then rebel CPN (Maoist) was established as the largest party, after which the consensual model was revised and changed to a democratic model. However, neither the constitution was made in time, nor was it possible to complete the tasks of the peace process including justice during the transitional period. Another important reason is that after gaining the power to make the peace process a means of gaining power, it was used to sustain it, and no attention was paid to its solution. Bargaining has happened many times, especially to the rebel side. Instead of taking the peace process as the work and responsibility of the state, it became more of a task to impose it as the responsibility of the rebels. It is your responsibility to identify these and similar problems and solve them. This task of transitional justice will be completed only by keeping this workload at the center. It is important to keep in mind that the mechanisms of the transition period will be technical work based on political intent. On the other hand, the mechanisms until today either started doing political work or failed to gain the good faith of the political leadership, or failed to understand the purpose of the technical side, i.e. they tried to hold their jobs and prolong their lives. Work on such an important and serious matter was not started seriously and no action plan was developed to complete it

seriously. The country was worried that one side would be able to complete this work and the other would not be able to do it. A national consensus could not be reached that it should be reached in a logical conclusion, this is the problem until today. If this problem is solved, it is necessary to carry out the promised work of justice in the transitional period with a proper action plan and with seriousness.

Finally, while completing the work of transitional justice, it is an important task to explore the truth of the past events on the basis of which compensation can be given to the victims. Action can also be recommended for heinous crimes. But the most important task is to find ways to prevent such incidents from happening again in the future. After completing this work, it is important to ensure that such incidents will not be repeated in the future. Therefore, it is the responsibility of the implementers of transitional justice, its resolvers and the parties to the dispute to ensure that it does not happen again in the future. The same applies to victims. Transitional justice does not allow the victims to wander in search of reparation. It is also important to be aware of the fact that business is run in the name of seeking reparation and the victims are always wandering around in search of this, and that they will do nothing but lead to another conflict.

References

a) What Is Transitional Justice? | International Center for Transitional Justice (ictj.org)
b) Microsoft Word - What is transitional justice.doc (ohchr.org)
c) Microsoft Word - What is transitional justice.doc (ohchr.org)
d) Major African Transitional Justice Mechanisms: Lessons for South Sudanese Government and Civil Society - PaanLuel Wël Media Ltd - South Sudan (paanluelwel.com)
e) Transitional_Justice_in_South_Africa.pdf
f) Transitional_Justice_in_South_Africa.pdf
g) 202005_colombia_consultation_web_copy.pdf (harvard.edu)
h) Transitional Justice - ICJ Kenya (ICJ-kenya.org)
i) Transitional Justice and Nigeria. By Charles E. Uche Esq. | by Charles E. Uche Esq. | Medium
j) (Re)conceptualizing Reconciliation: Transitional Justice in Sri Lanka–Ground views Important Documents
k) ----------------, Comprehensive Peace Accord (2006) signed between The Government of Nepal and NCP(Maoist) Party. Government of Nepal.
l) ----------------, Interim Constitution of Nepal, (2006) Government of Nepal.
m) ----------------,12-point understanding signed between the NCP(Maoist) Party and seven party alliances,
n) ---------------, The Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act, 2071 (2014), Government of Nepal.
o) ---------------, International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance 2007, United Nations.
p) ---------------, UN Declaration on the Protection of All Persons from Enforced Disappearance 1992, United Nations.
q) ----------------, The Constitution of Nepal (2015), Government of Nepal.
r) Devkota, K (2015) Transitional Justice, National Intellectual Organizations of Nepal, Kathmandu.
s) Devkota, K. (2012) A perspective on the Maoist Movement in Nepal, Kathmandu,
t) Mariam Salehi (2022), Transitional justice in process Plans and politics in Tunisia, Manchester University Press.

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

International Humanitarian Law: Governing the Situation of Missing

✍ **Krishna Chalise**◆

Abstract

The missing or disappearance is a humanitarian consequence of armed conflict. Disasters and migration also result in the missing. Family members of a missing person live in limbo, unable to mourn, and in the absence of definite knowledge of fate and whereabouts, constantly tormented by hope. Many spend years, and their life savings, searching fruitlessly for their relatives. Missing is the result of violations of international humanitarian and human rights law. This article explains in details how the situation of missing is governed by international humanitarian law (IHL) both treaty law and customary law. It makes reference to key human rights instruments related to the missing as well. The primary need of families of missing persons is the Right to Know. The International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance and the UN Security Council Resolution 2474 (2019) on missing persons in armed conflict are the latest two measures to deal with the situation of missing.

Key Words: *International humanitarian law, international human rights law, missing, disappearance, customary IHL, Geneva conventions and their additional protocols.*

Introduction

Every day, people go missing amidst conflict and violence, or on the paths of exile, displacement or migration. Meanwhile, those whose loved ones went missing in the past continue to live with their pain, unable to heal. Long after the wars or disasters are over, the wounded have been cared for and the new have been homes built upon the ruins of the old ones, the suffering of people whose loved ones are missing lingers on, the last open wound.[1]

A person might have gone missing as a result of armed conflict, human rights abuses, disasters, organized crime, irregular migration and other causes.[2] However, this article has taken into consideration only the situation of armed conflict – both international and non-international - which results in missing or disappearance as one of the humanitarian consequences of the conflict. While the international humanitarian law (IHL) instruments use the term missing, the international human rights law (IHRL) instruments use the term disappearance.

In armed conflict, many people go missing, causing anguish and uncertainty for their families. People have the right to know what happened to their missing relatives. Governments, the military authorities and armed

---

◆IHL Expert

[1] Vincent Bernard, The disappeared and their families: When suffering is mixed with hope, International Review of the Red Cross,Vol. 99, No. 905, p. 475.

[2] International Commission on Missing Persons, ICMP works with governments, civil society organizations, justice institutions, international organizations and others throughout the world to address the issue of people who have gone missing as a result of armed conflict, human rights abuses, disasters, organized crime, irregular migration and other causes, available at https://www.icmp.int/about-us/.

groups have an obligation to provide information and assist efforts to put families back together.[3] Both civilians and combatants go missing in armed conflicts. The fate of soldiers on the battlefield or in captivity may be unknown. Families separated by the conflict may face the anguish of not knowing what happened to their loved ones. Such families often face the pain of ongoing uncertainty and are unable to grieve.

Let us look at how the terms missing and disappearance have been defined. Article 7 of the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC) includes "enforced disappearance of persons" as crime against humanity. According to the ICC, "enforced disappearance of persons" means the arrest, detention or abduction of persons by, or with the authorization, support or acquiescence of, a State or a political organization, followed by a refusal to acknowledge that deprivation of freedom or to give information on the fate or whereabouts of those persons, with the intention of removing them from the protection of the law for a prolonged period of time.[4] The article 2 of the 2006 International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (ICPPED) defines enforced disappearance, which is very similar to the ICC's definition, as- "enforced disappearance" is considered to be the arrest, detention, abduction or any other form of deprivation of liberty by agents of the State or by persons or groups of persons acting with the authorization, support or acquiescence of the State, followed by a refusal to acknowledge the deprivation of liberty or by concealment of the fate or whereabouts of the disappeared person, which place such a person outside the protection of the law.[5] The article 3 of the same convention says "Each State Party shall take appropriate measures to investigate acts defined in article 2 committed by persons or groups of persons acting without the authorization, support or acquiescence of the State and to bring those responsible to justice". Here, the International Committee of the Red Cross (ICRC) defines the term missing in a wider sese. It does not have to be necessarily an enforced one. The "missing persons" are all those whose whereabouts are unknown to their families or, based on reliable information, who are reported missing as a consequence of armed conflict, internal violence or internal disturbances".[6]

Now let us look how the term IHL is defined. The international humanitarian law is a set of rules that seek to limit the humanitarian consequences of armed conflicts. It is also known as law of armed conflict or the law of war (jus in bello).[7] The IHL protects people not taking part in hostilities and those who are no longer taking part. The IHL includes those rules of international law which establishes minimum standards of humanity that must be respected in any situation of armed conflict- be it international or non-international. The 1949 Geneva Conventions and their Additional Protocols are key instruments of IHL which regulates the conduct of armed conflict and seeks to mitigate sufferings. The Geneva Conventions have been ratified by all States and are universally applicable. The First Geneva Convention protects wounded and sick soldiers on land during war. The Second Geneva Convention protects wounded, sick and shipwrecked military personnel at sea during war. The Third Geneva Convention applies to prisoners of war. The Fourth Geneva Convention protects civilians, including those in occupied territory. Since 1949 three Protocols have been added to the Geneva Conventions.

---

3 Missing persons and international humanitarian law available at https://www.icrc.org/en/war-and-law/protected-persons/missing-persons.

4 The Rome Statute of the International Criminal Court, article 7.2.(i) Crime Against Humanity.

5 OHCHR, International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (ICPPED), available at: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-all-persons-enforced.

6 ICRC, Accompanying the Families of Missing Persons: A Practical Handbook, Geneva, 2013, P. 16., available at: https://www.icrc.org/en/publication/4110-accompanying-families-missing-persons-practical-handbook.

7 Nils Melzer, International humanitarian law: A Comprehensive Introduction, ICRC, 2016, P. 17.

Additional Protocol I of 1977 relates to the protection of victims of international armed conflicts. Additional Protocol II covers the protection of victims of non-international armed conflicts. Additional Protocol III of 2005 created a new protective emblem, the red crystal, alongside the existing red cross and red crescent. IHL also includes a series of other treaties relating to specific weapons, protected persons and objects. In addition to treaty law, there is a considerable body of customary international humanitarian law (CIHL).[8]

International humanitarian law and other legal regimes - primarily human rights and refugee law- are complementary in armed conflicts. They are, however, distinct and separate, especially IHL (jus in bello) which regulates the way war is conducted and "jus ad bellum", which covers the reasons for war. Human rights and refugee law overlap with IHL. Both IHL and IHRL aim to protect the life, health and dignity of human beings. Whereas IHL applies only in times of armed conflict, human rights law applies at all times, in peace and in war. The ICRC has a mandate of guardianship under the Geneva Conventions and the statute of the International Red Cross and Red Crescent Movement to promote respect and application of IHL. [9]

International humanitarian law and international human rights law obliges parties to a conflict to take measures to ensure that people are not disappeared in an armed conflict. In case of disappearance, the parties are required to take all possible measures to ensure their fate is known and their families informed. Measures can be taken during a conflict to prevent disappearance. The pain caused by such events is personal, often hidden. But whole communities suffer if the breadwinners disappear and families are left to fend for themselves. [10]

The 2006 International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance is the first universal treaty regulating the issues of disappearance and includes specific obligations for States Parties in terms of prevention, clarification and accountability.[11] In order to ensure that IHL is fully applied and respected during armed conflicts, States have the responsibility to adopt the relevant measures at the domestic level, including in peacetime. Article 1 common to the four Geneva Conventions requires States Parties to 'respect and to ensure respect for the present Convention in all circumstances.'

This article is divided into five parts-introduction, methodology, impact of missing, new developments on missing and related instruments; and conclusion. The introduction section covers the definition and features of the terms missing and international humanitarian law. The section on impact of the missing presents multiple difficulties faced by missing people and their family members. The section on missing and related instruments presents international efforts made to address the issue of the missing. It also covers treaty laws and customary IHL applicable in the situation of international and non-international armed conflict.

The Methods and Data

The article is mainly exploratory and qualitative. International publications on missing and disappearance including relevant treaties, customary laws, declarations and resolutions have been widely consulted. Websites

---

[8] Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck, ICRC's study on customary IHL: Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules, ICRC, Cambridge University Press, 2005, available at http://www.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/home.

[9] Statutes and Rules of Procedure of the International Red Cross and Red Crescent Movement, available at: https://www.icrc.org/en/publication/0911-statutes-and-rules-procedure-international-red-cross-and-red-crescent-movement, P. 9-11.

[10] Missing persons and international humanitarian law, available at: https://www.icrc.org/en/document/protected-persons/missing-persons.

[11] ICPPED, available at: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-all-persons-enforced.

of the international organizations working in the field of missing proved a good source of information. The publications of the Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons (CIEDP) were also consulted for the same. The scope of the article is limited on international instruments that govern the missing. While doing so, it has considered primarily the IHL and then key IHRL instruments and measures having a bearing with IHL. It does not intend to deal with specific national laws.

The Impact of Missing

The suffering of those who do not know what happened to their loved ones remains one of the least visible humanitarian problems. Worse, these families' needs are often ignored, exploited or even swept under the rug for political ends: whether the fate of the missing will be resolved is determined by those acting in the name of the "greater good" for reconciliation, or its opposite, becoming a pretext to fuel a climate of fear and revenge. [12]

So, too, is that of their families: living in limbo, unable to mourn, and in the absence of definite knowledge of fate and whereabouts, constantly tormented by hope – a secret prison, a new life in a foreign land, anything but the finality of death. Many spend years, and their life savings, searching fruitlessly for their relatives. Besides the emotional suffering, this can be financially crippling. It is often the case that it is the breadwinner who has gone missing, leaving wives and mothers impoverished and in need. In administrative terms, the situation can be something of a nightmare. In some countries, families have to wait for years before their missing relative is officially declared dead or absent. This interval can seem an eternity for family members, whose lives stand still, so to speak: they are unable to sell property, remarry, or even go through funeral rites.[13]

Families and entire communities left wondering whether individual members are alive or dead are unable to move on because they cannot forget the violent events that tore through their lives. The problems they face are at once psychological, legal, administrative, social and economic. The deep wounds inflicted by disappearances continue to undermine relationships among groups and peoples, sometimes for decades, and prevent the social fabric from healing. [14] As they wait for news about the fate of their loved ones, the families of missing people face a myriad of specific challenges which differ depending on their personal situations, the local context and their socio-cultural environment.[15]

In order to attract sufficient attention from the international community on this hidden tragedy, the ICRC organized an international conference in 2003 to tackle the problem and seek ways to help the families and communities affected. Government, humanitarian and human rights organizations, the Red Cross and Red Crescent, experts and, most importantly, missing family associations all attended it. It reaffirmed the right to know the fate of the disappeared already enshrined in international humanitarian and human rights law. It identified concrete measures the parties to a conflict should take to prevent disappearances. It identified the crucial role of forensics and the proper handling of human remains. The report contains the key documents, reports, summaries and outcomes of the International Conference of Governmental and Non-Governmental

[12] Vincent Bernard, The disappeared and their families: When suffering is mixed with hope, International Review of the Red Cross, Vol. 99, No. 905, p. 475.

[13] ICRC, Accompanying the Families of Missing Persons, 2020, available at: https://www.icrc.org/en/publication/4110-accompanying-families-missing-persons-practical-handbook

[14] Missing Persons: A Handbook for Parliamentarians, available at: https://www.icrc.org/en/publication/1117-missing-persons-handbook-parliamentarians.

[15] Ibid.

Experts and the 28th International Conference of the Red Cross and Red Crescent both of which took place in 2003 in Geneva.[16]

When people disappear, compliance with the law constitutes a form of protection and helps to resolve outstanding cases. If civilians or members of armed forces or other groups who fall ill or are wounded, captured, killed or deprived of their freedom were always treated in compliance with legal rules, there would be fewer cases of missing persons and fewer families left in ignorance of the fate of loved ones. It is vital that all States act resolutely to prevent disappearances, refrain from abductions and other acts that lead to enforced disappearances, take action to discover what has happened to missing persons, and help families who have no news of their loved ones.[17]

New Developments and International Instruments on Missing

Since the nineteenth century and the development of international humanitarian action, humanitarian organizations have been continually coming up with new solutions on missing. In recent years, greater awareness of the scale of the problem of missing, thanks to the efforts of the families, coupled with advances in forensic science, genetics, facial recognition, and means of communication and transport, have led to great strides forward. These advances could prevent people going missing in the first place or bring answers for the families of the missing.[18]

It is worth highlighting that the need to work on the adoption, implementation and enforcement of proper domestic legal frameworks to address the issue of missing persons and their families has been dealt with in different resolutions adopted at the universal and regional levels. For example, every two years since 2003, the United Nations (UN) General Assembly has adopted a resolution entitled "Missing Persons" which deals with the issue of people who go missing during armed conflicts.[19]

It is worth-mentioning that UN General Assembly adopted resolution 47/133, 18 December 1992 on Declaration on the Protection of all Persons from Enforced Disappearance.[20] The declaration states "Deeply concerned that in many countries, often in a persistent manner, enforced disappearances occur, in the sense that persons are arrested, detained or abducted against their will or otherwise deprived of their liberty by officials of different branches or levels of Government, or by organized groups or private individuals acting on behalf of, or with the support, direct or indirect, consent or acquiescence of the Government, followed by a refusal to disclose the fate or whereabouts of the persons concerned or a refusal to acknowledge the deprivation of their liberty, which places such persons outside the protection of the law." The adoption of the ICPPED by the UN General Assembly in December 2006 was a milestone toward preventing and mitigating the suffering of disappearance.[21]

[16] ICRC, The Missing and their Families: Documents of Reference, available at: https://www.icrc.org/en/publication/0857-missing-and-their-families-documents-reference.

[17] Missing Persons: A Handbook for Parliamentarians, available at: https://www.icrc.org/en/publication/1117-missing-persons-handbook-parliamentarians.

[18] Vincent Bernard, The Disappeared and their Families: When Suffering is Mixed with Hope, International Review of the Red Cross, Vol. 99, No. 905, p. 476.

[19] UNGA Res. 57/207, "Missing Persons", UN Doc. A/RES/57/207, 14 February 2003.

[20] UN Declaration on the Protection of all Persons from Enforced Disappearance, 1992, available at: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-protection-all-persons-enforced-disappearance.

[21] ICPPED, 2006, available at: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-all-persons-enforced.

The convention entered into force on 23 December 2010. Adoption of UN Security Council Resolution 2474 (2019) on missing persons in armed conflict is an indicator of commitment from the international community to address the issue of missing.[22] Sixty states have ratified the ICPPED and forty-four states are signatory to the convention until 20 November 2022.

The main treaty laws governing the missing are four Geneva Conventions of 1949, their Additional Protocols Protocol I and II, and the 2006 International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (ICPPED). The Geneva Conventions and their Additional Protocols are IHL instruments whereas the ICPPED is both IHL and human rights instrument. If we look at codification of IHL instruments from 1864 and the trend of evolution of armed conflict, we find that there are more non-international armed conflicts (NIAC) compared to international armed conflicts (IACs) whereas the number of IHL instruments governing the situation of NIAC are severely limited. The customary IHL comes here to bridge the gap. The study undertaken and published by the ICRC in 2005 presents 161 customary IHL rules applicable in IAC and or NIAC. Out of 161 rules 147 are applicable in NIAC.

Let us now look at how the treaty laws govern the missing. Article 32 of the AP I emphasize on the right of families to know the fate of their relatives. The activities of the High Contracting Parties, of the Parties to the conflict and of the international humanitarian organizations mentioned in the Conventions and in this Protocol shall be prompted mainly by the right of families to know the fate of their relatives.[23]

Article 33 of the AP I concerning missing persons enumerates the duty and obligation of the parties to the conflict as follows:[24]

1. As soon as circumstances permit, and at the latest from the end of active hostilities, each Party to the conflict shall search for the persons who have been reported missing by an adverse Party. Such adverse Party shall transmit all relevant information concerning such persons in order to facilitate such searches.
2. In order to facilitate the gathering of information pursuant to the preceding paragraph, each Party to the conflict shall, with respect to persons who would not receive more favorable consideration under the Conventions and this Protocol:
    a. record the information specified in Article 138 of the Fourth Convention in respect of such persons who have been detained, imprisoned or otherwise held in captivity for more than two weeks as a result of hostilities or occupation, or who have died during any period of detention;
    b. to the fullest extent possible, facilitate and, if need be, carry out the search for and the recording of information concerning such persons if they have died in other circumstances as a result of hostilities or occupation.
3. Information concerning persons reported missing pursuant to paragraph 1 and requests for such information shall be transmitted either directly or through the Protecting Power or the Central Tracing Agency of the International Committee of the Red Cross or national Red Cross (Red Crescent) Societies. Where the information is not transmitted through the International Committee of the Red Cross and its Central Tracing Agency, each Party to the conflict shall ensure that such information is also supplied to

[22] Available at: http://unscr.com/en/resolutions/2474.

[23] Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977, Article 32, available at:https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977

[24] Ibid., article 33, available at https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/470?OpenDocument.

the Central Tracing Agency.

4. The Parties to the conflict shall endeavor to agree on arrangements for teams to search for, identify and recover the dead from battlefield areas, including arrangements, if appropriate, for such teams to be accompanied by personnel of the adverse Party while carrying out these missions in areas controlled by the adverse Party. Personnel of such teams shall be respected and protected while exclusively carrying out these duties.

The handling of remains of the deceased is governed by article 34 of the AP I as follow. [25]

1. The remains of persons who have died for reasons related to occupation or in detention resulting from occupation or hostilities and those of persons not nationals of the country in which they have died as a result of hostilities shall be respected, and the gravesites of all such persons shall be respected, maintained and marked as provided for in Article 130 of the Fourth Convention, where their remains or gravesites would not receive more favorable consideration under the Conventions and this Protocol.
2. As soon as circumstances and the relations between the adverse Parties permit, the High Contracting Parties in whose territories graves and, as the case may be, other locations of the remains of persons who have died as a result of hostilities or during occupation or in detention are situated, shall conclude agreements in order:
   a. to facilitate access to the gravesites by relatives of the deceased and by representatives of official graves registration services and to regulate the practical arrangements for such access;
   b. to protect and maintain such gravesites permanently;
   c. to facilitate the return of the remains of the deceased and of personal effects to the home country upon its request or, unless that country objects, upon the request of the next of kin.
3. In the absence of the agreements provided for in paragraph 2 (b) or (c) and if the home country of such deceased is not willing to arrange at its expense for the maintenance of such gravesites, the High Contracting Party in whose territory the gravesites are situated may offer to facilitate the return of the remains of the deceased to the home country. Where such an offer has not been accepted the High Contracting Party may, after the expiry of five years from the date of the offer and upon due notice to the home country, adopt the arrangements laid down in its own laws relating to cemeteries and graves.
4. A High Contracting Party in whose territory the gravesites referred to in this Article are situated shall be permitted to exhume the remains only:
   a. in accordance with paragraphs 2 (c) and 3, or
   b. where exhumation is a matter of overriding public necessity, including cases of medical and investigative necessity, in which case the High Contracting Party shall at all times respect the remains, and shall give notice to the home country of its intention to exhume the remains together with details of the intended place of reinterment.

Article 26 of the Geneva Convention IV speaks on dispersed families. Each Party to the conflict shall facilitate enquiries made by members of families dispersed owing to the war, with the object of renewing contact with one another and of meeting, if possible. It shall encourage, in particular, the work of organizations engaged on this task provided they are acceptable to it and conform to its security regulations.[26]

[25] Ibid., article 34, available at https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/470?OpenDocument.

[26] Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, Geneva, 12 August 1949, article 26, available at https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/WebART/380-600030?OpenDocument.

As said earlier, the customary rules bridge the gap especially in NIAC where treaty rules are inadequate. The customary rules on missing are as follows:

Rule 117. Each party to the conflict must take all feasible measures to account for persons reported missing as a result of armed conflict and must provide their family members with any information it has on their fate. State practice establishes this rule as a norm of customary international law applicable in both international and non-international armed conflicts. The obligation to account for missing persons is consistent with the prohibition of enforced disappearances (see Rule 98) and the requirement to respect family life (see Rule 105). This rule is also supported by the obligation to record all available information prior to disposal of the dead (see Rule 116).[27]

Rule 112. Search for and Collection of the Dead: Whenever circumstances permit, and particularly after an engagement, each party to the conflict must, without delay, take all possible measures to search for, collect and evacuate the dead without adverse distinction. State practice establishes this rule as a norm of customary international law applicable in both international and non-international armed conflicts.

Rule 98. Enforced disappearance is prohibited: State practice establishes this rule as a norm of customary international law applicable in both international and non-international armed conflicts. International humanitarian law treaties do not refer to the term "enforced disappearance" as such. However, enforced disappearance violates, or threatens to violate, a range of customary rules of international humanitarian law, most notably the prohibition of arbitrary deprivation of liberty (see Rule 99), the prohibition of torture and other cruel or inhuman treatment (see Rule 90) and the prohibition of murder (see Rule 89). In addition, in international armed conflicts, the extensive requirements concerning registration, visits and transmission of information with respect to persons deprived of their liberty are aimed, inter alia, at preventing enforced disappearances (see Chapter 37). In non-international armed conflicts, parties are also required to take steps to prevent disappearances, including through the registration of persons deprived of their liberty (see Rule 123). This prohibition should also be viewed in the light of the rule requiring respect for family life (see Rule 105) and the rule that each party to the conflict must take all feasible measures to account for persons reported missing as a result of armed conflict and to provide their family members with information it has on their fate (see Rule 117). The cumulative effect of these rules is that the phenomenon of "enforced disappearance" is prohibited by international humanitarian law.[28]

Rule 105. Respect for Family Life: Family life must be respected as far as possible. State practice establishes this rule as a norm of customary international law applicable in both international and non-international armed conflicts. Collected practice shows that respect for family life requires, to the degree possible, the maintenance of family unity, contact between family members and the provision of information on the whereabouts of family members.[29]

Rule 116. Accounting for the Dead: With a view to the identification of the dead, each party to the conflict must record all available information prior to disposal and mark the location of the graves.[30] State practice establishes

[27] Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck, ICRC's study on customary IHL: Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules, ICRC, Cambridge University Press, 2005, available at: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_cha_chapter36_rule117.

[28] Ibid, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule98.

[29] Ibid, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule105.

[30] Ibid, https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule116.

this rule as a norm of customary international law applicable in both international and non-international armed conflicts. This rule is reinforced by the requirement of respect for family life (see Rule 105) and the right of families to know the fate of their relatives (see Rule 117)

The UN General Assembly resolution 47/133 on Declaration on the Protection of all Persons from Enforced Disappearance, 18 December 1992 recalls the protection afforded to victims of armed conflicts by the Geneva ventions of 12 August 1949 and the Additional Protocols thereto, of 1977.[31] International humanitarian law and international human rights law uphold the right of families to know the fate and whereabouts of their disappeared relatives. States must therefore make every effort to prevent people from disappearing, to search for missing persons and to deal with the consequences of such events. Both IHL– in particular the 1949 Geneva Conventions (GC I-IV), their 1977 Additional Protocols (AP I and II) and customary IHL – and IHRL seek to ensure that people do not go missing.[32]

In situations of international armed conflicts, Parties to the conflict must take all possible measures to elucidate the fate and whereabouts of missing persons (GC I, Arts 16-17; GC II, Arts 19-20; GC III, Arts 122- 124; GC IV, Arts 136-141; AP I, Arts 32-33) and to search for, recover and identify the dead (GC I, Arts 15-17; GC II, Arts 18-20; GC III, Arts 120- 121; GC IV, Art. 26; AP I, Arts 33-34).[33]

In situations of non-international armed conflict, Article 3 common to the four Geneva Conventions (common Article 3), contains no specific provisions on missing persons. The general protection afforded to persons not or no longer taking a direct part in hostilities however applies to them. In particular, they "shall in all circumstances be treated humanely" and shall be protected from the acts prohibited by common Article 3(a), (b), (c) and (d). Article 8 of Additional Protocol II requires that "whenever circumstances permit, and particularly after an engagement, all possible measures shall be taken (…) to search for the dead, prevent their being despoiled, and decently dispose of them".[34]

In the context of international armed conflicts, the Geneva Conventions and Additional Protocol I contain lists of "grave breaches" of those instruments (GC I, Art. 50; GC II, Art. 51; GC III, Art. 130; GC IV, Art. 147; AP I, Arts 11 and 85). A State party to the Geneva Conventions and Additional Protocol I have the obligation to "enact any legislation necessary to provide effective penal sanctions for persons committing, or ordering to be committed, any of the grave breaches" specified in those instruments. All States Parties must also "search for persons alleged to have committed, or to have ordered to be committed, such grave breaches, and shall bring such persons, regardless of their nationality, before its own courts.[35]

Various IHRL instruments are relevant to preventing and protecting against enforced disappearance (e.g. the Inter-American Convention on Forced Disappearance of Persons). However, the International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (ICPPED) is the first universal treaty to include

---

[31] UN Declaration on the Protection of all Persons from Enforced Disappearance, 18 December 1992, available at: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-protection-all-persons-enforced-disappearance.

[32] Missing Persons and their Families: Facts Sheet, available at: https://www.icrc.org/en/document/missing-persons-and-their-families-factsheet.

[33] Ibid.

[34] IHL Handbook for Parliamentarians, available at https://www.icrc.org/en/publication/1090-respect-international-humanitarian-law.

[35] Ibid.

specific obligations for States Parties. More specifically, the Convention requires that States Parties take all appropriate measures to search for, locate and release disappeared persons and, in the event of death, to locate their remains, handle them respectfully and return them, and to investigate acts of forced disappearance and bring those responsible to justice.[36]

The UN has developed mechanisms and bodies to monitor and ensure the respect of provisions regarding disappearance. The Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances was established pursuant to the Commission on Human Rights resolution 20 (XXXVI). The mandate of the Working Group is to assist families of disappeared persons to ascertain the fate and whereabouts of their disappeared relatives, to assist States and monitor their compliance with their obligations deriving from the Declaration on the Protection of All Persons from Enforced Disappearance and to provide States with assistance in the prevention and eradication of enforced disappearances.[37]

The ICPPED created the Committee on Enforced Disappearances (CED), a body of experts whose mandate is to monitor the implementation of the Convention by States Parties (Art. 26). The Committee can also receive and consider individual as well as inter-State complaints regarding alleged violations of the Convention (Arts 31-32). There exists cooperation between the Working Group and the Committee on Enforced Disappearances, as well as with other relevant special procedures and treaty bodies, within the framework of their respective mandates, and encourages them to continue their cooperation in the future. Since its inception of the Working Group in 1980, the Working Group has transmitted a total of 59,600 cases to 112 States. The number of cases under active consideration that have not yet been clarified, closed or discontinued stands at 46,751 in a total of 97 States. During the reporting period from 22 May 2021 to 13 May 2022, 104 cases were clarified.[38]

June 2019, the United Nations Security Council (UNSC) underscored the importance of mechanisms in Resolution 2474, in which it stressed the need "to take all appropriate measures, to actively search for persons reported missing" and "to strengthen the role and capacity of the existing national, regional and international mechanisms". It called on member states to exchange experiences and best practices, which can contribute to comprehensive responses to the issue of missing persons in armed conflict.[39] As a response to the UNRC resolution 2474, the ICRC brought together practitioners, experts and representatives of families from around the world in Nicosia, Cyprus in October 2019 to share insights and lessons learned from their work with such mechanisms in the context of armed conflict and other situations of violence. The Guidance Notes National Mechanisms for Missing Persons has been developed as a toolkit. The term "mechanism" used in the Guidance Notes refers to all national institutions, commissions and other bodies and processes established by relevant authorities that aim to provide individualized answers on the fate and whereabouts of missing persons, and provide support to families of missing persons. Beyond this humanitarian objective, mechanisms may pursue other objectives, including those linked to accountability or transitional justice.[40]

---

[36] Ibid.

[37] Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, available at: https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc5131-report-working-group-enforced-or-involuntary-disappearances.

[38] Ibid.

[39] ICRC, National Mechanisms for Missing Persons, available at: https://www.icrc.org/en/publication/4601-national-mechanisms-missing-persons-toolbox.

[40] Ibid.

Conclusion:

The IHL and IHRL creates obligation to the parties to the conflict to clarifying the fate and whereabouts of missing persons respecting the families' right to know the fate of relatives reported missing, their whereabouts or the circumstances and causes of their death. This right should be explicitly recognized for individual family members. In addressing this right, States must take the necessary measures to investigate cases of disappearance and keep families informed throughout the process. Both IHL and IHRL give rise to two general obligations incumbent upon States and parties to an armed conflict: the obligation to clarify the fate and whereabouts of missing persons and the obligation to prevent people from going missing. States need to ensure domestic measures are adopted to protect personal data, respond to the needs of the families of missing persons and identify and manage human remains.

The primary responsibility for preventing disappearances and ascertaining what has happened to people reported missing lies with State authorities. Compliance with international humanitarian law and international human rights law is vital if disappearances are to be prevented. In international and non-international armed conflicts, the majority of disappearances are caused by violations of international humanitarian law and human rights law. It is essential for communities that the perpetrators of disappearances are brought to justice, that the loss of human life be officially recognized and that the families should be able to honor the memory of their loved ones with dignity. The UN has adopted a number of resolutions and declarations urging the states to act on missing and disappearance together. There is a need to make the ICPPED a universal treaty in practice with increased number of state ratifications. Today, the community of states have a good number of treaties and declarations to deal with the situation of missing. This is high time to translate those provisions and the spirit into the practice.

References

a) Accompanying the Families of Missing Persons: A Practical Handbook, Geneva, 2013. https://www.icrc.org/en/publication/4110-accompanying-families-missing-persons-actical-handbook.

b) Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, Geneva, 12 August 1949,https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949?activeTab=1949GCs-APs-and-commentaries.

c) IHL Handbook for Parliamentarians, https://www.icrc.org/en/publication/1090-respect-international-humanitarian-law.

d) International Commission on Missing Persons, https://www.icmp.int/about-us/.

e) International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (ICPPED), https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-all-persons-enforced.

f) Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck, ICRC's study on customary IHL: Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules, ICRC, Cambridge University Press, 2005, https://www.icrc.org/en/war-and-law/treaties-customary-law/customary-law.

g) Missing persons and international humanitarian law, https://www.icrc.org/en/document/protected-persons/missing-persons.

h) Missing Persons and their Families: Facts Sheet, https://www.icrc.org/en/document/missing-persons-and-their-families-factsheet.

i) Missing Persons: A Handbook for Parliamentarians, https://www.icrc.org/en/publication/1117-

missing-persons-handbook-parliamentarians.

j) National Mechanisms for Missing Persons, https://www.icrc.org/en/publication/4601-national-mechanisms-missing-persons-toolbox.

k) Nils Melzer, international humanitarian law: A Comprehensive Introduction, ICRC, 2016, file:///C:/Users/hp/Downloads/4231_002-ebook%20(1).pdf.

l) Protection of civilians in armed conflict - Missing persons in armed conflict, UNSCR 2474, 2019 http://unscr.com/en/resolutions/2474.

m) Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977, https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977.

n) Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc5131-report-working-group-enforced-or-involuntary-disappearances.

o) Statutes and Rules of Procedure of the International Red Cross and Red Crescent Movement, https://www.icrc.org/en/publication/0911-statutes-and-rules-procedure-international-red-cross-and-red-crescent-movement.

p) The Missing and their Families: Documents of Reference, https://www.icrc.org/en/publication/0857-missing-and-their-families-documents-reference.

q) The Rome Statute of the International Criminal Court, 1998, https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/rome-statute-international-criminal-court.

r) UN Declaration on the Protection of all Persons from Enforced Disappearance, 1992, https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-protection-all-persons-enforced-disappearance.

s) UNGA Res. 57/207, “Missing Persons”, UN Doc. A/RES/57/207, 2003, https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/57.

t) Vincent Bernard, The disappeared and their families: When suffering is mixed with hope, International Review of the Red Cross, Vol. 99, No. 905.

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

Transitional Justice: A Faltering Process in Nepal, but Awaiting Meaningful Settlement

Liladhar Upadhyaya[◆]

Abstract

As a politico-legal issue, the TJ process needs multiple actors to bring it to a logical conclusion. It is a political process because the decisions should be taken at the political level and it is legal process because it needs legal framework to settle the issue with a method following certain standards. So, it consists of judicial and non-judicial processes. Major aims of every process of TJ include stopping recurrence of any form of atrocities, and illegal and inhumane act that happened during the period of conflict and war. Nepal was also destined to witness a decade-long civil war launched by the Maoists. There is a need of meaningful settlement of the TJ in Nepal to enhance the state's capacity in the venture of rule of law and to stop further recurrence of inhuman activities in the name of war and conflict. It is high time for the concerned stakeholders to take the issue sincerely and translate the commitments and documents into practice, so that the conflict victims shall be assured of non-repetition of atrocities like illegal detentions and enforced disappearances and killings in the future.

Key Words: *TJ process, reconciliation, conflict victims, truth seeking, reparation*

Introduction

Over one-and-a-half decades have passed from signing of the Comprehensive Peace Accord (CPA) in 2006, the turning point for Maoist insurgents to enter into peaceful political process. However, several issues relating to transitional justice (TJ) have been left unaddressed. There is a need to address transitional justice problems at the earliest possible. Leading the TJ process to a logical conclusion has become a daunting task because stakeholders are not paying attention to the core issues it involves. Two commissions Truth and Reconciliation Commission (TRC) and Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons (CIEDP) are in place, but have been unable to yield any practical solution till now.

As a politico-legal issue, the TJ process needs multiple actors to bring it to a logical conclusion. It is a political process because the decisions should be taken from the political level and it is legal process because it needs legal framework to settle the issue following appropriate methods as well as principles. Major aims of every process of TJ include stopping recurrence of similar atrocities, and illegal and inhumane act that occurred during the period of conflict and war. Nepal was also doomed to witness a decade-long civil war launched by the Maoists from 1996 to 2006.

There are various issues related to TJ because every war contains the elements of illegal killings, detentions, disappearances and similar kinds of atrocities which are against human rights and humanitarian laws. Both sides -- state and insurgents -- should be made accountable and responsible -- so that future generations will not

[◆]Advocate Liladhar Upadhyaya, who holds LLM in International Law and Constitutional Law form TU, is Associate Editor of The Rising Nepal English Daily.

see these illegal acts with prevalence of peace thereby upholding the principles of rule of law, basic component for democratic government of modern politics. There is a need of meaningful settlement of the TJ in Nepal to enhance the state's capacity in the venture of rule of law and to stop further recurrence of inhuman activities in the name of war and conflict. Defining TJ, UNDP states that transitional justice processes consist of mechanisms that facilitate the promotion of truth, access to justice, reparations and guarantee of non-recurrence.[1] The core focus of TJ is on humanity and human being at the centre. Any kind of attack against humanity and human life and dignity is unwelcome activity in the civilized world of 21st century. It needs meaningful settlement because it should be acceptable to the international level also. Concerned stakeholders should think of settling the issues at the earliest possible to avoid international jurisdiction.

Methodology

So far as methodology is concerned, the article is based on the secondary information available in the books, online platforms, newspapers and social media. Articles, news reports, related laws, constitutions, agreements and information have served as the major sources to shape this article. This is a critical analysis and observation of the existing situation of TJ process in Nepal since the signing of the CPA in 2006.

International Experiences

TJ issue is global, no matter the war and conflict occurring in a particular corner of the world. Its jurisdiction is wider in terms of time and place. Unlike other genres of study, TJ is considered new one in the field of truth, justice and reparation. TJ has also an international obligation as well as the process to follow court order. Abiding by the international norms and practices, and principles laid down by the Comprehensive Peace Accord is another dimension that Nepal needs to address. Several conflict-hit countries like Rwanda, South Africa, Colombia, Sri Lanka, Kosovo, Peru, Argentina, East Timor, Burundi, Cambodia, East Yugoslavia, Darfur Sudan, Libya and Democratic Republic of Congo have set their own examples to deal with TJ. Nepal can take lessons from their experiences. However, the context of TJ varies from country to country and place to place. For this purpose, OHCHR states that transitional justice processes have repeatedly demonstrated they can help address grievances and divisions. To this end, such processes must be context-specific, nationally owned, and focused on the needs of victims.[2] Establishment of durable peace, focusing on human rights and humanity for peace and development is the aim of TJ in Nepal and elsewhere. If TJ processes become a success, they can connect, empower and transform societies and thereby contribute to lasting peace.[3] TJ is a process with the combination of laws based on customary practices as well. So, customary practices of law and democracy are the bases for handling TJ in the context of particular country whereby showing the degree of democratic commitment of a nation. TJ processes of some of the countries are discussed in brief.

South Africa: A successful case of reconciliation

South Africa's peace process is associated with constitution and nation building. The major principle and practice that the South African Transitional Justice laid is amnesty followed by reconciliation which was announced and implemented by President Nelson Mandela despite harsh criticism from fellow freedom fighters. It was 1994, which is considered as the turning point for South Africa, after nearly 50 years of apartheid and hundreds of years of racial violence and oppression, the country made a peaceful transition to a more democratically elected

[1] Rule of Law and Human Rights Global Programme (2021). https://2020rolhr.undp.org/focus/transitional-justice/? accessed on January 30, 2023.

[2] https://www.ohchr.org/en/transitional-justice accessed on January 30, 2023

[3] https://www.ohchr.org/en/transitional-justice accessed on January 30, 2023

government.[4] Giving amnesty and reconciliation for nation building process not only gave a new impetus to the African country but also set an example for the world. However, South Africa did not lack rigorous investigation on atrocities, recording the truth and bringing the rights violation under notice.

Colombia: A positive initiation, but challenges remain for non-repetition

Colombia, a South American country, was also destined to witness conflicts for decades. The Columbian conflict is basically related to Revolutionary Armed Forces of Colombia (FARC), the National Liberation Army (ELN) and the Popular Liberation Army (EPL). They fought each other to capture territory and influence in their favour, intensifying unrest and violence in the country. Almost 220,000 people were reportedly dead in the conflict. Out of them, 177,307 were civilians and 40,787 were rebels. Significant numbers of population were internally displaced and several others left victims of the civil wars during the time period of 1958 to 2013[5]. Moreover, different data show that around 45,000 children were killed and several others disappeared and registered as conflict victims. Both -- rebel forces and the Colombian security forces -- were the cause of deaths, displacement and victimization of the civilians during the conflict, unrest and violence.

It was June 23, 2016, which is considered as important date for the efforts to settle the civil war in Colombia. The Colombian Government and the FARC rebels signed a peace deal, which was revised and approved by the House of Representatives of the Colombian Parliament on November 30.[6] This agreement became able to end over 50-year long conflict in Colombia. However, there were several events in the background before making the final peace deal.

The Colombian TJ process has given some significant messages for international community regarding the settlement of transitional justice. Initiation for non-repetition, conflict victims should be kept in the centre while dealing with the TJ issues, engagement, dialogue, discourse among multiple stakeholders for positive outcome, reparation to the victims, truth seeking and justice being based on degree of crime and nature of cases, reintegration of former combatants and stopping lingering violence.[7]

Assessing Colombia's situation Carlos Ruiz Massieu, the Secretary-General's Special Representative and Head of the UN Verification Mission in Colombia has said, "A major component of Colombia's peace process remains the social reintegration of former FARC-EP members, as well as former combatants from other armed groups, who have agreed to lay down their arms in return for State protection."[8] He further states, "Colombia reminds the world that even an armed conflict of more than five decades, with a painful toll of millions of victims can be resolved through dialogue, laying the foundations for reconciliation and non-repetition."[9]

Nepal's Competence and Future Course of TJ

Nepal's conflict is comparatively recent. The decade-long Maoist insurgency ended in 2006 after signing of the Comprehensive Peace Accord (CPA). However, the TJ issues are still lingering even after the completion

[4] Facing History and Ourselves, "Transitional Justice in South Africa," last updated May 12, 2020, https://www.facinghistory.org/resource-library/transitional-justice-south-africa accessed on January 16, 2023.

[5] Bishnu Pathak (2076 BS). Bishwoka Sankramankalin Aayogharu: Satya, Nyay ra Abhiyojan Sabai Ojhelma[Commissions on Transitional Justice in the World: Truth, Justice and Prosecution are under Shadow]. Satyako Khoji [Search for Truth], Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons, Year 1st, Vol. 1.

[6] https://en.wikipedia.org/wiki/Colombian_conflict. accessed on January, 23, 2023.

[7] The Carr Center for Human Rights Policy (2020). Transitional Justice in Colombia: Report of Faculty Consultation.

[8] https://news.un.org/en/story/2022/04/1116112 accessed on January 24, 2023.

[9] Ibid

of 17 years of the signing of the CPA. Two commissions -- Truth and Reconciliation and Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons -- are in place with the enactment of necessary laws as per the spirit of the CPA and constitutional provision. Among other works, these two commissions are collecting records of victims and providing necessary support to them as guided by the laws. Victims still have hope and faith in the government mechanism that they will get justice by seeking truth of those who were illegally killed and detained and disappeared forcefully. Of course, the TJ process of a conflict-hit country takes time. However, it is not a process which can be stretched endlessly. It needs meaningful settlement within a certain timeframe so that faith towards the state shall be increased with less chances of repetition of such conflict in the future. Against these backdrops, following points are raised to settle TJ in Nepal.

a. Truth Seeking

   Truth seeking is a basic component while settling the issues related to TJ in Nepal. Proper investigation and finding out the truth shall build trust among the people and boost nation's pride in the international arena as Nepal is committed to principles and practices of rule of law by ensuring non-repetition of the crime and atrocities in the name of war. Truth seeking definitely creates the environment of reconciliation. Regarding investigation, former Minister for Law, Justice and Parliamentary Affairs Govinda Sharma Bandi observes, "There is a lack of a common understanding of the transitional justice process at the policy level. The Comprehensive Peace Accord said investigation would be done on cases of serious human rights abuses and on those involved in crimes against humanity. The investigation would also create an environment for reconciliation."[10] However, there is a problem in investigation when the political forces do not agree on the model of TJ in the context of Nepal.

b. Victim Centric TJ

   When we talk about victims there is the role of perpetrators. Victims are the witnesses, sufferers and stakeholders for reconciliation and reparation though some of the victims do not agree to pronounce the term 'perpetrators', rather they want to call them as order implementers of commanders. They say they are the implementers of order of two sides, either of the state or of rebels.[11]

c. Guarantee of non-repetition

   Truth seeking and bringing the culprit under justice, making perpetrators responsible and accountable are basic components of non-repetition of similar kind of atrocities in the future. So, first mission of the TJ process of Nepal should focus on truth seeking.[12]

d. Abiding by principles of internal law and human rights

   One of the components of the TJ is that it should be widely accepted nationally and globally. For this purpose, TJ process should follow norms and values of international laws and standards. If these norms are followed, the international community shall welcome the settlement and nation's dignity shall be uplifted.

---

[10] Binod Ghimire (2022). 'Truth-seeking should be the first priority of the transitional justice process' https://kathmandupost.com/interviews/2022/06/14/truth-seeking-should-be-the-first-priority-of-the-transitional-justice-process? accessed on January 25, 2023.

[11] Raghunath Bajgai (2022), Samsadiya Samitima Dwandapiditko Yek Swor: Aadesh Palak Hau, Pidak Nabhaniyos [Conflict victims unanimously say we are order implementer, do not call us praetors] https://www.onlinekhabar.com/2022/09/1188072 accessed on 9th Sept, 2022.

[12] Binod Ghimire (2022). 'Truth-seeking should be the first priority of the transitional justice process' https://kathmandupost.com interviews/2022/06/14/truth-seeking-should-be-the-first-priority-of-the-transitional-justice-process? accessed on January 25, 2023.

e. Learning lessons from international practices

Learning lessons from international practices and implementation of suitable practices in the domestic context is another factor to make the TJ process successful. For instance, examples of South Africa and Colombia can be taken as example to deal with the TJ process of Nepal. The process and standard fixed and followed by these countries can be taken as references while settling the TJ in Nepal. However, ditto copy from the international practices may not be applicable because political and legal conditions vary from country to country.

f. Meaningful and early settlement

Settlement of TJ issues should be meaningful because it should be acceptable nationally and globally. It should be recognizable from the international community as well. Similarly, unnecessary lingering of the process shall give rise to frustration in the persons who are really seeking justice. The issue of justice itself should not be the cause of injustice by lingering the process. The process should be settled at the earliest possible which shall increase faith in the state and state mechanism. So, the state should be more responsible and pro-active in the process of settling the TJ in Nepal. It needs meaningful settlement because it should be acceptable at the international level and should be settled at the earliest possible to avoid international jurisdiction.

g. Effective reparation

Reparation should be effective. The real victims should get proper compensation. For this purpose, truth seeking and information collection should be conducted properly. It is the responsibility to search for real situation of victims and their need of reparation. Existing mechanisms like TRC should be well equipped in terms of resources, laws and other logistics.

h. Minimizing operational cost

Operational costs should be minimized. As long as we linger the process, the operational costs shall be maximized. So, early settlement of TJ is another effective factor to minimize the operational cost.

i. Forging consensus among political parties

Another important factor of Nepali TJ process is forging consensus among the political parties. There should be minimum understanding among the political parties on the TJ. The political parties either in the government or playing the role of opposition should pay attention towards the issues related to TJ and its early settlement. They should remain pro-active like they played the role to forge consensus while promulgating the constitution through the Constituent Assembly.

j. Creating environment for reconciliation

Truth seeking and proper reparation process create an environment conducive for reconciliation. Reconciliation is another key component during the process of settling TJ issues. So, all stakeholders should pay attention to create a favourable environment for reconciliation in the TJ process of Nepal.

k. Intensive interaction with the national and international stakeholders

TJ process needs dialogue and discourse between national and international stakeholders. Moreover, the involvement of victims, listening to their voices, gathering experts' opinions and their suggestions should be taken as an advantage to settle the TJ issues. These components on the one hand correct the flaws and on the other give guidelines for future course.

l. Part of peace process

Nepali peace process is comprised of many issues including constitution making, reintegration of former Maoist combatants and others. TJ is also an important component of the peace process. Nepal's peace

process shall remain incomplete without completing the TJ. So, the TJ issue should not be ignored and needs early settlement.

m. Following the verdicts of the Supreme Court of Nepal
Supreme Court has issued several orders and verdicts relating to TJ. Nepal's TJ process should follow the spirit of these orders which have set certain guidelines.

n. Seeking support from international community
Nepal can seek support from the international communities and organizations like UN. They can extend support in the area of logistics and other areas of expertise. Ending TJ process with the support from internationally recognized institutions can make the process internationally acceptable.

o. Upholding the spirit of the constitutions and CPA
The comprehensive peace process signed between the Government of Nepal and the Maoist insurgents, Interim Constitution 2007 and Constitution of Nepal are the basic documents to address the TJ issue. The TJ process should be completed at the earliest possible by upholding these constitutional bases. Admitting the need of understanding among the political forces on TJ issue, former minister Bandi further states that now there is a common understanding among the political leadership that the law needs to be revised as directed by the Supreme Court in line with the spirit of the comprehensive peace deal and Nepal's obligations as per the international treaties and conventions on human rights[13].

Conclusion

The integral part of peace process, the TJ issues of Nepal should be settled at the earliest possible. The more we linger the process the more the nation faces difficulties in the area of rule of law and durable peace. The political leadership, national and international stakeholders should think of this subject and its settlement. They should think of introducing necessary laws, forging consensus on the issues relating to TJ and managing logistics which are needed to end the process. Almost 17 years have passed from the time of CPA, but Nepal's TJ process could not make satisfactory progress.

The issues relating to TJ are included in the policies and programmes of every government, various documents of the political parties and other institutions, but these commitments are not materialized. It is high time for the concerned stakeholders to take the issue sincerely and translate the commitments and documents into practice, so that the conflict victims of multiple sides shall be assured of non-repetition of atrocities, illegal detentions, enforced disappearances and killings in the future. Reparations and truth seeking process should be made effective, which shall create an environment for reconciliation, and TJ process should come to logical conclusion following basic norms, values and international standards.

References:

a) Nepal Law Books Management Board (2015). Constitution of Nepal. Kathmandu: NLMB
b) Nepal Law Books Management Board (2007). Interim Constitution. Kathmandu: NLMB
c) Comprehensive Peace Agreement, 2006. retrieved from https://peacemaker.un.org/nepal-comprehensiveagreement2006
d) Nepal Law Books Management Board (2014). The Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act. Kathmandu: NLMB

[13] Binod Ghimire (2022). 'Truth-seeking should be the first priority of the transitional justice process' https://kathmandupost.com/interviews/2022/06/14/truth-seeking-should-be-the-first-priority-of-the-transitional-justice-process? accessed on January 25, 2023.

e) Nepal Law Books Management Board (2014). Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons Act. Kathmandu: NLMB

f) http://trc.gov.np/ accessed on January 31, 2031

g) https://ciedp.gov.np/en/home/ accessed on January 31, 2031

h) Bajgai, R. (2022), Samsadiya Samitima Dwandapiditko Yek Swor: Aadesh Palak Hau, Pidak Nabhaniyos [Conflict victims Unanimously say we are order implementer, do not call us praetors] https://www.onlinekhabar.com/2022/09/1188072 accessed on 9th Sept, 2022.

i) Ghimire, B. (2022). 'Truth-seeking should be the first priority of the transitional justice process' https://kathmandupost.com/interviews/2022/06/14/truth-seeking-should-be-the-first-priority-of-the-transitional-justice-process? accessed on January 25, 2023.

j) Pathak, B. (2076 BS). Bishwoka Sankramankalin Aayogharu: Satya, Nyay ra Abhiyojan Sabai Ojhelma [Commissions on Transitional Justice in the World: Truth, Justice and Prosecution are under Shadow]. Satyako Khoji [Search for Truth], Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons, Year 1st, Vol. 1.

k) Bhattarai, S. K. (2023). Nepalma Sankramankalin Nyako Bebasthapan [Management of Transitional Justice in Nepal]. In Bikash Bhattarai et. al ed. Supreme Court Bar Journal, Vol. 20. Kathmandu: Nepal Bar Association. PP-198-213.

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तर्निहित कारणहरू

✍ कुमुदप्रसाद शर्मा[◆]

सारांश
विक्रम सम्बत् २०५२ फागुन १ गतेदेखि २०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्म राज्य पक्ष र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीबीच सशस्त्र द्वन्द्व भयो। तत्कालीन अवस्थामा चालिस सूत्रीय माग अघि सार्दै सुरू भएको सशस्त्र द्वन्द्व करिव दश वर्षसम्म चल्यो। सशस्त्र द्वन्द्व नेपालको परिवेशमा नौलो भने होइन। यसका लामै श्रृङ्खला छन्। फरक/फरक समयमा फरक/फरक रूपमा प्रष्फुटन भएका मात्र हुन्। नेपाली समाजमा द्वन्द्व हुनका कारणहरू थुप्रै छन्। यीमध्ये संयुक्त जनमोर्चा पार्टीले तत्कालीन प्रधानमन्त्रीसमक्ष पेश गरेको चालीस सूत्रीय मागहरूमा सांकेतिक रूपमा थुप्रै विषय समावेश भएका छन्। सदियौंदेखिको पुरातन मान्यता कुरीति र अन्धविश्वास एवंम बहिष्करणमा अघि बढेको नेपाली समाजले सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक रूपान्तरण खोजेको छ। सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा सोच र प्रवृत्तिमा अग्रगामी परिवर्तन खोजेको छ। राज्य पक्ष र विद्रोही पक्षबीच २०६३ साल मंसिर ५ गते भएको बृहत् शान्ति सम्झौताले द्वन्द्वलाई विधिवत् रूपमा अन्त्य त भयो तर सशस्त्र द्वन्द्वका वास्तविक कारणहरू पहिचान गरी तिनको सम्बोधन नभएमा द्वन्द्व दोहोरिने खतरा रहिरहन्छ। यिनै कुराहरूलाई दृष्टिगत गर्दै प्रस्तुत लेखमा नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व हुनुका कारणहरूलाई केलाउने प्रयास गरिएको छ।

विषय प्रवेश

द्वन्द्वको शाब्दिक अर्थ झगडा, मनमुटाव वा मनोमालिन्य हो। कुनै विषय वा प्रसङ्गमा रहने फरक मतलाई विभिन्न रूपमा प्रस्तुत गरिने तरिका हो। सामान्य हेराइमा यो दुई व्यक्ति वा समूहका सदस्यहरूबीचको टकराव हो। कुनै दुई व्यक्तिहरूले उस्तै विचार राख्नै सक्दैनन्। उनीहरूले सोच्ने र बुझ्ने प्रक्रियामा स्वाभाविक भिन्नता हुन्छ।[१] व्यक्ति व्यक्तिबीचको यस किसिमको असहमति द्वन्द्वको कारण बन्न पुग्छ। श्रीमद्भगवद्गीतामा पनि भनिएको छ- इच्छाद्वेष समुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत। सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप।[२] अर्थात् इच्छा, द्वेष र मोह द्वन्द्वको मुख्य कारण हो। जब व्यक्तिहरूको फरक मूल्य, मत, आवश्यकता तथा स्वार्थ बाझिन्छ र त्यसको मिलन विन्दु फेला पार्न सक्दैनन् तब द्वन्द्वको बीजारोपण हुन्छ।[३]

समाज विविध विचार, सोच, दृष्टिकोण मूल्य मान्यता, संस्कृति व्यवहार तथा फरक/फरक मत भएका मानिसहरूको साझा थलो हो। व्यक्ति, परिवार, समुदाय र सिंगो राष्ट्रभित्र द्वन्द्व विद्यमान हुन्छ। विभिन्न जातजाति, धर्म, भाषा, लिङ्ग, क्षेत्र र राजनैतिक विचारधारा भएका मानिसहरूको फरक फरक सोच, आवश्यकता वा रुचीका कारण उनीहरूबिचको सम्बन्धमा द्वन्द्व उपस्थित हुन पुग्छ। प्रत्येक व्यक्तिको आ-आफ्नो सोच र विचारहरू हुन्छन्। कहिले व्यक्तिहरूको केही कुरामा एक अर्कासँग विचार मिल्दछ भने कहिले एक अर्काको विचारमा सहमत हुदैनन्। यही सहमत नभएका कारण द्वन्द्वको सिर्जना हुन्छ। द्वन्द्व व्यक्ति आफैंभित्र वा व्यक्ति-व्यक्तिवीच, परिवारभित्र र परिवार-परिवारवीच, समुदायभित्र वा समुदाय-समुदायवीच, दल, संस्थाभित्र वा दल-दल, संस्था-संस्थावीच तथा राष्ट्रभित्र वा राष्ट्र-राष्ट्रवीच गरी विभिन्न क्षेत्रहरूमा भइरहेको हुन्छ।[४]

[◆] पूर्व सहन्यायाधिवक्ता

[१] Managementstudyguideline.com/understanding conflict.htm

[२] श्रीमद्भागवत, सप्तम अध्याय, श्लोक- २७

[३] Managementstudyguideline.com/understanding conflict.htm

[४] विष्णुराज उप्रेती, नेपालको शान्ति प्रक्रिया र राज्य निर्माणका चुनौतीहरू, प्रकाशक नेपाल सेण्टर फर कन्टेम्परेरी रिसर्च, २०७१ पृष्ठ १४

पक्षहरू र विषयवस्तुको आधारमा द्वन्द्वलाई धनी र गरिबवीच हुने आर्थिक द्वन्द्व, महिला र पुरुषवीच हुने लैङ्गिक द्वन्द्व, खस जाति र जनजातिवीच हुने जातीय द्वन्द्व, जिल्ला र केन्द्र अथवा सुगम र दुर्गम जिल्लावीच हुने भौगोलिक द्वन्द्व, रोजगारदाता र मजदुरवीच हुने औद्योगिक द्वन्द्व, एक क्षेत्रका वासिन्दा र अर्को क्षेत्रका वासिन्दावीच हुने क्षेत्रीय द्वन्द्वको रूपमा वर्गीकरण गर्ने गरिएको पाइन्छ।[५]

मानव जातिको प्रादुर्भावदेखि नै उनीहरू एकापसमा भिड्दै आइरहेका छन्। क्रान्ति, आतङ्क, विद्रोह, आन्दोलन वा सशस्त्र द्वन्द्व आधुनिक सोच होइन। प्रथम विश्वयुद्धभन्दा अघिदेखि नै विश्वमा द्वन्द्वको सुरूवात भएको थियो र दोस्रो विश्वयुद्धदेखि विश्वभर नै फैलिएको हो।[६] वर्तमान समयमा १०० भन्दा बढी राष्ट्रहरूले विद्रोह र द्वन्द्वको सामना गरिरहेका छन्। ५,६०० वर्षको इतिहासमा १४,५०० वटा युद्धहरू भएका छन्। सन १९९० को सुरूदेखि १९९९ अन्त्यसम्म संसारले ११८ वटा सशस्त्र युद्ध झेलेको छ। द्वन्द्वलाई गतिशील अन्तर्क्रियात्मक सामाजिक प्रक्रियाहरूको रूपमा पनि लिने गरिन्छ। द्वन्द्वको जीवनचक्र उत्पत्तिदेखि विभिन्न चरणहरू पार गर्दै समाधानको चरणमा पुग्छ।[७]

प्रमुख शब्दावली: सशस्त्र द्वन्द्व, व्यक्ति बेपत्ता, उल्लङ्घन, चालिस बुँदे, विद्रोह, बहिष्करण, अपरेशन।

नेपालमा द्वन्द्वको पृष्ठभूमि

सम्वत् २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि २०६३ मंसिर ५ गतेसम्म राज्यपक्ष र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) वीच भएको सशस्त्र द्वन्द्वमा घटेका घटनाहरू व्यक्ति र राष्ट्रका लागि मात्र नभएर समग्र मानवअधिकार संस्कृतिका लागि अत्यन्त दुःखद र पीडादायी हुन पुगे। हजारौं व्यक्तिले ज्यान गुमाउनु, बेपत्ता पारिनु, सयकडौंले चरम यातना पाउनु, विष्फोट, अपहरण, सम्पत्ति कब्जा, विस्थापन, अपाङ्गता, बाल सैन्य भर्ना, बलात्कार र जबर/जस्ती चन्दा असुलीलगायतका घटना/दुर्घटनाले मुलुक थिल/थिलो हुन पुग्यो।

नेपालको इतिहासलाई समग्र रूपमा अवलोकन गर्ने हो भने राजनीतिक रूपान्तरणको लागि थुप्रै प्रयासहरू भएका छन्। पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरण अभियानको थालनी गरेदेखि नै सशस्त्र सङ्घर्षको सुरूवात भएको पाइन्छ। त्यसपछि १९०३ सालको कोतपर्वसँगै जङ्गबहादुरको निरङ्कुश शक्तिको उदय भएको हो। उनको शासनकालमा लमजुङ र गोरखाका गुरुङहरूको विद्रोह, जातीय शोषणको विरुद्ध लडेका लखन थापाको विद्रोह आदि उल्लेखनीय छन्। मुख्य रूपमा वि.सं. १९०३ को कोतपर्वसँगै विद्रोहको श्रृङ्खला सुरू भएको पाइन्छ। जङ्गबहादुरकै पालामा लमजुङ र गोरखामा गुरुङहरूको विद्रोह भएको देखिन्छ भने जातीय शोषणविरुद्ध लखन थापाको विद्रोह, नेपाल प्रजा परिषद्ले वि.सं. १९९६ मा राणा शासन विरुद्ध गरेको विद्रोह पनि उल्लेख्य छन्। त्यसैगरी २०३६ सालको जनमतसङ्ग्रहको घोषणा पनि विद्रोहकै कारण भएको पाइन्छ। यसै क्रममा २०४६ तथा २०६२-६३ सालमा समेत प्रजातन्त्र स्थापनाका लागि क्रमशः पहिलो र दोस्रो जनआन्दोलनहरू भए। तत्पश्चात् भएको मधेस आन्दोलनलाई समेत राजनीतिक रूपान्तरणको क्रममा महत्वका साथ हेर्ने गरिन्छ।

यसै क्रममा संयुक्त जनमोर्चाले २०५२ माघ २१ गते तत्कालीन प्रधानमन्त्रीसमक्ष छिमेकी मुलुकहरूसँगको सम्बन्ध, जन-जीविका, कृषि एवंम भूमि व्यवस्था तथा सामाजिक, आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरणका सवालहरू समावेश भएका ४० बुँदे मागहरू[८] प्रस्तुत गर्दै सरकारले पन्ध्र दिनभित्र सम्बोधन नगरेको खण्डमा जनयुद्ध छेड्ने घोषणा गऱ्यो। सम्वत् २०५२

---

[५] संक्रमणकालीन न्याय र मेलमिलाप प्रक्रियामा लैङ्गिकरण, महिला कानुन र विकास मञ्च (FWLD) पृष्ठ ७

[६] मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ १८

[७] अञ्जु क्षेत्री, पुरुषले रचेको युद्ध मैदानमा महिला, महिला शान्ति र पुनःसंरचना, काठमाडौं, अस्मिता २०६३ पृष्ठ ४५

[८] ती मागहरूमा १.नेपाल-भारतबीचको सन १९५० को सन्धीसहित अन्य असमान सनधि सम्झौताहरू खारेज गर्नुपर्ने २.टनकपुर सम्झौता र एकीकृत महाकाली सन्धी राष्ट्रघाती भएकाले दुवै सम्झौता खारेज गर्नुपर्ने ३.नेपाल-भारत खुला सिमाना नियन्त्रण र व्यवस्थित गर्नुपर्ने तथा नेपालभित्र भारतीय नम्बरका सवारी चल्न रोक लगाउनुपर्ने ४.गोरखा भर्ती केन्द्र रद्द गर्नुपर्ने र स्वदेशभित्र रोजगारीको व्यवस्था गर्नुपर्ने ५.नेपालमा रोजगारीका लागि आउने विदेशी नागरिकका लागि अनिवार्य वर्क परमिट लागू गर्नुपर्ने ६.नेपालको उद्योगधन्दा, व्यापार र वित्तीय क्षेत्रमा एकाधिकार पूँजीको आधिपत्य अन्त्य गरिनुपर्ने ७.आत्मनिर्भर राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकास हुने गरी भन्सार नीति बनाएर लागू गरिनुपर्ने

देखि दश वर्षसम्म चलेको द्वन्द्वको बीजारोपण तिनै मागहरूबाट भएको थियो। उक्त मागहरू सम्बोधन गर्न दिइएको पन्ध्र दिनको समयसीमा नसकिँदै २०५२ साल फागुन १ गते रोल्पा जिल्लाको होलेरी र रुकुम जिल्लाको थिबसीकोट प्रहरी चौकीमा आक्रमण गरी माओबादी पक्षले सशस्त्र द्वन्द्वको सुरूवात गरेको थियो।

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तर्निहित कारणहरू

द्वन्द्वको प्रष्फुटन देश, काल र परिस्थिति अनुसार फरक/फरक तरिकाबाट हुने गर्दछ। नेपालमा भएका सशस्त्र द्वन्द्वको कुनै एक वा दुई कारणमात्र हुन सक्दैन। हामीकहाँ भएको सशस्त्र द्वन्द्व पनि यस्तै अनेक कारक तत्वहरूको परिणति हो भन्न सकिन्छ। यस्ता कारणहरूमा कतिपय प्रमुख रूपमा रहेका छन् भने कतिपय कारणहरू द्वन्द्व हुन वा त्यसलाई चर्काउन सहायकको रूपमा देखा पर्दछन्। समग्रमा नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व हुनमा निम्नलिखित कारणहरू जिम्मेवार देखिन आएका छन्:

१. बहुदलीय व्यवस्थाले ल्याएको खुलापन

विक्रम सम्वत् २०४६ को जनआन्दोलनपछि नेपाली जनताले खुला समाजमा पाइला टेके। वि.सं. २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनले जनताका सामाजिक प्रगति तथा बृहत्तर समानताका आकाङ्क्षाहरूलाई ह्वात्तै बढाए।[९] प्रजातन्त्रको स्वच्छन्दताको वातावरणले गुम्सेको भावनालाई निकास दियो।[१०] वि.सं. २०४६ मा भर्खरै पुनर्स्थापित बहुदलीय प्रजातन्त्रविरुद्ध माओवादी विद्रोह २४० वर्षको शोषणले जन्माएको निरन्तर असरको परिणाम पनि थियो।[११] बहुदलीय व्यवस्थाले ल्याएको खुलापन र सचेतनाले संगठित रूपमा आफ्ना असनतुष्टि एवं असहमतिहरूबारे जनमत

८.देशभित्र छाडा हिन्दी सिनेमा, भिडियो र पत्रपत्रिकाहरूको आयात र वितरणमा रोक लगाइनुपर्ने ९.राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था बन्द गरिनुपर्ने र साम्राज्यवादी-विस्तारवादी घूसपैठको अन्त्य हुनुपर्ने १०.चुनिएका जनताका प्रतिनिधिहरूद्वारा जनगणतन्त्रात्मक व्यवस्थासहितको नयाँ संविधान बनाउनुपर्ने १०.राजा र राजपरिवारको सबै विशेषाधिकार अन्त्य गरिनुपर्ने ११.सेना, प्रहरी, प्रशासन पूर्णरूपमा जनताको नियन्त्रणमा हुनुपर्ने १२.सुरक्षा ऐनलगायत सबै दमनकारी ऐन खारेज हुनुपर्ने १३.आस्थाका आधारमा बन्दी बनाइएका माओवादी निकट कार्यकर्ताहरूलाई रिहा गर्नुपर्ने, मुद्दा फिर्ता लिनुपर्ने १४.जिल्ला जिल्लामा भइरहेका सशस्त्र प्रहरी अपरेशन, दमन र राज्य आतंक बन्द गरिनुपर्ने १५.विभिन्न समयमा तत्कालीन अवस्थामा प्रहरीद्वारा बेपत्ता पारिएकाहरूलाई छानबिन र दोषीलाई कारबाही हुनुपर्ने १६.जनआन्दोलनका क्रममा मारिएकाहरूलाई शहीद घोषणा गरिनुपर्ने तथा शहीद परिवार र घाइतेलाई उचित क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने १७.नेपाललाई धर्मनिरपेक्ष राज्य घोषित गर्नुपर्ने १८.पितृसत्तात्मक शोषणको अन्त्य गरी छोरीलाई छोरासरह पैतृक सम्पत्तिमाथि समान अधिकार दिनुपर्ने १९.सबै खाले जातीय शोषण र उत्पीडनको अन्त्य गरिनुपर्ने र जनजातिहरूको बाहुल्य भएको क्षेत्रमा जातीय शासनको व्यवस्था गर्नुपर्ने २०.दलितहरूमाथिको भेदभाव अन्त्य गरिनुपर्ने तथा छुवाछूत प्रथा पूर्ण रूपले बन्द गरिनुपर्ने २१.सबै भाषाभाषीहरूलाई समान अवसर र सुविधा दिइनुपर्ने २२.वाक तथा प्रकाशन स्वतन्त्रताको पूर्ण सुनिश्चितता हुनुपर्ने एवं सरकारी सञ्चारमाध्यम पूर्णरूपले स्वायत्त हुनपर्ने २३.बुद्धिजीवी, साहित्यकार, कलाकार र सांस्कृतिककर्मीहरूको प्राज्ञिक स्वतन्त्रताको ग्यारेण्टी हुनुपर्ने २४.पहाड र तराईको क्षेत्रीय भेदभाव अन्त्य गरी पिछडिएका इलाकाहरूलाई क्षेत्रीय स्वायत्तता दिनुपर्ने २५.स्थानीय निकायहरूलाई अधिकार र साधनसम्पन्न बनाइनुपर्ने २६.जमीन जोत्नेको हुनुपर्ने तथा सामन्तहरूको जमीन जफत गरेर भूमिहीन एवं सुकुम्बासीहरूमा वितरण गर्नुपर्ने २७.दलाल तथा नोकरशाही पूँजीपतिहरूको जमीन जफत गरेर भूमिहीन तथा सुकुम्बासीहरूमा वितरण गर्ने २८.सबैलाई रोजगारीको ग्यारेण्टी गरिनुपर्ने तथा रोजगारी नपाउञ्जेल बेरोजगार भत्ताको व्यवस्था गरिनुपर्ने २९.उद्योग, कृषिलगायतका सबै क्षेत्रमा काम गर्ने मजदूरहरूको ज्याला निर्धारण गरी कडाइका साथ लागू गर्ने ३०.सुकुम्बासीहरूलाई बसोबासको उचित व्यवस्था गर्नुपर्ने तथा वैकल्पिक व्यवस्था नगरी सुकुम्बासीहरूलाई उठिबास लगाउन नहुने ३१.गरिब किसानहरूलाई बसोबासको उचित व्यवस्था गर्नुपर्ने, कृषि विकास बैंकबाट साना किसानहरूले लिएको ऋण मिनाहा हुनुपर्ने ३२.किसानहरूलाई उत्पादनको उचित मूल्य र बजारको व्यवस्था गर्ने तथा मल, बीउ सर्वसुलभ हुनुपर्ने ३३.बाढीपीडित र सुक्खाग्रस्त क्षेत्रहरूमा उचित राहतको व्यवस्था गर्नुपर्ने ३४.सबैलाई निःशुल्क र वैज्ञानिक स्वास्थ्य सेवा र शिक्षाको व्यवस्था गर्ने एवं शिक्षा क्षेत्रमा व्यापारीकरण अन्त्य गर्नुपर्ने ३५.महँगी नियन्त्रण गरी दैनिक उपभोगका वस्तुहरू सुलभ तरिकाले आपूर्ति गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्ने ३६.गाउँ-गाउँमा खानेपानी, बाटोघाटो र बिजुलीको व्यवस्था गर्नुपर्ने ३७.कुटिर तथा साना उद्योगहरूलाई विशेष सहुलियत र संरक्षण दिनुपर्ने ३९.भ्रष्टाचार, कालोबजारी, तस्करी, घुसखोरी, कमिसनतन्त्र अन्त्य गरिनुपर्ने ४०.अनाथ, अपाङ्ग, वृद्ध र बालबालिकाहरूको उचित संरक्षणको व्यवस्था गरिनुपर्ने ।

[९] नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन, २०६९, https://www.ohchr.org पृष्ठ ४

[१०] मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ १०६

[११] विष्णुराज उप्रेती, नेपालको शान्ति प्रक्रिया र राज्य निर्माणका चुनौतीहरू, नेपाल सेण्टर फर कन्टेम्परी रिसर्च-२०७१ पृष्ठ १६

तयार गरी मागको रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्ने वातावरण तयार भयो।

२. राजनीतिक कारण

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले प्रत्याभूत गरेका सबै हक तथा अधिकारहरू अपेक्षाकृत रूपमा कार्यान्वयनमा आउन सकेनन्। सो संविधानअन्तर्गत २०४८ सालमा भएको पहिलो आम निर्वाचनमा बहुमत प्राप्त सरकार पूरा अवधि टिक्न सकेन। त्यसपछि भएको मध्यावधि निर्वाचनमा कुनै दलले पनि स्पष्ट बहुमत प्राप्त गर्न सकेन। ठूलो दलको हैसियतले गठन भएको सरकार पनि नौ महिनाभन्दा बढी अघि बढ्न पाएन। फलतः विभिन्न दलहरू मिलेर सरकार बनाउने र ढल्ने क्रम जारी रह्यो।[१२] राजनीतिले स्थिरता पाएन। पार्टी र नेताहरूको सम्पूर्ण ध्यान जनजीविकाभन्दा पनि सरकार कसरी टिकाउने भन्नेतर्फ केन्द्रित हुन पुग्यो। राम्रा भन्दा पनि हाम्रा मान्छे टिप्ने परम्पराको सुरूवात भयो। असनतुष्टिका स्वरहरू तर्फ सरकारको ध्यान पुग्न सकेन। जनताको आधारभूत सेवा प्रदान गर्नुपर्ने स्थानीय निकायको चुनाव पन्ध्र वर्षसम्म पनि हुन सकेन।[१३] सिद्धान्त, मूल्य र मान्यताहरूमा विचलन आउन थाल्यो र राजनीतिमा बिस्तारै विकृतिहरू देखिन थाले। यिनै विकृतिका श्रृङ्खलाहरू कालान्तरमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण बन्न पुगे।

३. सामाजिक तथा सांस्कृतिक कारण

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व हुनुको प्रमुख कारणहरूमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक कारणलाई पनि महत्वका साथ हेरिन्छ। बहिष्करण, असमानता, गरिबी, स्रोतमा पहुँचको अभावजस्ता समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्ने सवालमा सरकार सदैव उदासीन रहेको पाइन्छ। यस्ता सवालहरूलाई सम्बोधन गर्न तत्कालीन शासन व्यवस्था प्रभावकारी हुन नसकेपछि नागरिकहरूमा व्यापक असनतुष्टि छाउन थाल्यो। वि.सं. २००७, २०१७ र २०४६ को राजनीतिक परिवतनपछि पनि यो अवस्थामा खासै परिवर्तन देखिएन।[१४] नेपाल एउटा बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक देश हो। यहाँ ६१ आदिवासी तथा जनजाति बसोवास गर्दछन्।[१५] तर सामाजिक विभेद, असमानता र गरिबी घटाउन तथा वञ्चित समुदायमाथिको शोषण नियन्त्रण अपेक्षाकृत रूपमा हुन सकेन। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा सामाजिक विकृति, अन्धविश्वास, भ्रम, कुसंस्कार, पराधीनता, छुवाछुतलाई सम्बोधन गरे तापनि त्यसको कार्यान्वयन पक्ष भने सवल हुन सकेन। दलितहरू युगौंदेखि छुवाछुतजस्ता दुर्व्यवहार, पेशागत विभेदले ग्रसित थिए नै। दलित दलितबिच पनि ठूलो सानो तह, छुवाछुत व्यवहार प्रचलनमा थियो। विभिन्न धार्मिक समुदायबीच धर्म विवाद, क्षेत्रगत अन्तद्वन्द्वले समेत स्थान जमाएको थियो।[१६] महिलालाई सम्पत्तिमाथि अधिकार नदिनु, महिला विरुद्ध विभिन्न थरीका हिंसा हुनु, कुमारी, छाउपडी, देउकी, बादीजस्ता कुप्रथा र लैङ्गिक असमानता समाजमा अद्यपि विद्यमान छ। जनजातिहरूमाथि जातीय, भाषिक, धार्मिक र सांस्कृतिक विभेद, राजनीतिक र आर्थिक रूपमा शोषण र दमन हुँदै आएको छ। अधिकार उपभोग गर्नलाई अवसर र क्षमता चाहिन्छ तर त्यसैबाट जनजातिहरू वञ्चित रहे। फलतः समाजमा गुम्सिएर रहेका यस्तै आक्रोशहरू सशस्त्र द्वन्द्वको रूपमा सतहमा आए।[१७] जात, जातीयता, लैङ्गिक, क्षेत्रीय, सांस्कृतिक, भाषिक तथा धार्मिक भेदभावजस्ता मुद्दाहरू द्वन्द्वका कारण बन्न पुगे।

४. आर्थिक कारण

राज्यका स्रोत र शक्तिमाथिको असमान वितरण र तिनमा सिमित व्यक्तिहरूको नियन्त्रण तथा प्राकृतिक एवं अन्य उत्पादनशील स्रोतमाथि अभिजात/नव अभिजात वर्गका सीमित व्यक्तिहरूको एकाधिकार तथा नियन्त्रण

---

[१२]युवराज सुवेदी, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरू, सत्यको खोजी वर्ष ३, अङ्क १ माघ २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पृष्ठ ३

[१३]युवराज सुवेदी, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरू, सत्यको खोजी वर्ष ३, अङ्क १ माघ २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पृष्ठ ४

[१४]विष्णुराज उप्रेती नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व र यसको प्रभाव, प्रकाशकः नेपाल सेण्टर फर कन्टेम्परारी रिसर्च सेण्टर असार २०७१ पृष्ठ १८

[१५]मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ १०४

[१६]मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ १०५

[१७]साप नेपाल, सामाजिक आर्थिक समस्याका विविध रूप, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व, काठमाडौंः साप नेपाल, २०६०, पृष्ठ २२

रह्यो।[१८] बढ्दो जनसङ्ख्या वृद्धिको कारण लगभग आधाभन्दा बढि जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि रहे। शिक्षित बेरोजगारहरूको संख्या वृद्धि हुँदै गयो। सम्पत्तिको अधिकार, श्रम, तथा ज्यालादारीको हिसाबले महिलाहरू दोस्रो दर्जाका नागरिकसरह हुन पुगे। देशको आर्थिक अवस्थामा खासै परिवर्तन हुन सकेन। राज्यको थाप्लोमा विदेशी ऋणको भार बढ्दै गयो। भूमिमा रहेका सामन्ती, अर्धसामन्ती प्रथाको अन्त्य गरी राष्ट्रिय पुँजीवादी सम्बन्धको विकास गर्ने, स्वामित्वमा रहेको जमिन जफत गरी गरिब किसानहरूमा वितरण गर्ने, मोहियानी हक, जोतको पोत, कुत व्ययभार, कमैया, हरुवा-चरुवा मुक्ति, कृषि ऋण, कम ब्याजदर, मल बिउ, सिंचाइ अव्यवस्थाबाट मुक्ति दिलाउन, वर्तमान अर्थतन्त्रको कायापलट गर्न र समाजको उन्नतिजस्ता कुराहरू नारामा नै सीमित हुन पुगे। विद्रोही पक्षहरूले यिनै अवस्थाको लाभ उठाए।[१९]

५. भौगोलिक कारण

तत्कालीन अवस्थामा मुलुकलाई पाँच विकास क्षेत्रमा बाँडेर सनतुलित विकास गर्ने[२०] भनिए पनि सबै क्षेत्रको विकासमा राज्यको यथोचित ध्यान पुग्न सकेन। मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका १५ मध्ये ७ जिल्लाहरू यातायातको सुविधाबाट पूर्ण रूपले वञ्चित हुनु, कच्ची सडकबाट जोडिएका ४ जिल्लाहरूमा पनि त्यसको खासै सकारात्मक प्रभाव पर्न सकेन, त्यस क्षेत्रका ३ जिल्ला बाँके, बर्दिया र दाङबाहेक सबैमा खाद्यान्न न्यून हुने स्थिति रह्यो।[२१] खासगरी मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिमका विकट क्षेत्र भौगोलिक अन्तर तथा यातायातको अभावले पनि विद्रोहीलाई सजिलो र सुरक्षा फौजलाई गाह्रो पार्ने खालको थियो, सुरक्षा बलको कमजोर उपस्थिति समेत द्वन्द्वको लागि अनुकूल हुन पुग्यो। भौगोलिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित गम्भीर समस्या पहिचान गर्नेतर्फ पनि सरकार उदासीन रह्यो। भौगोलिक रूपमा पछि परेकोले राज्यको आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक अवसर नपाएका गरिब जनताको अभिरुचि, आवश्यकता तथा अपेक्षाको प्रतिनिधित्व आफूहरूले गर्न सकेको छनक दिन विद्रोही पक्ष सफल भए। परिणामतः भौगोलिक रूपमा विकट ठाउँका मानिस माओवादीको पूर्ण नियन्त्रणमा गए। नेपालको मध्यपश्चिमी पहाडी क्षेत्रका जनतामा आएको यस किसिमको निराशा सशस्त्र द्वन्द्वको कारण बन्न पुग्यो।

६. केन्द्रीकृत शासन प्रणाली

केन्द्रीकृत शासन प्रणालीले नागरिकलाई सेवा लिन र दिन कठिन बनाएको थियो। राज्यद्वारा प्रवाह हुने सेवाहरू केन्द्रीकृत भइदिँदा लागत अत्यधिक महँगो र खर्चिलो हुन थाल्यो।[२२] विकेन्द्रीकरण नारामा मात्र सीमित भएको[२३]ले आम नागरिकले स्थानीय स्वायत्तताको अनुभूति पाउन सकेनन् भने विकेन्द्रीकरणको अभावमा समाजका प्रत्येक तह र तप्काका व्यक्तिले देशको शासन व्यवस्थामा अपेक्षाकृत रूपमा सहभागिता जनाउन पाएनन्, सीमित व्यक्तिहरूको नै हालीमुहाली कायम रह्यो। लामो समय स्थानीय निकाय जनप्रतिनिधिविहीन बन्न पुग्यो। स्थानीय विकासको नीति पनि केन्द्रबाट निर्धारण गरिन्थ्यो।[२४] यस्ता अवस्थाबाट वर्षौंदेखि प्रताडित जनताले एउटा उन्मुक्त वातावरणको खोजीमा द्वन्द्वको लहरो समात्न पुगेको देखिन्छ।

७. गैर सरकारी क्षेत्रको भूमिका

बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्बहालीपछि नेपालमा गैरसरकारी क्षेत्र बलियो गरी उदायो। समाजमा भएका असमानता, भेदभाव, गरिबी, बहिष्करण, सीमान्तकृत वर्गको अधिकारलगायतका मुद्दाहरूको पैरवी यिनको एउटा सशक्त अभियान नै बन्न पुग्यो। सरकार वा राज्यबाट पाउनुपर्ने आफ्नो अधिकारको रक्षाका लागि लड्न पहिचानमा आधारित संस्थाहरू पनि उदाए। तीमध्ये केहीले उपेक्षित वर्गको सशक्तीकरणमा जोड दिए पनि एकाङ्की रूपमा

---

[१८] विष्णुराज उप्रेती, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण विकास र संक्रमणकालीन न्यायको सवाल, सत्यको खोजी वर्ष ४ अंक १ जेठ २०७९ बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पृष्ठ ६८

[१९] मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ ९९

[२०] दुर्गाप्रसाद पौडयाल, नेपालको सन्तुलित विकासको सन्दर्भमा विकेन्द्रीत शासनको अवधारणाः https://himalaya.socanth.cam.ac uk journals.

[२१] मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ १०३

[२२] बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन आयोगको पाँचौं अन्तरिम प्रतिवेदन, २०७९ पृष्ठ ६९

[२३] मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ ९६

[२४] मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ ९६

अधिकारको मात्र कुरा उठाई बढाइदिएको जन आक्रोश कालान्तरमा सशस्त्र द्वन्द्वको कारण बन्न पुग्यो।[२५]

८. विभेदकारी कानुन

नेपाल अधिराज्यको संविधान,२०४७ मा सामाजिक विकृति, अन्धविश्वास, भ्रम, कुसंस्कार, पराधीनता, छुवाछुत र देवत्ववादबारे सम्बोधन गरे तापनि तिनको कार्यान्वयन हुन सकेन।[२६] संविधानले गरेको समानताको प्रत्याभूति अक्षरमा नै सीमित हुन पुगे। यी कमी कमजोरीको निर्मूल तथा महिला, जनजाति, दलित, किसान उत्थानका लागि संविधानमा व्यवस्था गरियो। विभिन्न आयोगहरू पनि गठन गरिए। तर अनुगमन र निरन्तरताको अभावमा व्यवस्थित हुन सकेनन्, कार्यान्वयन पक्ष पनि निकै फितलो थियो।[२७]

नेपालमा प्रचलनमा रहेका ६२ वटा कानूनका १०३ कानूनी व्यवस्थाहरू र ९२ अनुसूचीहरू विभेदपूर्ण रहेको देखिएको छ। तिनमा, नागरिकतासँग सम्बन्धित ५, सम्पत्तिसँग सम्बन्धित ३५, यौनजन्य अपराधसँग सम्बन्धित ३, रोजगारीसँग सम्बन्धित २, स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित १५, परिवारसँग सम्बन्धित ३२, अदालती कारबाहीसँग सम्बन्धित ९ र पहिचानसँग सम्बन्धित २ रहेका छन्।[२८] सशस्त्र द्वन्द्वको एक प्रमुख कारण यो पनि रह्यो।

९. वैचारिक कारण

परम्परागत आन्दोलनले सम्बोधन गर्न नसक्ने एक्काइसौं शताब्दीका चुनौती सम्बोधन गर्न प्रचण्डपथ नामक नयाँ सैद्धान्तिक व्याख्या आवश्यक भएको भन्दै नेकपा माओवादीले माओको विचार र रणनीति अघीसारेको थियो। उत्पादन सम्बन्धसँग जरो गाडेको थिचोमिचो, सामन्ती उत्पादनसँग मेल खाने असमान शक्ति संरचना तथा पुँजीवादी प्रजातान्त्रिक व्यवस्था समस्या भएको र माओले अंगिकार गरेको कम्युनिस्ट ढाँचा समाधान भएको उसको निचोड थियो।[२९] यिनै परिप्रेक्षमा तत्कालीन राज्यव्यवस्थाप्रति विमति राखी संविधानसभा, गणतन्त्र, राज्य पुनर्संरचना, सङ्घीयता र समावेशीका नाराहरूसहित विद्रोही पक्षले नयाँ जनवादी सत्ताको स्थापना गर्न अघि बढ्न गरेको आह्वानले पीडित, उपेक्षित, न्यायका पहुँचभित्र नपरेका वर्ग तथा समुदायलाई आकर्षित गऱ्यो। पछि गएर यस किसिमको आह्वान सशस्त्र द्वन्द्व चर्काउन सहायक सिद्ध हुन पुग्यो।

१०. बेरोजगारी र गरिबी

देशमा बर्सेनि शिक्षित बेरोजगारको संख्या बढ्दो क्रममा रहेको र सोअनुरूप रोजगारीको अवसर उपलब्ध नहुनु पनि एक ठूलो समस्या थियो। उद्योग, कलकारखानाहरू खुल्न नसक्नु र भएका उद्योग एवंम कलकारखानाहरू पनि निजीकरणको नाममा विक्री हुनु, सञ्चालनमा रहेका उद्योगहरू नै पनि कहिले हडताल कहिले बन्दको कारण शिक्षित तथा अन्य जनशक्तिहरू पनि रोजगारीविहिन हुने अवस्था थियो।

विश्व बैंकको तथ्याङ्कअनुसार ७० प्रतिशत मानिस गरिबीको रेखामुनि र राष्ट्रिय योजना आयोगका अनुसार ४२ प्रतिशत व्यक्तिहरू गरिबीको रेखामुनि छन्। शिक्षा, स्वास्थ्यलगायत सेवा मापनका अन्य परिसूचकहरूको आधारमा नेपालको जनसङ्ख्या २ करोड ८३ लाखमध्ये १ करोड ८३ लाख नेपाली गरिब छन्। आठौं योजनाको अन्त्यसम्म कुल जनसंख्याको ४२ प्रतिशत गरिबीको रेखामुनि रहेको, ४.९ प्रतिशत अर्ध बेरोजगार र बेरोजगार जनसंख्या ४७ प्रतिशत रहेको तथ्याङ्कबाट देखिन्छ।[३०] वि.सं. २०५३ मा भएको जीवनस्तर सर्वेक्षण प्रतिवेदन अनुसार गरिबीको रेखामुनि रहेकामध्ये पनि १७.१ प्रतिशत जनसङ्ख्या अति गरिब रहेका छन्।[३१] त्यसैगरी

---

[२५]बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन आयोगको पाँचौं अन्तरिम प्रतिवेदन, २०७९ पृष्ठ

[२६]मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ १०५

[२७]ऐजन

[२८]भेदभावपूर्ण कानूनको संशोधनकोलागि प्रस्तावित व्यवस्थाहरूः वकालत पत्र, महिला, कानून र विकास मञ्च, २०५२ को प्रकाशन नं १५४ (२०६७ सालमा प्रकाशित)

[२९]विष्णुराज उप्रेती, नेपलामा सशस्त्र द्वन्द्व र यसको प्रभाव, नेपाल सेण्टर फर कन्टेम्परेरी रिसर्च सेण्टर, २०७१, पृष्ठ २९

[३०]युवराज सुवेदी, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरू, सत्यको खोजी वर्ष ३, अङ्क १ माघ २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग पृष्ठ ५

[३१]युवराज सुवेदी, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरू, सत्यको खोजी वर्ष ३, अङ्क १ माघ २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग पृष्ट ६

यू.एन.डी.पि. का लागि बेलायतस्थित अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयले गरेको अध्ययनअनुसार ६५ प्रतिशत नेपाली गरीब छन्। करिव १ करोड ५५ लाख नेपालीको दैनिक कमाइ ९५ रूपियाँ (१.२५ अमेरिकी डलर) रहेको छ। रु १५० मा काम चलाउने नेपाली २ करोड १८ लाख छन्।[३२]

त्यसमाथि नेपाली महिलाहरूको उत्पादनका साधनहरूमाथि पहुँच कम छ, यसले गर्दा महिलाले जति श्रम गरे तापनि त्यसको लेखजोखा र सम्पत्तिमा अधिकार पनि नहुने हुँदा नीति निर्माण र निर्णय-प्रक्रियामा महिलाको हात प्रायः रहेको पाइन्न। सम्पूर्ण जनसङ्ख्याको आधा भाग महिला सम्पत्तिबाट वञ्चित छन्। उनीहरूको ज्यालामा विभेद, विस्थापन, उद्योग र कलकारखानाहरू बन्द हुनुले महिलालाई मात्र होइन पुरुषलाई पनि पिरोलेको पाइन्छ। प्रत्यक्ष आयआर्जन नहुने काममा महिलाको सहभागिता ६३ प्रतिशत छ भने पुरुषको सहभागिता २३.९ प्रतिशत मात्र छ।[३३] यसरी समाजमा व्याप्त गरिबी र जताजतै फैलिएको बेरोजगारी सशस्त्र द्वन्द्वको कारण बन्न पुग्यो।

११. बढ्दो भ्रष्टाचार

सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्नुपर्ने निकायहरूमा भ्रष्टाचारको शक्तिशाली जालो मौलाउन थाल्यो। राजनीति नै पनि सेवाको लागि नभई शक्ति र अर्थोपार्जनको स्रोत बन्न पुग्यो। राज्यले पुऱ्याउनुपर्ने सेवा प्रवाह फितलो, गुणस्तरहीन, र खर्चिलो हुन पुग्यो। राजनीतिक भ्रष्टाचार संस्थागत हुन पुग्यो। धनी झन/झन धनी र गरिब झन/झन गरिब हुँदै गए।[३४] जिल्ला स्तरमा राष्ट्रसेवकहरूउपर भ्रष्टाचारको मामिलामा व्यापक रूपमा असनतुष्टि थियो। माओवादीहरूले भ्रष्ट स्थानीय अधिकारीहरूको विरोध गरेर जनताको समर्थन प्राप्त गर्न सफल भए।[३५]

१२. जातीयताको नारा

नेपालमा विभिन्न जात-जातिहरूउपर राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा शोषण कायमै थियो। कोही पार्टी र समुदायले जातीय मुद्दालाई उठाउने गरेकै थिए, विद्रोही पक्षले पनि जातीय आन्दोलन र आत्मनिर्णयको अधिकारमा जोडतोडका साथ उठायो। विभाजनको यो मुद्दालाई पछिल्लो समयमा अझ उग्र बनाइयो। वर्ण, धर्म, लिङ्ग र जातमा आधारित भेदभावजस्ता सामाजिक कुरीति तथा त्यसलाई निर्मूल पार्ने सवालमा राज्यको उदासीनता नेपालको आधुनिकीकरणका लागि प्रमुख चुनौती थिए। अझ जातीय राज्यको नाराको कारण उपेक्षित वर्ग एवं समुदायहरू आकर्षित बन्न पुगे। र, उनीहरू पनि माओवादीहरूले उठाएको जातीयताको सवालमा एकाकार हुन पुगे।[३६]

१३. पितृसत्तात्मक सोच

पितृसत्ता एउटा सोच हो जसले पुरुषहरूलाई उत्कृष्ट मान्छ अनि आर्थिक, राजनीतिकलगायत तमाम स्रोतहरूमा नियन्त्रण गर्छ। स्रोतमा नियन्त्रण भएकै कारण निर्णय लिने शक्तिमा पनि उनीहरूको नियन्त्रण छ र विचारधारामाथि पनि पुरुषहरूकै नियन्त्रण छ। धार्मिक र आर्थिक विचार उनीहरू नै बनाउँछन्, संविधान पनि उनीहरू नै।[३७] घरपरिवार र समाजमा महिला र पुरुषप्रति गरिने फरक व्यवहार र सोचले गर्दा महिला तथा बालिकाहरू आफूलाई परनिर्भर, कमजोर तथा पुरुषलाई साहसिक, आत्मनिर्भर बलियोको रूपमा लिन्छन्। यही सोच र व्यवहारका कारण महिला तथा बालिकालाई उपेक्षापूर्ण अनि असमानतापूर्ण व्यवहार गर्ने गरिन्छ। पितृसत्तात्मक सोच समाजमा दमनको सबैभन्दा पुरानो संरचना मानिन्छ। यसले बदलिएको आर्थिक र राजनीतिक संरचनाअनुसार नयाँ/नयाँ स्वरूपमा ढालेर आफूलाई मजबुत बनाउँदै आएको[३८]ले पुरुषको इच्छा र अनुमतिविना महिला स्वतन्त्र रूपले कुन कार्यमा संलग्न हुन पाउने अवस्था रहेन। पितृसत्तात्मकता महिलाविरुद्ध हिंसाको कारकतत्व थियो र महिलाविरुद्ध

[३२]गोकर्ण अवस्थी, ६५ प्रतिशत नेपाली गरिव, कान्तिपुर (३१ असार २०६७), पृष्ठ १

[३३]मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ १७५

[३४]युवराज सुवेदी, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरू, सत्यको खोजी वर्ष ३, अङ्क १ माघ २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग पृष्ठ ४

[३५]Nepal country study on conflict transformation and peace building: https://www.nepal conflict report .orch.org

[३६]मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ ६८

[३७]पितृसत्ताको जरा कहाँसम्म https://www.annapurna post.com

[३८]मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ १४८

हिंसा दमनको सबैभन्दा बलियो अस्त्र पनि थियो। महिलाविरुद्ध हुने सम्पूर्ण हिंसा, लैङ्गिक विभेद पितृसत्तात्मक सोचबाट उत्पन्न भएको मानिन्छ।[३९]

दलगत राजनीतितर्फ हेर्दा पनि सीमित सहरी तथा सम्पन्न ठाउँका महिलाहरू बाहेक जिल्लाका महिलाहरूको सक्रियता तथा संलग्नता प्रभावकारी नभई सामान्य खालकै रह्यो। पार्टीको नेतृत्व तहमा महिला पुग्न सकिरहेका छैनन्। नीति निर्माण गर्ने स्थानमा महिलाको नगण्य उपस्थितिले दलको र राज्यको बैठकहरूमा महिला सवालहरूले प्रमुख कार्यसूचीमा प्रवेश पाउन सकिरहेको अवस्था छैन। तिलक र दाइजो प्रथाको कारण महिलाहरूले शारीरिक तथा मानसिक यातना भोग्नुपर्नेमात्र नभई उनीहरूको ज्यानै जानेसम्मको स्थिति रह्यो। महिलाहरू माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वप्रति आकर्षित हुनुको एक प्रमुख कारण यिनै पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना पनि रह्यो।

१४. महिलाद्वारा पहिचानको खोजी

समाजमा परापूर्व कालदेखि महिलाको पहिचान थिएन। कहिले आमा, कहिले पत्नी, कहिले छोरी त कहिले बुहारीको नामबाट उनीहरूको परिचय हुने गर्दथ्यो।[४०] समाजमा महिलाले पाएको दोस्रो दर्जाको हैसियत र उनीहरूमाथिको उत्पीडनको मूल जरो वर्गीय विभेदसँग गाँसिएकोले उनीहरूको मुक्तिका लागि वर्गीय विभेदको अन्त्य आवश्यक छ भन्ने आकर्षक नारा महिलाहरूमाझ व्यापक प्रचारमा ल्याइयो। परम्परागत सीमित भूमिका, समाजमा व्याप्त उत्पीडन र हीनताबोधबाट माथि उठेर उनीहरू सम्मानपूर्वक जीवनयापन र समान अधिकारसहित पहिचानको खोजी गर्न थाले। यो कुरा राज्य र सरकारबाट सम्भव नहुने देखी उनीहरू माओवादी आन्दोलनमा सरिक हुन पुगे।

१५. उत्तरदायित्व बहन गर्नु नपर्ने संस्कृति

नेपालमा माओवादीले सशस्त्र द्वन्द्व सुरू गर्नुअघि पनि क्रान्ति, विद्रोह तथा आन्दोलनहरू भए। तर तिनमा घटेका घटनाहरूलाई लिएर कहिल्यै कसैलाई जिम्मेवार बनाएको पाइँदैन। २०४६ सालमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनाका लागि भएको जनआन्दोलन दबाउन तत्कालीन सरकारले बल प्रयोग गऱ्यो। राज्यशक्तिको ठूलो दुरूपयोग भयो। त्यो आन्दोलन दबाउने कार्यमा सरिक तत्कालीन प्रधानमन्त्री मरिचमान सिंह श्रेष्ठ, मन्त्रीहरू कमल थापा, निरञ्जन थापा, शरदसिंह भण्डारी, तत्कालीन नीति तथा जाँचबुझ आयोगका अध्यक्ष नवराज सुवेदी, सदस्य सचिव डा.बल्लभमणि दाहाललगायत करिव दुई सयजनालाई आयोगले दोषी ठहरमात्रै गरेन,-कारबाहीको सिफारिस पनि गरेको थियो।[४१] दमन गर्ने माथि छानविन र कारबाही गर्न जनार्दनलाल मल्लिकको अध्यक्षतामा आयोग गठन गरियो। तर आन्दोलन दबाउनेहरूलाई कुनै कारबाही भएन। यसैगरी २०६२/६३ मा प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि भएको दोस्रो जनआन्दोलन दमन गर्न जिम्मेवार भनिएकाहरू बारे छानविन गरी दोषीलाई कारबाहीको लागि सिफारिस गर्न सर्वोच्च अदालतका पूर्व न्यायाधीश कृष्णजंग रायमाझीको अध्यक्षतामा आयोग गठन गरिएको थियो। यो आयोगले पनि तत्कालीन राष्ट्रप्रमुख लगायत दुई सय जनालाई कारबाहीको सिफारिस गरको थियो। सो प्रतिवेदन अनुसार सरकारले शाही सत्ताका सदस्यहरूमध्ये केहीको राहदानी रोक्का र केहीलाई भ्रष्टाचारको आरोपमा थप छानविनको लागि पठाउने कामसम्म गर्यो।[४२] यसले गर्दा पनि जिम्मेवारी लिनु नपर्ने संस्कृतिको विकास भयो। सशस्त्र द्वन्द्व हुनमा यो परिपाटीले समेत मद्दत मिल्न गयो।

१६. खुला सीमाना

नेपाल र भारतबीच खुला सीमाना भएकोले सर्वसाधारणलाई कुनै बाधाअवरोधविना सजिलै आवत जावत गर्न सक्ने स्थिति छ। विद्रोहीहरू विनाअवरोध सीमा वारपार गर्न सक्ने हुँदा द्वन्द्वमा आवश्यक पर्ने बन्दोबस्तीका सामान लगायत प्रयोगहुने हातहतियार तथा विस्फोटक पदार्थ सजिलै ओसारपसार हुन सक्दछ। विदेशी भूमिमा आश्रय लिएर युद्धको रणनीति तर्जुमा गर्ने, तथा देशमा गैरकानूनी काम गरी अर्को मुलुकमा आश्रय लिन सकिने अवस्था रहेकोले यसलाई पनि सशस्त्र द्वन्द्वका कारण मध्येको एक मूलभूत कारण मान्न सकिन्छ।

[३९] ऐजन पृष्ठ १४९

[४०] मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ १६६

[४१] https:// Annapurnapost.com news 2027/11/2078

[४२] BBCNepali.com 3 august 2007

सशस्त्र द्वन्द्वलाई थप बढावा दिने विषयहरू

१. कमजोर सार्वजनिक प्रशासन तथा सुरक्षा प्रणाली

केन्द्रीय संरचनामा रहेको नेपालको सार्वजनिक प्रशासन परिणाममुखी भन्दा पनि प्रक्रियामुखी र बोझिलो बन्न पुग्यो। मुलुकमा भएको दश वर्षको सशस्त्र द्वन्द्वको सुरूवाती दिनमा विद्रोही पक्षले विकट ठाउँमा रहेका ससाना प्रहरी चौकीहरू आक्रमण गरेको देखिन्छ। सोलाई नियन्त्रण गर्दा वास्तविक कसुरदारको पहिचान गरेर कारबाही गर्नुको साटो निर्दोष व्यक्तिहरूलाई जथाभावी दमनको कारबाही गर्न खोज्नु र भएका सुरक्षा इकाइहरू पनि सदरमुकाममा ल्याउने कार्य भयो। त्यसबखत सुरक्षानिकाय वा संगठनलाई प्रभावकारी वा व्यावसायिक ढङ्गले परिचालन हुन नसक्दाको असन्तुष्टिले गर्दा द्वन्द्वले विस्तारित रूप लिएको देखिन्छ।

२. सञ्चारमाध्यम

नेपालमा सञ्चारमाध्यमले शान्ति र सुरक्षाको व्यवस्थापनमा सदैव सकारात्मक भूमिका खेलेको अवस्था देखिँदैन। पेशेवर मिडिया अभ्यासको कमी र राजनीतिकरणको कारण बेला/बेलामा आलोचित पनि हुन पुगेको छ।[४३] सशस्त्र द्वन्द्व सुरू भएको दुई वर्षपश्चात् अर्थात् २०५४ देखि विद्रोही पक्षले प्रतिवेदन लेख्न भनी उनीहरूको प्रभाव क्षेत्रमा पत्रकारहरूलाई बोलाउन थालेका थिए। लडाकुसँग भेटाउन, जनसरकार घोषणा कार्यक्रम, जनसेना प्रशिक्षण आदि सम्बन्धमा सूचना प्रवाहको लागि पत्रकार सम्मेलनहरूमा बोलाउन र जान थालेका थिए। त्यसपछि द्वन्द्वका फोटो र गतिविधि सार्वजनिक हुने क्रम बाक्लियो। द्वन्द्वप्रभावित क्षेत्रको भ्रमण गरी प्रकाशित सामग्रीहरू अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा समेत प्रचारप्रसार गर्नमा सहायकसिद्ध हुन पुगे। नेपालमा निगरानी हुन थालेपछि पनि भारतमा गएर प्रतिवेदन, अन्तर्वार्ता छापा तथा विद्युतीय सञ्चारमा प्रकाशन हुन थाल्यो। यसरी सशस्त्र द्वन्द्वको प्रचारप्रसार व्यापक रूपमा बढ्न गएको कारण द्वन्द्वलाई थप बल मिल्न पुग्यो।[४४]

३. सरकारको कार्यशैली

सशस्त्र द्वन्द्व सुरू भएपछि राज्यको भूमिका पनि सकारात्मक हुन सकेन। सर्वप्रथम द्वन्द्वका अन्तर्निहित कारणहरूको पहिचान गरी समाधान खोज्नुपर्ने थियो। त्यसो गर्नुको साटो द्वन्द्वलाई नियन्त्रण गर्ने नाममा विभिन्न अपरेशनहरू संचालन गरिए। सरकारले २०५५ जेठको दोस्रो हप्तादेखि किलो शेरा टु नामको विशेष प्रहरी अपरेशन सुरू गऱ्यो। यो अपरेशन मुख्यतः पश्चिमका राप्ती, भेरी र कर्णाली अञ्चलका जिल्लाहरूमा केन्द्रित रह्यो। साथै मध्यका गोरखा, तनहुँ र लमजुङ तथा पूर्वका रामेछाप, दोलखा, सिन्धुली आदि जिल्लाहरूमा पनि तीव्र बन्यो।[४५] त्यसैगरी सन १९९५ नोभेम्बरको सुरूतिर प्रहरीले रोल्पा जिल्लामा "अपरेशन रोमियो" नामक कारबाही थाल्यो। सो कारबाहीलाई सघाउन थप प्रहरी बल सो क्षेत्रमा पठाइए। उक्त जिल्लामा आपराधिक गतिविधि बढेकाले त्यसको प्रत्युत्तरमा रोमियो अपरेशन थाल्नुपरेको भनी औपचारिक रूपमा बताइए तापनि, ह्युमन राइट्स वाच तथा अन्य अवलोकनकर्ताको विचारमा माओवादीहरूलाई सो क्षेत्रबाट हटाउन उक्त कारबाही थालिएको थियो। उक्त कारबाहीबाट मानवअधिकारको घोर उल्लङ्घन हुन गयो। यसले सरकारविरोधी गतिविधिहरूलाई दबाउनुका सट्टा दरिद्रता र गरिबीमा बाँचेका ग्रामीण जनतालाई उत्तेजित गर्ने काम गर्‍यो। र, अन्ततः उनीहरूलाई नेकपा (माओवादी) तर्फ नै धकेल्यो।[४६]

संङ्कटकालको घोषणा, विद्रोही पक्षका व्यक्तिहरूको टाउकाको मूल्य तोक्ने कार्यले विद्रोही पक्षलाई झन आक्रोशित तुल्यायो। द्वन्द्वप्रभावित क्षेत्रहरूमा सुरक्षाको थप प्रबन्ध गर्नुपर्नेमा गाउँ/गाउँमा भइराखेका प्रहरी चौकी हटाउने, संञ्चालनमा रहेका बैंकहरू पनि केन्द्रमा सार्ने वा गाभ्ने कार्यले सर्वसाधारणमा पनि व्यापक असनतुष्टि पैदा गर्‍यो। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले सुरक्षाकर्मीले बेपत्ता बनाएको तथा यातना दिएको सम्बन्धमा वि.सं. २०५७ देखि २०६३ असार मसान्तसम्म ११ वटा सिफारिस गरेकोमा केवल दुईवटा सिफारिस मात्र आंशिकरूपमा कार्यान्वयन

---

[४३] Understanding the role of media in conflict: http://www.international-alert.org

[४४] मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२) पृष्ठ ९७

[४५] https://www. Ghatanabichar.com oct 2, 2013

[४६] https://www OHCHR Nepal conflict report 2012 nepali page 40-41

हुन सक्यो।[४७] सरकारले बेला बेलामा गठन गरेका विभिन्न आयोग तथा समितिले दिएका प्रतिवेदनहरूको कार्यान्वयन नगरिँदा दण्डहीनता झन/झन मौलाउँदै गयो।[४८] राज्य पक्षको यस किसिमको रबैयाले द्वन्द्वलाई चर्काउन थप मद्दत मिलेको देखिन्छ।

४. सुरक्षाकर्मीको व्यवहार र विद्रोही पक्षको रबैया

द्वन्द्वकालमा सुरक्षानिकायको भूमिका पनि त्यति सकारात्मक हुन सकेन। विद्रोही पक्षका व्यक्तिहरू खोज्ने निहुँमा राज्यद्वारा दमन गरिन थाल्यो। घर/घरमा पसी महिलाहरूलाई हप्कीदप्की गरी सनत्रास फैलाउने शारीरिक तथा मानसिक यातना दिनेजस्ता कामहरू पनि भए। यस किसिमको उत्पीडन, दमन बढ्दै गएपछि पुरुषहरू पलायन हुने थाले। पुरुषको अनुपस्थितिमा एकल महिलाहरूमाथि झनै ज्यादती हुन थाल्यो। सरकारी दमन तीव्र हुँदै गएपछि किशोरी तथा युवती सुरक्षाकर्मीको दमन र बलात्कारको शिकार बन्नुपर्ने त्रासका कारण बरु विद्रोही पक्षको छत्रछायाँमा नै सुरक्षित होइन्छ कि भन्ने आश र घरभित्रै पनि असुरक्षाको त्रासले माओवादी आन्दोलनलाई चर्काउनमा सहयोगी हुन पुगे।[४९]

५. सर्वसाधारणको न्यायमा पहुँच

अन्यायमा परेको व्यक्तिले उपयुक्त निकायमार्फत न्याय खोज्न र प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था नै न्यायमा पहुँच हो। न्यायमा सरल र सहज पहुँच कायम गर्नु कानूनी राज्यको महत्वपूर्ण शर्त हो। तर नेपालमा भने अदालतबाट प्रदान हुने सेवा प्राप्त गर्ने क्षमता सबैमा समान छैन।[५०] विशेषतः बालबालिका, आदिवासी/जनजाति, जेष्ठ नागरिक अपाङ्गता भएका व्यक्ति असहाय, अक्षम तथा आर्थिक एवं सामाजिक कारणबाट न्यायको खोजी गर्न नसकेका व्यक्तिहरूको सहज पहुँच सुनिश्चितता आवश्यक हुन्छ। यस्तो वर्गको मानिसहरूलाई प्राथमिकताका साथ न्यायसम्मको पहुँच उपलब्ध गराउनु राज्यको जिम्मेवारी हुन्छ।[५१] न्याय प्रदान गर्नका लागि राज्यवाट व्यवस्थित संरचनाको क्षमता तथा कार्यशैलीमा रहेका कमजोरी तथा कानूनी व्यावधान आदि कारणबाट सेवाग्राहीले पाउने न्याय पनि गुणस्तरीय हुन सकेको छैन।[५२] केही समयअगाडि नेपाल कानून समाजले गरेको एक सर्वेक्षणअनुसार न्यायको पहुँच आवश्यक देखिएका व्यक्तिहरूमध्ये १५ प्रतिशतलाई मात्र यो सुविधा उपलब्ध भएको पाइएको छ।[५३] नेपालको केही कानूनी व्यवस्था र सर्वोच्च अदालतका आदेशहरू न्यायमा पहुँचको अवधारणामा विकास हुँदै गएको पाइन्छ। विश्वमा १९७० को दशकबाट सुरु भएको यो अवधारणा[५४]ले नेपालमा भने धेरै पछिमात्र प्रवेश पाएको देखिन्छ।[५५]

न्यायमा पहुँच सम्बन्धमा सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायपालिका, भौगोलिक रूपमा सर्वसुलभ अदालत, उचित न्याय प्रशासन, दक्ष र इमान्दार कानून व्यवसाय, न्याय प्रशासनसम्बन्धी प्रभावकारी कार्यविधि, प्रभावकारी कानूनी प्रक्रिया र प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा धान्न सक्ने दस्तुरजस्ता विषयहरूले पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछन्। तर न्यायको खोजी गर्न अदालत आउनुअघिदेखि पीडितले अप्ठ्यारा परिवेशहरूबाट गुज्रनुपर्छ। खासगरी महिला पीडित भएका अवस्थामा उनीहरूलाई तत्काल आवश्यक पर्ने शारीरिक परीक्षण तथा प्राथमिक उपचार सहज रूपमा उपलब्ध हुँदैन। स्वास्थ्यसम्बन्धी निकायमा त्यसका लागि शुल्क तिर्नुपर्ने अवस्था छ। जाहेरी दर्ता गराउन पनि त्यत्तिकै कठिन छ। गोप्य राख्नुपर्ने पीडितको परिचय पनि सञ्चारमाध्यमहरूले गोप्य रहन दिँदैनन्। खासगरी न्याय

---

[४७] पुण्यप्रसाद खतिवडा, नेपालमा मानिस बेपत्ता पार्ने समस्या (प्रथम संस्करण) २०६५, द्वन्द्व अध्ययन केन्द्र काठमाडौं र अन्तर्राष्ट्रिय कानून मञ्च नेपाल।

[४८] ऐजन पृष्ठ ७९

[४९] मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२), पृष्ठ १५९

[५०] सर्वोच्च अदालतको आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को वार्षिक प्रतिवेदन, २०७८, सर्वोच्च अदालत नेपाल, पृष्ठ ८४

[५१] सर्वोच्च अदालतको आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को वार्षिक प्रतिवेदन, २०७८, सर्वोच्च अदालत नेपाल, पृष्ठ ८४

[५२] ऐजन

[५३] ऐजन

[५४] ऐजन

[५५] सर्वोच्च अदालतको आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को वार्षिक प्रतिवेदन, पृष्ठ ६६, सर्वोच्च अदालत नेपाल, पृष्ठ ६६

प्रदान गर्नुपर्ने सन्दर्भमा अदालतले अपनाउने प्रक्रिया लामो, झन्झटिलो र खर्चिलो छ।[५६]

यसै प्रसङ्गमा विद्यमान न्याय प्रणालीतर्फ नियाल्ने हो भने यो बढी खर्चिलो र कार्यविधिमुखी रहेकोले झन्झटिलो रहेकोले सर्वसुलभ हुन सकेको पाईँदैन।[५७] भौगोलिक विकटता तथा यातायातको कठिनाइले गर्दा दुर्गम ठाउँमा बस्ने व्यक्तिको लागि यसले थप समस्या पैदा गरेको छ। सानातिना मुद्दाहरूमा पनि वर्षौंसम्म अल्झिरहनु पर्ने स्थिति छ। सशस्त्र द्वन्द्वकालमा विद्रोही पक्षले स्थानीय तहमा नै सानातिना विवादहरूको तत्कालै छिनोफानो गरिदिएको कारण सर्वसाधारण विद्रोही पक्षप्रति आकर्षित हुन पुगेको देखिन्छ।

६. फितलो प्रशासन

विद्यालयहरू दुबै पक्षबाट अस्थाई ब्यारेकका रूपमा प्रयोग भए, सुरक्षाको कारण स्थानीय तहका कर्मचारीहरू सदरमुकाममा नै बस्न थाल्नाले राज्यको उपस्थिति सीमित ठाउँमा मात्र रहन गयो।[५८] विद्यालय जाने उमेरका केटाकेटीले पढ्न पाएनन्। विद्यालय बन्द भएपछि उनीहरूलाई पनि युद्धमा सामेल गराइयो। सङ्कटकाल र बेला/बेलामा लाग्ने कर्फ्यु लगायतका सरकारी आदेश तथा बेलाबेलामा अनावश्यक रूपमा हुने खानतलासीले पनि सर्वसाधारणको दैनिकीलाई असहज बनाएको थियो। यसले गर्दा पनि राज्यसंयन्त्र सर्वसाधारणको आँखामा झन/झन अलोकप्रिय हुँदै गएको थियो।

निष्कर्ष

सबै प्रकारका सामाजिक, लैङ्गिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक र वैचारिक विभेदहरू तथा बहिष्करण द्वन्द्वको उत्पत्ति, विकास र विस्तारका आधारभूत कारणहरू हुन्। राज्यले पिछडिएका वर्गमाथि भएको भेदभाव, अन्यायलाई समयमै सही रूपमा सम्बोधन नगर्ने र त्यस्ता नागरिकको आवाज नसुन्ने वा दबाउने गर्दा समाजमा द्वन्द्वहरू चलिरहन्छन्। नेपालको उदयदेखि अहिलेसम्म आइपुग्दा हामीले पनि राजनीतिक संक्रमणको क्रममा विभिन्न जटिल परिस्थितिको सामना गर्नुपर्‍यो।

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व हुनमा सयौं वर्ष देखिको असमान र विभेदपूर्ण सामाजिक संरचना तथा त्यसलाई संरक्षण दिने राज्य प्रणालीहरू जिम्मेवार छन्। नेपालको शासन प्रणाली चाहे राणाकाल होस् वा पञ्चायत काल, अनि बहुदलकाल, सधैंभरि केन्द्रीकृत रहेको छ। राज्यका सम्पूर्ण संरचनामा सदैव सम्भ्रान्त वर्गको वर्चस्व रहेको छ। फलस्वरूप वञ्चित समुदायहरू विशेष गरी महिला, दलित, आदिवासी जनजाति र मधेसीहरू कहिले सुषुप्त त कहिले सक्रिय रूपमा आन्दोलित हुँदै आएका छन्।

२०४६ को राजनीतिक परिवर्तनपछि शोषित, पीडित, महिला, दलित, जनजाति, मधेसी तथा पिछडिएको क्षेत्र र वर्गका मानिसहरूले ठूलो अपेक्षा गरेका थिए तर उनीहरूको समस्यालाई सम्बोधन गर्नेतर्फ कसैको पनि ध्यान नगएपछि ती समस्याहरू ज्युँका त्युँ रहे। त्यसपछि बनेका कुनै पनि सरकारले परम्परागत जातीय, भाषिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक उत्पीडनलाई यथोचित सम्बोधन गर्नेतर्फ तदारुकता देखाएनन्। त्यतिमात्र होइन सुशासनको प्रत्याभूति दिने सवालमा पनि सदैव पछाडि नै रहे। राज्यकोषको दुरूपयोग गर्ने सवालमा सबै दलहरू समान देखिनु, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, कमिशनतन्त्र, नातावाद, कृपावादले प्रश्रय पाउनु तथा प्रजातन्त्रको नाममा ठालुहरूकै हैकम चल्नुले जनताहरुमा राज्य, दल र सरकारप्रति उदासीनता छाएको अवस्था थियो। यस किसिमको स्थिति सशस्त्र द्वन्द्वको लागि अनुकूल बन्न पुग्यो। यिनै पुरातन मान्यता कुरीति र अन्धविश्वास एवं बहिष्करणलाई अँगालेको नेपाली समाजले सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक रूपान्तरण खोजेको छ। सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा सोच र प्रवृत्तिमा अग्रगामी परिवर्तन चाहेको छ।

तत्कालीन अवस्थामा पेश गरिएका ४० बुँदे मागहरू पनि देशमा सदियौंदेखि नेपाली समाजले भोग्दै आएका फेहरिस्तहरूको प्रतिविम्बन हुन्। देशमा शान्ति स्थापना भएपछि हालसम्म पक्ष तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) हालसम्म चारपटक सरकारको नेतृत्वमा पुगिसकेको छ। उनीहरूले उठाएका कतिपय मागहरू मौलिक हकमा समावेश गरिएका छन् भने कतिपय राज्यका नीति तथा निर्देशक सिद्धान्तमा समावेश गरिएका छन्। केही मागहरू भने बाह्रबुँदे समझदारीमा नै समावेश भई कार्यान्वयनसमेत भइसकेको अवस्था छ। छारीले छोरासरह अंश पाउनुपर्ने, धर्मनिरपेक्षराज्य घोषित

[५६]ऐजन

[५७]ऐजन

[५८]ऐजन

हुनुपर्नेजस्ता माग पूरा भएका छन् भने राजपरिवारको विशेषाधिकारको अन्त्य हुनुपर्नेमाग गणतन्त्रको स्थापनासँगै निरर्थक हुन पुगेको छ। बरु मागमा समावेश नभएको संघीयताले प्रवेश पाएको छ। छिमेकी मुलुकहरूसँगको सम्बन्ध, जनजीविका, कृषि एवंम भूमि व्यवस्था तथा सामाजिक र आर्थिक रूपान्तरणका थुप्रै सवालहरूको सम्बोधन गर्नेतर्फ खासै प्रगति भएको पाइदैन।

यसर्थ माथि चर्चा गरिएका सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तर्निहित कारणहरूलाई समग्रमा विश्लेषण गर्ने हो भने तत्कालीन संयुक्त जनमोर्चाले वि.सं. २०५२ माघ २१ गते १५ दिनको समयसीमा दिएर तत्कालीन प्रधानमन्त्रीसमक्ष प्रस्तुत गरेको ४० सूत्रीय मागहरू प्रायः तिनै विकृति विसङ्गति तथा कुरीतिहरू प्रति नै लक्षित देखिन्छन्।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. Managementstudyguideline.com/understanding conflict.htm
२. श्रीमद्भगवतगीता, सप्तम अध्याय, श्लोक- २७
३. डा. विष्णुराज उप्रेती नेपालको शान्ति प्रक्रिया र राज्य निर्माणका चुनौतीहरू, नेपाल सेण्टर फर कन्टेम्परारी रिसर्च, २०७१
४. संक्रमणकालीन न्याय र मेलमिलाप प्रक्रियामा लैङ्गिकरण महिला कानुन र विकास मञ्च (FWLD)
५. मञ्जु श्रेष्ठ, माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वबाट कलैया र अमलेखगञ्जका महिलामा परेका प्रभाव (२०५२-६२)
६. नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन, २०६९, https://www.ohchr.org
७. युवराज सुवेदी, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरू, सत्यको खोजी वर्ष ३, अङ्क १ माघ २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
८. दुर्गाप्रसाद पौड्याल, नेपालको सनतुलित विकासको सन्दर्भमा विकेन्द्रित शासनको अवधारणाः https://himalaya.socanth.cam.ac uk journals.
९. बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन आयोगको पाँचौं अन्तरिम प्रतिवेदन, २०७९
१०. भेदभावपूर्ण कानूनको संशोधनकोलागि प्रस्तावित व्यवस्थाहरूः वकालत पत्र, महिला, कानून र विकास मञ्च, २०५२ को प्रकाशन नं १५४ (२०६७ सालमा प्रकाशित)
११. गोकर्ण अवस्थी, ६५ प्रतिशत नेपाली गरिब, कान्तिपुर (३१ असार २०६७)
१२. Nepal country study on conflict transformation and peace building: https://www.nepal conflict report .orch.org
१३. पितृसत्ताको जरा कहाँसम्म https://www.annapurna post.com
१४. https:// Annapurnapost.com news 2027/11/2078
१५. २००७ BBCNepali.com 3 august 2007
१६. Understanding the role of media in conflict: http://www.international-alert.org
१७. https://www. Ghatanabichar.com oct 2, 2013
१८. https://www OHCHR Nepal conflict report 2012 Nepali
१९. पुण्यप्रसाद खतिवडा, नेपालमा मानिस बेपत्ता पार्ने समस्या (प्रथम संस्करण) २०६५, द्वन्द्व अध्ययन केन्द्र काठमाडौं र अन्तर्राष्ट्रिय कानून मञ्च नेपाल।
२०. सर्वोच्च अदालतको आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को वार्षिक प्रतिवेदन, २०७८ सर्वोच्च अदालत नेपाल
२१. सर्वोच्च अदालतको आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को वार्षिक प्रतिवेदन, पृष्ठ ६६ सर्वोच्च अदालत नेपाल

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वको प्रवृत्ति र यसको प्रभाव

डा. देवबहादुर बोहोरा◆

सारांश
वि.सं. २०४६ सालमा देशमा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना भई शासकीय स्वरूपमा परिवर्तन भएता पनि सामाजिक न्याय र नागरिकका जनजीविकामा देखिने गरी विकासको अनूभूति भएन। जनताको दैनिक जीवनयापनमा अपेक्षाकृत परिवर्तन नआउँदा राज्य संयन्त्रप्रति दिनानुदिन असन्तोष बढ्दै गए। जनतामा बढ्दै गएको निराशालाई आशामा बदल्न र वर्तमान राज्य प्रणालीमा सुधार ल्याउन भन्दै वि.सं. २०५२ सालमा नेकपा (माओवादी)ले सुरू गरेको सशस्त्र द्वन्द्वले राज्यमा विभिन्न प्रभावहरू पारेको छ। द्वन्द्वका क्रममा दुवै पक्षबाट मानवअधिकार र मानवीय कानून उल्लंघन भएको विषय राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा उठेका छन्। द्वन्द्वका क्रममा भएका बेपत्ता बनाएका व्यक्तिका सम्बन्धमा अनुसन्धान गरी परिपूरणलगायतका कार्य गर्न र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानवअधिकार उल्लघंनका घटनाहरूको छानविन गरी दोषीलाई कारबाही गर्न भनी कानूनी तथा संस्थागत संयन्त्र निर्माण गरेता पनि सार्थकता पाउन सकेको छैन। यो लेखमा नेपालमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्थाको चित्रण गर्दै संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन हुनुपर्ने आवश्यकता औंल्याइएको छ।

प्रमुख शब्दावलीः सशस्त्र द्वन्द्व, मानवअधिकार उल्लघंन, संक्रमणकालीन न्याय, शान्ति र पुनर्निर्माण।

परिचय

वि.सं. २०४६ सालमा निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य भई बहुदलीय व्यवस्थाको पुनःस्थापनापछि नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ लागू भयो। संविधानको व्यवस्थाअनुसार २०४८ सालमा आम निर्वाचन सम्पन्न भई ३० वर्षपछि संसदीय व्यवस्थाको अभ्यास पुनः सुरू भयो। निर्वाचनमा नेपाली कांग्रेसले स्पष्ट बहुमतसहित ११० सिट जितेर सबैभन्दा ठूलो दल बन्यो। नेपाली कांग्रेसका नेता गिरिजाप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा सरकार गठन भयो। अर्कोतिर राजनीतिक खुला वातावरण तथा परिवर्तनले आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक परिवर्तनको अपेक्षा राखिएको थियो। सुरुमा देशको अर्थतन्त्रमा सकारात्मक सुधार तथा प्रगति देखिएता पनि अधिकांश जनताको सामाजिक जीवनस्तरमा कुनै परिवर्तन तथा सुधार ल्याउने लक्षण देखा परेन र जनतामा दिनदिनै असन्तोष पैदा हुँदै गयो। प्रजातन्त्रमा विधिको शासनको बीजारोपण हुनुको सट्टा सो विपरीतका काम हुन थाले। प्रजातन्त्रको जग बलियो हुन नपाउँदै नेपालको राजनीतिमा दलहरूबीच, व्यक्ति/व्यक्तिबीच विभाजन र समीकरणका प्रक्रियाहरू देखा पर्न थाले। आमूल परिवर्तन तथा आन्दोलनको सम्भावना बोकेका दलहरूले जनताका गुनासाहरू लिएर सरकारलाई पटक/पटक चेतावनीसमेत दिएका थिए। निर्वाचनमा संयुक्त जनमोर्चाले ९ सिट जितेको थियो। यसको लगत्तै नेपालका केही बामपन्थी दलहरू विभिन्न सैद्धान्तिक विषयमा असहमति जनाउदै दुईवटा राजनीतिक धारमा विभाजित भए।

१. एउटा पक्ष संसदीय प्रणालीको अभ्यास गर्दै गणतन्त्रात्मक जनवादी व्यवस्थाको स्थापनार्थ अघि बढ्ने र अन्त्यमा सशस्त्र जनविद्रोहद्वारा सत्ता कब्जा गर्ने धारणा र

२. दोस्रो पक्ष संसदीय निर्वाचनको बहिष्कार गर्दै तत्कालीन सशस्त्र संघर्षको सुरूवात गरी सत्ता कब्जा गर्ने।

यी दुई धारहरूबीच नेकपा एकता केन्द्र र संयुक्त जनमोर्चा (संजमो) भित्र भएको संघर्षमा दल र मोर्चाभित्र विभाजन भयो। एकता केन्द्रबाट विभाजन भई प्रचण्डको नेतृत्वमा नेकपा (माओवादी) नामक राजनैतिक दलको स्थापना भयो। संजमो

◆पूर्व प्रहरी नायब महानिरीक्षक, अधिवक्ता

पनि दुई भागमा विभाजन भई एउटा मोर्चाको नेतृत्व डा. बाबुराम भट्टराई र अर्को मोर्चाको नेतृत्व मोहन वैद्यले गरेका थिए। जनमोर्चाबाट निर्वाचित सांसदहरू पनि विभाजित भए। नेकपा (माओवादी) को गठनपश्चात् २०५१ सालमा मध्यावधि निर्वाचन भयो। यो निर्वाचनमा नेकपा (माओवादी) सँगै डा. बाबुराम भट्टराईले नेतृत्व गरेको संजमोले निर्वाचन बहिष्कार गरेको थियो। २०५१ सालबाट मुलुकमा राजनैतिक अस्थिरताको सुरूवात भएको देखिन्छ। यस अघि विश्वभरिका क्रान्तिकारी कम्युनिस्ट पार्टीहरू बीच आपसमा सहयोग समर्थन एवं वैचारिक अन्तर्क्रिया मार्फत विश्व क्रान्तिको प्रारूप तयार गर्ने उद्देश्य भनी सन १९८४ मा रिमको स्थापना[1] भएको थियो। क्रान्तिबाट आमूल परिवर्तन सम्भब छ भन्ने उद्देश्य लिएका कम्युनिष्टहरूले सन १९९५ को मार्चमा नवगठित नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)ले राज्यविरुद्व "जनयुद्व" नाम दिएको सशस्त्र सङ्घर्षको योजना बनायो।

वि.सं.२०५२ माघ २१ गते नेकपा (माओवादी)ले ४० सूत्रीय मागहरू जस्तै, राष्ट्रियतासम्बन्धी मागहरू, जनतासँग सम्बन्धित मागहरू र जनजीविकाको प्रश्नसँग सम्बन्धित (सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक) मागहरू तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवा समक्ष पेश गर्दै मागहरू पूरा नभए सशस्त्र संघर्ष सुरू गर्ने चेतावनी दियो। त्यसको ठीक एक हप्तापछि २०५२ फागुन १ गते नेकपा (माओवादी)ले सरकार विरुद्ध सशस्त्र विद्रोह सुरू गऱ्यो।

यो सुन्दर हिमालय राष्ट्रलाई विश्व सर्वहारा क्रान्तिको उदाहरण बनाउन चाहन्छौं[2] भनेर नेकपा (माओवादी)को गठन, सशस्त्र संघर्षको रणनीति तथा कार्यनीति योजना तय गरी पार्टीको नेतृत्व गर्ने अध्यक्ष पार्टीको सैनिक दस्ता जनमुक्ति सेनाका सर्वोच्च कमाण्डर पनि थिए। पार्टीका राजनीतिक लक्ष्यलाई अगाडि बढाई जनसेनाको राष्ट्रिय सम्मेलनमा जनमुक्ति सेना (The People's Liberation Army, Nepal-PLA) पार्टीको Chain of Command अन्तर्गत रहने गरी PLA लडाकुहरूको तीनवटा कमाण्ड जस्तै, पश्चिम कमाण्ड, विशेष केन्द्रीय कमाण्ड र पूर्वी केन्द्रीय कमाण्ड अन्तर्गत सातवटा घोषित पृतना रहने गरी विस्तार गरेको थियो। सर्वोच्च कमाण्डरको प्राधिकार र चारजना डेपुटी कमाण्डरको मातहतमा रहने गरी जनमुक्ति सेना गठन गरे। सशस्त्र द्वन्द्वको ऐतिहासिक सुरूवात रुकुम, रोल्पाका पहाडहरू सिस्ने र जलजलाको नामबाट सुरूवात गिएको थियो।

नेकपा (माओवादी)को सङ्गठनात्मक संरचना[3]

सशस्त्र आक्रमणलाई नयाँ उचाइमा पुऱ्याउन नेकपा (माओवादीले)ले चिनियाँ क्रान्तिको मोडल अनुकरण गरी नेपालमा पनि पार्टी संरचना र जनमुक्ति सेनाको संरचना यसरी बनाएको देखिन्छः

नेकपा (माओवादी)को पार्टी संरचना

पार्टी	जनमुक्ति सेना	संयुक्त मोर्चा
स्थायी कमिटी	डिभिजन-३	संयुक्त जनक्रान्तिकारी, परिषद्, नेपाल मोर्चा
केन्द्रीय कमिटी	ब्रिगेड-९	जातीय र क्षेत्रीय स्वायत्त जनसरकार
केन्द्रीय कमान्ड	बटालियन-२९	संयुक्त जिल्ला जनकमिटी
पोलिटब्युरो	कम्पनी	संयुक्त एरिया जनकमिटी
क्षेत्रीय ब्यूरो	प्लाटुन	संयुक्त गाउँ जनकमिटी
उप-क्षेत्रीय ब्यूरो	स्क्वाड	संयुक्त वडा जनकमिटी
जिल्ला कमिटी	स्थानीय तवरमा सङ्गठित जनमिलिसिया	
एरिया कमिटि		
सेल कमिटि		

Source: ICG, २००५, pp४३

Source: ICG, २००५, pp४३

नेकपा माओवादीको पहिलो योजनामा छानिएका दुश्मनलाई खतम गर्ने[४] र जनताले हतियार उठाएपछि कुनै पनि व्यवस्थाले आफूलाई जोगाउन सक्ने छैनन्, यो आफैंमा प्रमाणित स्वयंसिद्ध सत्य र तथ्य हो[५] भन्दै देशको यथास्थितिवादी राजनीतिले संसदीय फोहोरी खेल खेलेकोले यो सरकारवाट जनताले न्यायनिसाफ पाउन सक्दैनन् सशस्त्र संघर्षको विकल्प छैन। नेकपा (माओवादी)को सशस्त्र सङ्घर्षको उद्देश्य राज्य सत्ता कब्जा गरेर "नौंलो जनवाद" को स्थापना गर्नु रहेको थियो।

शान्ति सुरक्षा कायम गर्न नेपाल प्रहरी

नेपाली कांग्रेस, राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी र नेपाल सद्भावना पार्टीको गठबन्धन सरकारको नेतृत्व प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाले गरेका थिए। सरकारले द्वन्द्वलाई नियन्त्रण गर्न नेपाल प्रहरी परिचालन गरियो। हिंसाका घटना दिनदिनै बढ्दै गए, र सरकारी निर्देशनअनुसार प्रहरीले आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्दै गयो।

२०५२ कार्तिक १८ गते देखि मध्यपश्चिम क्षेत्रको रोल्पा, रुकुम र दाङ जिल्लामा माओवादी नियन्त्रण गर्न "अपरेशन रोमियो कारावाही" सञ्चालन गरियो। विद्रोह नियन्त्रण हुनुको सट्टा झन/झन फैलिदै गयो। यसको पछाडि नेपाली कांग्रेस बाहेक अन्य राजनैतिक घटकहरूले माओवादीलाई पछाडिबाट मलजल गर्ने र तमासा हेर्नेबाहेक केही गरेनन्। सरकारले माओवादीहरू सिंहदरबारमा बसेकाछन्[६]सम्म भने। दिनदिनै हिंसा बढ्दै गएपछि नियन्त्रण गर्न सरकारले राज्यविरुद्धको अपराध र सजाय ऐन, २०४६ कार्यान्वयन गर्दा[७] सरकारले जनता दमन गर्यो भनेर विपक्षीहरूले आवाज उठाएका थिए। सरकारद्वारा तत्कालीन सांसद प्रेमसिंह धामीको संयोजकत्वमा गठित माओवादी क्रियाकलाप र समाधानको खोजी कार्यदलले माओवादीको दृष्टिकोणमा राष्ट्रिय सहमति हुनुपर्छ भनेर तत्कालीन गृहमन्त्रीलाई प्रतिवेदन बुझायो[८]।

अपरेशन किलो सेरा टु

२०५५ देखि २०५६ सम्म सरकारले सर्वाधिक प्रभावित जिल्लाहरू रुकुम, रोल्पा, जाजरकोट, सल्यान, गोरखा र सिन्धुलीमा "अपरेशन किलो सेरा टु"[९]नामक कारबाही सुरू गर्यो। विद्रोहको जवाफ दिन उच्च सुरक्षा परिचालन गरियो। शान्ति सुरक्षाको स्थिति झन कमजोर हुँदै गयो र सुरक्षा दिन नसकेको, गम्भीर मानवअधिकारको उल्लंघन भयो भनेर सञ्चार माध्यमहरूबाट सरकारको आलोचना तथा टिकाटिप्पणीमात्रै भयो। मुलुकमा हिंसा बढेमा देश र जनताको अस्तित्वमा सरकारले ध्यान दिनुपर्छ[१०]भनेर सरकारले Search and Kill को रणनीति अपनायो भने माओवादीले बदला लिन[११] हिट लिस्ट तय गरी Hit and Run को रणनीति[१२] अपनाई माओवादीले हामी कागजी बाघहरूबाट तर्सनुपर्ने स्थितिमा छैनौं[१३] माओवादीलाई गोलीले छुँदैन[१४] सरकारले माओवादीको पुच्छर पनि भेटाउन सक्दैन[१५] भन्दै आन्दोलनलाई तीव्र पारे। एकातिर नौ वाम घटक किलो शेरा टु हटाउने माग[१६]का पक्षमा उभियो। सरकारले आफैं आक्रमण गरेको छैन, प्रत्याक्रमण मात्र गरेको हो, बन्दुक लिएर हिंड्ने र लुटपाट गर्नेहरूलाई नियन्त्रणमा लिन कारबाही गरेको, पक्राउ परेका कसैको हत्या भएको छैन भन्दै तत्कालीन गृहमन्त्रीले संसद्को दुवै सदनको बैठकमा जवाफ दिंदा विपक्षी सांसदरुले

---

[४] सन्ध्याकालीन नयाँ मोर्चा दैनिक, २०५३ फागुन २ गते

[५] श्रमिक डि.पी, दृष्टिकोण, २०५३ फागुन १२

[६] कान्तिपुर, २०५४ भाद्र २५

[७] Jana-Ahwan National Weekly, April १७, १९९८

[८] कान्तिपुर २०५४ श्रावण ३१ गते

[९] सन्ध्याकालीन २०५५ श्रावण २८

[१०] कान्तिपुर, २०५४ चैत्र १९

[११] महानगर, २०५५ श्रावण १४

[१२] सन्ध्याकालीन २०५५ श्रावण २८

[१३] हिमालय टाइम्स २०५४ फागुन १

[१४] भट्टराई, बाबुराम, सन्ध्याकालीन २०५५ श्रावण २८

[१५] ओली, खड्ग, घट्ना विचार, २०५५ आषाढ ३१

[१६] सन्ध्याकालीन, २०५५ श्रावण १४

बैठक बहिष्कार[१७] समेत गरेका थिए।

सरकारको एकीकृत सुरक्षा योजना

सरकारले बजेट सहितको एकीकृत आन्तरिक सुरक्षा तथा विकास योजना अगाडि बढाउनका लागि अनुकूल परिस्थितिको निर्माणमा मद्दत गर्न माओवादीहरू सर्वाधिक सक्रिय रहेका जिल्लाहरूमा सेनाको परिचालन सुरू गर्यो। सेनाका गुल्महरू जिल्ला/जिल्लामा खटाइए। उनीहरुलाई पुल, बाटो, खानेपानी तथा औषधि आपूर्ति गर्न निर्देशन भएको थियो। हिंसा बढ्दै गयो, जनप्रतिनिधिहरूले पनि सरकारी बन्दुकको सुरक्षा खोजी गरे। माओवादी मास्न सांसदहरूको समर्थन, "डायमण्ड कट डायमण्ड" भन्ने अंग्रेजी उखान र काँडा बिझें काँडाले झिक्नु" भन्ने नेपाली उखान अनुशरण गरी शान्ति सुरक्षा कायम गर्न यो आतंककारी गतिविधि राजनीतिक समस्या हो[१८] समयमै समाधान हुनुपर्छ भनेर सरकारले २०५६ सालमा बाटो बिर्सिएर विद्रोहमा लागेकाहरूलाई फर्काउन विशेष राहत कार्यक्रम सहितका प्याकेज परिचालन गर्ने[१९]उद्देश्यसहितको योजना कार्यान्वयनमा ल्यायो। जस्तैः

१. आफ्ना हतियार बिसाउनेलाई माफी दिने।
२. प्रतिकार समितिः गाँउमा आत्मरक्षा समूहहरू गठन गर्ने र स्थानीय गाउँलेहरूलाई परिचालन गर्न योजना बनाउने, कतै गतिविधिहरू गर्दै गरेको थाहा पाएको खण्डमा नजिकको प्रहरीलाई खबर गर्नुपर्ने थियो। जसलाई प्रतिकार समिति भनिन्थो।
३. विद्रोहीसँग लड्नको लागि प्रहरीका अधिकारहरू वृद्धि गर्ने।
४. हिंसाका पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने।
५. विद्रोहका कारण विस्थापितलाई पुनर्वासको व्यवस्था गराउने।
६. माओवादीद्वारा मारिएका व्यक्तिका विधवालाई भत्ता दिने र तिनका छोराछोरीलाई माध्यामिक तहसम्म छात्रवृति प्रदान गर्ने।

यो योजनाको नेपाली कांग्रेस भित्रैबाट पनि विरोध भयो। सन २००० सम्म प्रहरी एक्लै लड्दै आइपुग्दा प्रहरीमाथि मानवअधिकारको घोर उल्लंघन भएको आरोप लगाइयो। प्रहरी गस्तीमा निस्कन अनिच्छुक भएका कारण झन/झन हिंसा बढ्दै गयो। हत्याका विरुद्ध संसद्मा सशक्त कारबाही हुनेछ, सरकारले माओवादी समस्या समाधान गर्ने भनेर गैर संवैधानिक, गैर कानूनी र मानवअधिकार विरोधी कारबाही गरिरहेको छ, त्यसले यही संकेत गर्छ सरकारले पनि अझ पनि त्यस्तै रवैया अपनाएर अगाडि बढ्ने सोच बनाएको छ[२०], जनहत्या गराउन एमाले क्रियाशील छ[२१], मानवअधिकारवादी, माले र एमालेले उक्साएकै भरमा प्रहरीले चरम आतंक मच्चाएको[२२]छ जस्ता टिकाटिप्पणी व्यापक भए। विद्रोहीले २०५५ सालमा भएको दोस्रो चरणको स्थानीय निर्वाचनको पूर्वसन्ध्यामा खासगरी नेपाली कांग्रेसका कार्यकर्ताहरूमाथिको आक्रमण बढाएर लग्यो। माओवादीले २०५५ सालको मध्यावधि संसदीय चुनावी प्रचार प्रसार अभियानको क्रममा नेकपा (एमाले) का प्रतिनिधिसभाका उम्मेद्वार यदु गौतमको घाँटी काटेर हत्या गरे[२३] तत्पश्चात् नेकपा (एमाले)ले माओवादीको खुलेर विरोध गरेको थियो। एकीकृत सुरक्षा योजना सफल हुन सकेन। राज्य आतंकले सीमा नाँघ्यो, यस किसिमको दमनलाई सरकारले अरिङ्गालको गोलोमा ढुङ्गा हान्नेसरहको प्रतिफल भोग्नुपर्ने विश्लेषण राजनैतिक पर्यवेक्षकहरूले गरे[२४]। प्रहरीको गतिविधिको प्रतिकार गर्न माओवादी छापामारहरूको सरुवा बढुवा व्यापक गरे[२५]। सरकारले माओवादीलाई हिंसा त्यागी

[१७] गोरखापत्र, २०५५ भाद्र २७

[१८] गोरखापत्र, २०५४ श्रावण १४ मंगलबार

[१९] घटना विचार २०५५ जेठ १३

[२०] जनादेश, २०५५ असार २३

[२१] न्यौपाने, यज्ञप्रसाद (सांसद), जनादेश २०५५ आसार ३

[२२] आस्था साप्ताहिक, २०५५ श्रावण १०

[२३] News 24 https://www.news24nepal.tv/2018/03/13/275455 २०७४ फाल्गुन, २९, मंगलवार

[२४] महिमा साप्ताहिक, २०५५ देठ ९

[२५] कान्तिपुर २०५७ कार्तिक २७ -छापामारको विदाईमा छ राँगा र पाँच क्विन्टल चामलको भोज गरे।

वार्तामा आउन आह्वान गऱ्यो र समस्या समाधान गर्न उच्चस्तरिय सुझाब समितिको संयोजक शेरबहादुर देउवालाई तोक्यो र देउवा समितिको प्रतिवेदनप्रति रामचन्द्र पौडेलले असहमति जनाएका[२६] थिए। सेनालाई सक्रिय पार्न सुरक्षा उपसमितिको बैठक[२७] सेनाले आक्रमण गरे जवाफ दिइने[२८] भन्दै दोहोरी खेल हुँदै गयो। २०५७ असोज ९ गते जि.प्र.का.दुनै आक्रमण भएको ठाउँभन्दा दुई किलोमिटर पर रहेको नेपाली सेनाको शे फोक्सुन्डो राष्ट्रिय निकुञ्जको सैनिक टोलीले सेना परिचालन हुने आदेश नभएको भन्दै सहयोग गरेन। त्यसपछि २०५८ कात्तिक ७ गते औपचारिक रूपमा सशस्त्र प्रहरी गठन भयो।

संकटकालको घोषणा[२९]र नेपाली सेना परिचालन

हत्या, हिंसाको आतंकले[३०] नागरिकलाई आतंकित पारेर तिनको जीउधन लिनेहरूलाई आतंककारी नभनेर के भन्ने[३१] भनेर सरकारले विद्रोहलाई सम्बोधन गर्न केही आपत्कालीन पहलहरू गऱ्यो। स्थानीय प्रशासन ऐन संशोधन गर्न अध्यादेश जारी गरी क्षेत्रीय प्रशासकलाई थप अधिकार दियो। राज्यविरुद्धको अपराध तथा सजाय ऐन, २०४६ अन्तरगतका अभियोगहरू सुनुवाई गर्न विशेष अदालत ऐन, २०३१ अन्तर्गतको गठन गरी राष्ट्र विप्लव तथा राजद्रोहजस्ता अपराधहरूमा पनि लागू गर्‍यो, जसलाई पछि विशेष अदालत ऐन, २०५९ द्वारा प्रतिस्थापन गरियो। ठूलो क्षति हुन नदिन सरकारले राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्द्वारा सेना परिचालनका सम्बन्धमा निर्णय गऱ्यो। द्वन्द्व नियन्त्रणको लागि सरकारले दुई पटक आफ्नो विशेषाधिकार प्रयोग गर्‍यो। २०५८ सालमा लगाएको संकटकाल ९ महिना रह्यो भने २०६१ माघमा लगाएको संकटकाल तीन महिना कायम रह्यो। यो अवधिमा नागरिकका अधिकारहरू कटौती गरियो[३२]। जिल्लाहरूमा राजनीतिक शून्यता रह्यो। विद्रोही पक्षले रणनीतिक प्रतिरक्षाको योजना कार्यान्वयन र छापामार युद्धलाई विकासको नयाँ उचाइमा उठाऔं भन्ने अभियान[३३], देशभरी मुक्तिसेना आयोगको घोषणा[३४], मालपोत तिरो र करहरू उठाउने[३५] र आफ्नो आधार इलाका निर्माणको दिशामा अघि बढ्ने[३६] योजना बनाई विद्रोहलाई तीव्र पारे। सरकारको सुरक्षा कमजोर हुँदै गएपछि मुलुकमा समानान्तर सरकारको आभाष र सरकारको अस्तित्वमा प्रश्न चिन्ह[३७] खडा हुँदै गयो। प्रहरी सुरक्षा दिन पूर्ण असफल भयो। मुलुक गृहयुद्धमा फस्यो देशको यो हालत बनाउने को?[३८]जस्ता प्रश्न व्यापक भयो। माओवादीले नयाँ युगको सूत्रपात गर्दै जनयुद्धको[३९]घोषणा गऱ्यो।

१. माआवादीले आफ्नो आधार इलाका भन्ने गरेका क्षेत्रलाई सुदृढ गऱ्यो।
२. जनसरकार गठनको घोषणा गरी आफ्नै कार्यप्रणाली अनुसार विकास निर्माण गर्न थाल्यो[४०]।
३. जनअदालतको गठन गरी मद्यपान, जुवातास, विवाहोतर सम्बन्ध, महिलाविरुद्वका हिंसा र भ्रष्टाचार लगायत समाज विरोधी ठानेका व्यक्तिहरूमाथि कडा र हिंसात्मक नियन्त्रण लागु गरियो जसमा मृत्युदण्ड दिनेसमेत व्यवस्था थियो।

---

[२६] गोरखापत्र २०५६ साल माघ २९ र समचार पत्र, २०५७ भाद्र १६

[२७] हिमालय टाईम, २०५८ असार २९ र

[२८] स्पेशटाईम २०५८ असार ३०

[२९] नेपाल राजपत्र माघ १९ गते, २०६१ र नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा११५, (२०५८ मंसिर ११ गते-२०५९ जेठ ६ गते,२०६१ माघ १९- ६२ बैशाख १६)

[३०] हिमालय टाईम्स, २०५३, फागुन १७- पीडितहरूको व्याथा “विहान घर जाँदा बुवाका खुट्टा चार ठाँउमा काटिएका थिए।

[३१] कान्तिपुर भाद्र ३१

[३२] संकटकालमा मानवअधिकारको अवस्था, २०६२, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

[३३] भट्टराई, बाबुराम, हिमालय टाईम्स, २०५४ फागुन १

[३४] प्रतिपक्ष साप्ताहिक २०५४ फागुन १

[३५] घट्नाक्रम, २०५४ कार्तिक १ गते

[३६] *Janadesh Weekly, 2055* साल भाद्र २३

[३७] नेपाल पत्र २०५७ मंसिर २३

[३८] निष्पक्ष साप्ताहिक

[३९] जनादेश साप्ताहिक २०५७ फागुन २

[४०] जनआवह्वन २०५७ पुस ७

४. आधार इलाका तथा क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने पहिले नै अनुमति लिनुपर्ने भयो।

देशमा संकटको स्थिति झन गहिरिँदै गएपछि सरकारले दोस्रोपटक संकटकाल घोषणा गरी विद्रोह नियन्त्रण गर्न देहायका निर्णय गरेको थियो-

१. विध्वंसात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश (टाडो), २०५८ जारी गऱ्यो[४१]। यो अध्यादेश समयावधि सकिएपछि पुनः २०६२ ससोज १६ गते केही संशोधनसहित आतंककारी तथा विध्वंसात्मक कार्य (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश, २०६२[४२]लागू गरियो र मानवअधिकारको विषयलाई विशेष फोकस गरियो।
२. टाडोले सुरक्षाफौंजलाई बृहत् मापदण्डको प्रयोग गरेर निवारक नजरबन्दको आदेशमा शंङ्कितहरूलाई नियन्त्रण लिने कार्य गऱ्यो।
३. सेनाको युनिफाईड कमाण्ड अन्तर्गत नयाँ सशक्त सुरक्षाफौजले तीव्र माओवादी आक्रमणलाई आंशिक विफल पाऱ्यो भने केही घटनामा माओवादी आक्रमणमा परी ठूलो क्षति बेहोर्नु परेको थियो।
४. सरकारले नेकपा (माओवादी)को पार्टीका नेताहरूको टाउकाको मोल ५० लाख-[४३] तोकिएको थियो भने नेताहरूलाई पक्रने र हातहतियार बुझाउनेलाई पुरस्कारको घोषणा गऱ्यो।
५. सरकारले कतिपय संवैधानिक अधिकार तथा स्वतन्त्रताको निलम्बन गरेको थियो।

सन २००१ देखि २००५ सम्म राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सरोकार निकायहरूले नेपालमा संकटकालको अवधिमा मानवअधिकारको उल्लघंन तथा दुर्व्यवहारको वर्ष मनायो।

पटक/पटकको युद्धविराम र सेना परिचालन

२०५८ असारमा पहिलोपटक सरकार र माओवादी बीच युद्धबिराम भई पटक/पटक औपचारिक र अनौपचारिक वार्ता भएका थिए। युद्वविरामको व्यवस्थापन कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा विदेशी दाताहरूले सहयोग गरेका थिए। २०५८ भाद्र २८ र २९ गते बर्दिया जिल्लामा भएको वार्तामा माओवादीले तीनवटा माग अगाडि सारेका थिए। जस्तै, नयाँ संविधान, अन्तरिम सरकार र गणतन्त्रको घोषणा। देशमा पटक/पटक सरकारहरू फेरिने क्रम निरन्तर हुँदै गयो। भित्रभित्रै राजदरबार माओवादीसँग वार्ताको पहल प्रारम्भ[४४] भइरहेको बेला २०५८ जेठ १९ गते दरबार हत्याकाण्ड भयो। हत्याकाण्डपछि श्री ५ ज्ञानेन्द्र राजा भए। २०६१ माघ १९ गते राजा ज्ञानेन्द्रबाट देउवा सरकार बर्खास्त गरी शासनसत्ता हातमा लिइयो। राजाकै अध्यक्षतामा मन्त्रिमण्डल गठनपश्चात् जननिर्वाचित सरकार नरहेको र संसद्समेत क्रियाशील नरहेको घोषणा गरी संकटकाल लगाएर मन्त्रिपरिषद्को सल्लाह र सम्मतिबाट गरिबक्सिने व्यवस्थासमेत गरिएको थियो[४५]। मौलिक अधिकारमाथि बन्देज लगाई बंन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिट बाहेकका संवैधानिक उपचारको हक निलम्बन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको थियो[४६]। त्यसका विरुद्व संसदवादी राजनीतिक दलहरूले आन्दोलन सुरू गरे। नेकपा (माओवादी)ले गणतन्त्रको मागलाई जोडेर मूल प्रवाहका राजनैतिक दलहरूसँग संवाद तथा संवैधानिक प्रतिबद्धतालाई पुष्टि गर्यो। दाङ, अछाम कब्जा र जुम्ला आक्रमणमा सरकारले ठूलो क्षति बेहोर्नुपरेको थियो। २०५८ मंसिर ११ गते पहिलोपटक नेपाली सेना परिचालन गरी संकटकाल घोषणा गरियो। होलेरी आक्रमणपछि सेनालाई प्रत्यक्षतः परिचालन गरियो। २०५९ माघ २ गते सशस्त्र प्रहरी बलका महानिरीक्षक कृष्णमोहन श्रेष्ठ र उनकी श्रीमती र सुरक्षाकर्मीसँगै उनको हत्या भएको थियो। २०५९ माघ १५ गते युद्ध विरामका लागि सहमति भयो। सरकार र नेकपा (माओवादी)ले अनौपचारिक वार्ताको पूर्व अभ्यासका क्रममा सरकारले माओवादी नेताहरूको लागि तोकेको टाउकोको मूल्य र इन्टरपोल रेडकर्नर नोटिस फिर्ता लिनुका साथै माओवादीलाई "आतंककारी"[४७]भनी गरिएको घोषणा फिर्ता लियो। सन २००३ मार्चमा

---

[४१] साप्ताहिक जनसत्ता २०५७, श्रावण २५

[४२] नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा, ७२

[४३] https://baahrakhari.com/detail/318518,२०७८ जेठ ९ आइतबार

[४४] ज्वाला साप्ताहिक २०५७ मंसिर २२

[४५] नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ३५ (२)

[४६] ऐ, ऐ धारा ११५ (८)

[४७] आतंककारी तथा विध्वंसात्मक कार्य (नियन्त्रण तथा सजाय) अध्यादेश, २०६२ र मानवअधिकारका मापडण्डहरू, राष्ट्रिय मानवअधिकार

२२ बुँदे युद्धविराम आचार संहितामा सहमति जनाए। सम्झौंतामा-

१. सेनाले माओवादीविरुद्ध कारबाही नगर्ने,

२. माओवादीले पनि हतियार लिएर सार्वजनिक कार्यक्रम नगर्ने,

३. जनअवरोध वा हड्ताल आदि नगर्ने,

४. सम्झौता पालना भए/नभएको कुराको अनुगमन गर्न एउटा तटस्थ अनुगमन टोलीको व्यवस्था गर्ने।

तर तटस्थ टोलीको निर्माण हुन सकेन। युद्धविराम आचारसंहिताको उल्लघंन भएका समाचारहरू आइरहेका थिए। २०६० साल वैशाख १४ गते दुबै पक्षबीच भएको औपचारिक बैठकले कार्यसूची तथा एजेण्डाहरू तयार गरे। जसमा गोलमेच सम्मेलन, अन्तरिम सरकारको गठन, अन्तरिम संविधानको मस्यौदा र संविधानसभाको निर्वाचनका मागहरू थिए। २०६० वैशाख २६ गते भएको दोस्रो वैठकले थुनुवाहरूलाई रिहा गर्ने, सेनाको आवतजावतलाई ब्यारेकको पाँच किमिको क्षेत्रमा सीमित गर्ने, गोलमेच सम्मेलनको लागि वार्ता तथा सर्वदलीय अन्तरिम सरकारको गठनका सम्बन्धमा सहमति जनायो। तर विद्यमान संविधान संशोधन गरेरमात्र परिवर्तन गरिनुपर्छ। यो क्रमिक सुधार हुने भन्दै सरकारले संविधानसभा निर्वाचनको मागलाई अस्वीकार गर्यो। यो बीचमा दोरम्बा घटना भयो। "टाउकोमा टेकेर ढाडमा हान्ने" भनेर माओवादीले सन् २००६ जनवरी १३ मा नेपाल प्रहरीको थानकोट चौकी आक्रमण गरे। युद्धविराम आचारसंहिता तथा वार्ता प्रक्रिया धोका हो भन्दै युद्धविराम समाप्त भएको घोषणा गरे। माओवादीले काठमाडौंमा एकजना कर्नेललाई घरबाहिर गोली हानी हत्या गरे। अर्को कर्नेललाई घाइते तुल्याए भने एकजना गृह-राज्य मन्त्रीलाई गोली हानी घाइते तुल्याए। दाङको सशस्त्र प्रहरी बलको शिविर आक्रमण र म्याग्दी जिल्लाको सदरमुकाम वेनीमा ठूलो आक्रमण गरे।

नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय स्थापना

नेपालमा OHCHR[४८]को कार्यदिशाबारे Field Mission को लागि सन् २००५ अप्रिल ५ मा तत्कालीन सरकार र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तबीच सम्पन्न सम्झौताअनुसार देशभरि मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून पालन भए/नभएको अनुगमन, संरक्षण र प्रवर्द्धनका निम्ति नीति तर्जुमा कार्यान्वयनमा सल्लाह, मानवअधिकारसँग सम्बन्धित सरोकार निकायहरूलाई परामर्श गर्न कार्यदिश प्राप्त गर्‍यो। सैनिक ब्यारेक लगायत नेपालका सबै ठाउँ तथा आवश्यक कुनै पनि दस्तावेजमा पहुँच, आफ्नो क्षेत्रीय कार्यालय स्थापना, सार्वजनिक प्रतिवेदनहरू जारी गर्ने, सरकारलाई प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउने र गैर राज्यहरूसँग संलग्न रहन सक्ने गरी OHCHR ले कार्यदिश प्राप्त गर्‍यो। २०६१ माघ १९ गतेको राजाको प्रत्यक्ष शासनपछि उच्चायुक्तको कार्यालयले आफ्नो सबैभन्दा ठूलो Field Mission स्थापना गरी मानवअधिकार अनुगमन टोलीहरूद्वारा द्वन्द्वरत दुवै पक्षद्वारा भएका उल्लघंनका आरोपहरूको तथ्य अन्वेषण र अनुसन्धान शुरु गर्यो। माओवादीले २०६२ जेठ २३ गते चितवन बाँदरमुडे (माडी)मा बसमा बम विष्फोट गराए। २०६२ साउन २३ गते कालीकोटको पिलीस्थित सैनिक शिविरमा आक्रमण गरी सैनिक पक्राउ तथा अपहरण गरे। नेपाल अधिराज्यका ७५ जिल्ला मध्ये (मनाङ र मुस्ताङ बाहेक) ७३ जिल्लाहरूमा सशस्त्र द्वन्द्व हुँदा राज्यले ठूलो क्षति बेहोर्नु परेको थियो।

दिल्लीमा भएको १२ बुँदे सम्झौंता

सन २००५ सेप्टेम्बरमा माओवादीले तीन महिना युद्धविराम घोषणा गर्‍यो र पछि एक महिना थप गरियो। सरकारले यसको कुनै उत्तर दिएन। माओवादीले लोकतान्त्रिक आन्दोलनका लागि अनुकूल वातावरण निर्माण गर्न बाबुराम भट्टराई र कृष्णबहादुर महरालाई राजनीतिक दलहरूसँग बैठक गर्न जिम्मेवारी सुम्पिएको वक्तव्य निकालेर लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना गर्ने निर्णय गर्‍यो र त्यही दिशातिर क्रमशः पहिलेदेखि वार्ता अगाडि बढिरहेको थियो। नेपाली कांग्रेसले सन २००५ अगस्टमा पार्टी विधानबाट संवैधानिक राजतन्त्रको प्रावधान हटाउने निर्णय गर्‍यो। यो निर्णय महाधिवेशनद्वारा समर्थन गरी २०६२ मंसिर ७ गते राजनीतिक दलीय गठबन्धन र नेकपा (माओवादी)ले भारतको दिल्लीमा १२ बुँदे समझदारी भएको घोषणा गरे। यो सम्झौंताले द्वन्द्वको अन्त्य गर्न वृहत मार्गचित्र अगाडि ल्यायो। उक्त समझदारी पत्रमा सशस्त्र द्वन्द्वलाई अन्त्य गर्ने, शान्तिपूर्ण लोकतान्त्रिक राजनीतिमा प्रवेश गर्ने, राज्यको सेनाका साथै विद्रोही सेना अन्तर्राष्ट्रिय सुपरिवेक्षण संयुक्त राष्ट्रसंघ मातहतमा रहने, विस्थापितहरूलाई घर फर्कन दिने, कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने, विगतमा

आयोग, २०६३

[४८] United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights, Nepal, Finding & Recommendations January-March 2006.

भएका गल्तीहरूलाई फेरि नदोहोऱ्योउने र मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रताको सम्मान गर्ने कुरामा सहमति गरिएको थियो।

नेकपा (माओवादी) ले २०६२ पुस १८ गते आफ्नो चारमहिने युद्धविराम अन्त्य गऱ्यो। राजाको शासनले स्थानीय नगरपालिकाको निर्वाचन गराउने कुरामा राजाले आफ्नो हातमा सत्ता लिएकोले सत्तालाई वैधानिकता प्रदान गर्न खोजेको भनेर निर्वाचनअघि झडप तथा आक्रमण भए। धनुषा जिल्लाको जनकपुरमा नगरप्रमुखका एक उम्मेद्वारलाई गोली हानी हत्या गरियो। नेकपा माओवादी र सात राजनीतिक गठबन्धनले निर्वाचन विरुद्व राष्ट्रव्यापी विरोध गऱ्यो। २०६२ माघ १९ गते माओवादीले पाल्पाको सदरमुकाममा भीषण आक्रमण गरी सरकारी भवनलाई ध्वस्त बनाए, आक्रमणमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलगायत केही सरकारी अधिकारीहरूलाई बन्धक बनाएर केही दिनपछि छोडिदिए। आक्रमण निरन्तर रह्यो। २०६२ फागुन २७ गते सातदलीय गठबन्धन र माओवादी नेताहरूको दिल्ली बैठकमा सहकार्य भयो र यो समयमा माओवादीले २०६२ चैत्र १ गते तीनहप्ते नाकाबन्दी कार्यक्रम घोषणा गऱ्यो र पछि फिर्ता लियो। पूर्व सम्झौंता अनुसार २०६२ चैत्र १ गतेदेखि सुरु हुने गरी काठमाडौं उपत्यकामा सैन्य आक्रमण अनिश्चितकालका लागि एकपक्षीय रूपमा बन्द गरिएको घोषणा गरे तर जिल्लामा भने सुरक्षा फौजमाथिको आक्रमण जारी राखे।

मानवअधिकारको उल्लंघन[४९]

राजाले सत्ता आफ्नो हातमा लिएपछि शेरबहादुर देउवाको सरकार विघटन गरी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२७ प्रयोग गरी लोकेन्द्रबहादुर चन्दको नेतृत्वमा सरकार बनाए। त्यसपछि सोही धाराको प्रयोग गरी २०६० सालमा सूर्यबहादुर थापाको नेतृत्वमा र २०६१ सालमा पुनः शेरबहादुर देउवा नेतृत्वमा सरकार गठन भयो। देउवाको नेतृत्वको सरकारलाई २०६१ माघ १९ गते पुनः विघटन गरी श्री ५ को अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषद्को गठन भयो। विशेष परिस्थिति वा राष्ट्रको अस्तित्व खतरा परेको अवस्थामा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११५ र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक महासन्धि, १९६६ को धारा ४ अनुसार संकटकालको घोषणा गर्दा निलम्बन हुन नसक्ने भनी किटान गरिएका अधिकारहरू निलम्बन गर्न नपाइने भनी सङ्कटकालका पूर्वशर्तहरूको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। तर महासन्धिको धारा ४ (२) पालना हुन सकेन। सबै मौलिक अधिकार तथा मानवअधिकारको व्यापक उल्लंघन भएको भनी आलोचना भयो। सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, बाल अधिकार महासन्धि, महिलाविरुद्ध सबै प्रकारका विभेदहरूको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि र यातना तथा अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्वको महासन्धि लगायत नौं वटा मुख्य मानवअधिकारसम्बन्धी महासन्धिमध्ये ७ वटाको पक्षराष्ट्र भएकोले यी सन्धिअन्तर्गतका अधिकारहरूको रक्षा गर्नु नेपाल सरकारको दायित्व हो[५०]। नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) बीच भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा नागरिकका निम्नबमोजिमका मौलिक मानवअधिकारको व्यापक उल्लघंन[५१] भएको निष्कर्ष निकाल्यो।

१. नागरिकको बाँच्न पाउने अधिकार
२. व्यक्तिको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार,
३. यातना तथा अन्य क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार,
४. शान्तिपूर्ण भेला हुन पाउने अधिकार,
५. सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको विशेष संरक्षणको अधिकार,
६. यौन हिंसाबाट स्वतन्त्रताको अधिकार,
७. स्वेच्छाचारी पक्राउ, जवरजस्ती अपहरण, यातना, गैर कानूनी हत्या तथा बेपत्ता पार्ने कार्य र बालसैन्य आदि[५२]।

भौतिक संरचनामा छति[५३]

१. अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू,
२. स्वास्थ्य केन्द्रहरू, एम्बुलेन्स,

[४९] OHCHR- The Nepal Conflict Report, 2012

[५०] नेपालको अन्तरिम संविधान, धारा ३३ (ड)

[५१] Nepal INSEC Year Book, 2001

[५२] UN Press Release 1 Feb 2005 & 8 Feb 2005

[५३] कान्तिपुर, २०५५ जेठ ८

३. सरकारी कार्यालय तथा र सरकारी सवारी साधनहरू,
४. सञ्चार क्षेत्र, दूर संचार टावर,
५. भन्सार तथा मालपोत कार्यालयहरू,
६. निजी घर, सम्पत्तिहरू, निजी कार्यालयहरू र निजी सवारी साधनहरू,
७. नगर तथा गाउँपालिका भवनहरू,
८. जिल्ला वन कार्यालयहरू,
९. जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरू र विद्यालयहरू
१०. सरकारको स्वामित्वमा रहेका बैंकहरू, कृषि विकास बैंक, कृषि उपकेन्द्र र ऋणका कागजातहरू सबै नष्ट गर्यो।
११. हुलाक, खानेपानीसँग सम्बन्धित कार्यालय आदि।

हत्या तथा अपहरण

१. कृषक, उद्योग व्यवसायीहरू,
२. जागिरे/कर्मचारीहरू,
३. सुरक्षाकर्मीहरू,
४. राजनीतिक कार्यकर्ता, शिक्षक, विद्यार्थी र मजदुरहरू,
५. स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरू,
६. मानवअधिकारकर्मी, कानून व्यवसायी र पत्रकारहरू,
७. सामाजिक कार्यकर्ताहरू,
८. शरणार्थी र अन्य आदि।

२०६२/६३ को जनआन्दोलन

दिल्ली सम्झौतापश्चात् सातदलीय गठबन्धनले दोस्रो आन्दोलन प्रारम्भ गऱ्यो। २०६२ चैत्र २४-२७ गते आम हड्तालको घोषणा गऱ्यो। नेपाली जनताले गरेको शान्तिपूर्ण आन्दोलनपछि राजाले २०६३ वैशाख ११ गते राजनीतिमा आफ्नो सक्रिय भूमिकाबाट राजीनामा दिए र प्रतिनिधिसभाको पुनःस्थापना गरेको घोषणा गरे। यसै अवसरमा संविधानसभाको घोषणा नभएसम्म माओवादीले शान्तिपूर्ण विरोध कार्यक्रमको आह्वान गऱ्यो। राजाले सत्ता छोडेपछि नेकाँका नेता गिरिजाप्रसाद कोइराला प्रधानमन्त्री भए। सरकारले अनिश्चितकालीन युद्धविरामको घोषणा गऱ्यो र माओवादी नेताहरूमाथि लगाएको इन्टरपोलको रेडकर्नर नोटिस हटायो, माओवादी नेताहरूमाथि लगाइएका आतंककारी अभियोग फिर्ता लिइयो। नेताहरू जेलबाट रिहा भए। हतियार र सेनाको व्यवस्थापनको अनुगमनसम्बन्धी सम्झौता संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवलाई ९ अगस्ट २००६ मा पठएको पत्र र २१ नोभेम्बर २००६ को बृहत् शान्ति सम्झौता अनुसार दलहरूबीच राष्ट्रसंघको निरीक्षणका सातवटा प्रमुख क्यान्टनमेन्टमा सबै माओवादी हतियार तथा गोलाबारुद सुरक्षित भन्डारण गर्न सहमत भए[५४]।

२०६३ जेठ २५ गते २५ बुँदे युद्धविराम आचारसंहिता सार्वजनिक गरे। माओवादीहरू सार्वजनिक रूपमा देखा पर्न थाले। सन २००६ मा सरकारले आतंककारी तथा विध्वंसात्मक गतिविधि अध्यादेश फिर्ता लियो। आठबुँदे सहमतिमा हस्ताक्षर, अन्तरिम संविधानको मस्यौदा गर्न एक समिति गठन, युनिफाइड कमाण्डको अन्त्य र विधिवत् रूपमा सेना र राजतन्त्र बीच रहेको सम्बन्धलाई तोडेर राजालाई सेनाको परमाधिपति पदबाट हटाइयो। २०६३ मंसिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर सम्पन्न भयो। यस सम्झौताले द्वन्द्वको विधिवत्रूपमा अन्त्य भयो। जसमा द्वन्द्वका क्रममा दुवै पक्षद्वारा भएका अपराधहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने प्रमुख प्राबधानहरू समावेश गरिएका थिए। सम्झौतामा केही महत्वपूर्ण मानवअधिकारप्रति प्रतिबद्धताहरू प्रकट गरियो। दुवै पक्षद्वारा गरिएको भनिएका उलंङघन तथा दुर्व्यवहार बारे सत्य तथ्य खोतल्न द्वन्द्वपीडितहरूका लागि न्याय प्रदान गर्न र दण्डहीनताको अन्त्य गर्न सहमति गरिएको थियो।

शान्ति तथा पुनर्निर्माण

द्वन्द्वको समाप्तिपश्चात् शान्तिप्रक्रियाको समग्र कार्य गर्न नेपाल सरकारले २०६३ चैत्र १८ गते शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको गठन गरी पीडितको लगत संकलन गर्न मापदण्ड सहितको कार्यदलसमेत गठन गऱ्यो। मन्त्रालयले

[५४] INSEC Report, २००७

आ.व.२०६९/७० सम्म पीडितका प्रकारको प्रगति विवरणसहितको संख्या तालिकामा प्रस्तुत गरेको[५५] थियो। मृतकको संख्या १७८८६, एकल महिला (विधवा) ९०००, बेपत्ता पारिएका व्यक्ति १५३०, विस्थापित ७९५७१, व्यक्तिगत सम्पत्ति क्षति १७४८४, अङ्गभङ्ग/अपाङ्ग ८१९१, अपहरण ३१४२, कैद हिरासत २०९४, आमाबाबु दुबै गुमाएका टुहुरा बालबालिका ६२०, उपचार गर्नुपर्ने घाइते १७३५ र घाइते ३९८४ रहेको थियो। पटक/पटकका लगत संकलन कार्यदलले पीडितको संख्या बढाएको थियो, सो थप संख्यामा केही संख्या द्वन्द्वमा नभएको भनी असन्तोष पनि व्यक्त गरिएको थियो। नेपाल सरकारले २०६७ असार ९ गते शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको पहलमा द्वन्द्वको अवधिमा मृत्युवरण गरेका व्यक्तिहरूलाई शहीद घोषणा गरिसकेको, माओवादी लडाकूहरूको नेपाली सेनामा समायोजन प्रक्रिया टुङ्गिएको, विस्थापित र पीडितहरूले विभिन्न चरणमा राहत पाएको अवस्था छ। अधिकांश विस्थापितहरू घर फर्किसकेका छन् तर माओवादीले नियन्त्रणमा लिएका जग्गाहरू अझैं फिर्ता हुन सकेका छैनन्। २०६८ चैत २८ मा माओवादी लडाकुको शिविरमा ३२ हजार २ सय ५० संख्या देखाइएकोमा सेनामा समायोजन हुँदा १ हजार ४ सय २२ मात्रै थिए। जसमा महिलाको संख्या १०४ थियो। ४ हजार ९ लडाकु भने बालसैनिक भएको आधारमा अनमिनबाट अयोग्य ठहर गरी सेनामा समायोजन प्रक्रिया सकिएको थियो। २०६९ भदौ २१ गते अमेरिकी विदेश मन्त्रालयले नेपालका माओवादी शान्तिप्रक्रियामा आएर हतियार बिसाएको भन्दै आतंककारी सूचीबाट हटाएको थियो।[५६]

सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग[५७]

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा क्षति भएका मानवीय तथा भौतिक घटनाहरूको छानविन तथा अनुसन्धान गर्न बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भएपश्चात् २०७१ माघ २७ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन गरेको थियो। गठित आयोगका सदस्यहरूको २०७७ माघ २५ गते कार्यकाल समाप्त भई पुनःथप नभएपछि सरकारले दोस्रोपटक २०७६ माघ ६ गते युवराज सुवेदीको अध्यक्षतामा गठित आयोगका पदाधिकारीहरूको नियुक्ति भई दुईपटक पुनः म्याद थप भई २०७९ असार मसान्तसम्म कायम रहेको थियो। आयोगले तोकिएको समयमा अनुसन्धान तथा छानविन नसकिएको भनी सरकारसमक्ष पेश गरेको प्रगति विवरण जस्तै, बेपत्ता उजुरी संख्या ३२८८, उजुरी अनुसन्धान तथा फछ्र्यौट संख्या ७५३, बेपत्ता पारिएका भनी उजुरी परेका व्यक्तिको संख्या २५५८, पीडित परिचयपत्र प्राप्त परिवार संख्या १३२१ र पीडित परिचयपत्र प्राप्त व्यक्तिको संख्या ३९९३[५८] रहेको पाँचौ अन्तरिम प्रतिवेदन बुझाएको छ भने हाल आयोगको सचिवालयसम्म रहने गरी आयोग पदाधिकारीविहीन भएको छ। सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेश समेतका आधारमा संक्रमणकालीन न्यायका लागि बनेको कानूनमा परिमार्जन गर्ने प्रयास भैरहेको छ।

निष्कर्ष

नेपालको राजनीतिक परिवर्तनमा सशस्त्र द्वन्द्वको सकारात्मक प्रभाव परेको छ। यसले मुलुकको शासकीय स्वरुप र संरचना नै परिवर्तन भएको छ। तथापी द्वन्द्वको क्रममा भएका घटना र पुगेको क्षतिले मुलुकको आर्थिक, सामाजिक जीवनमा गम्भीर प्रभाव परेको छ। सो अवधिमा मानवअधिकार उल्लघंनका गम्भीर घटनाहरु घटेका छन्। धेरै व्यक्तिहरु यो क्रममा कहिले परिपूर्ति नहुने गरी क्षतिग्रस्त भएका छन्। कुनै पनि मुलुकमा पटक/पटक द्वन्द्व हुने अवस्था आउन दिन हुँदैन। द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनाक्रमका आधारमा द्वन्द्वको प्रकृति, प्रवृत्ति र स्वरुपको पहिचान गरी भविष्यमा यस्ता घटना दोहोरिन नदिन संरचनागत, कानूनी एवं व्यवहारगत सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

---

[५५] www.peace.gov.np report,pp4-5

[५६] अनुपम विराट, २०७८ मंसिर ५ गते-माओवादी युद्ध र शान्ति प्रक्रियाका १६ वर्ष, *www.nepalpress.com*

[५७] नेपालको अन्तरिम संविधान, धारा ३३ (थ)

[५८] शान्तिः नेपालमा शान्ति प्रक्रियाको दश वर्ष (०६३-०७३), २०७४

सत्यको खोजी, २०८०, वर्ष: ५ अंक: १ पूर्णाङ्क: ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

संक्रमणकालीन न्यायः अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र अनुभव

✍ **टि एन अधिकारी◆**

सारांश

विश्वका सबै भौगोलिक क्षेत्र इतिहासको कालखण्डमा एक वा अर्को स्वरूपको द्वन्द्वबाट प्रभावित भएका छन्। द्वन्द्वको सृजनापश्चात् त्यसले सृजना गरेको परिस्थितिलाई शान्तिपूर्ण उपायबाट सम्बोधन गर्न सकिएमात्र समाजमा स्थायित्व र मेलमिलाप कायम हुने भएकाले द्वन्द्वपश्चात् शान्ति र स्थायित्वका लागि शान्तिपूर्ण उपायको खोजी हुने उत्तम विकल्प हो। संक्रमणकालीन न्यायले विगतका अत्याचार र अमानवीय पक्षलाई सम्बोधन गर्दै शान्त र समुन्नत समाजको खोजी गर्न केन्द्रित हुनुपर्नेछ। यसो गर्दा विगतको सत्ताले गरेका गलत कार्यको उजागर र त्यसमा संलग्नलाई न्यायको कसीमा परीक्षण गर्ने कार्य आफैमा जटिल र दुरूह छ।

राजनीतिक/आवरण, सत्ताको रापताप र राजनीतिको अभीष्टका लागि हतियारको बलमा भए/गरिएका अपराध र अत्याचारलाई सम्बोधन गर्ने कार्य कुनै एउटा संस्था वा सीमित व्यक्तिहरूको भरमा मात्र सम्भव हुने विषय होइन। राष्ट्रिय राजनीतिक शक्ति, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, द्वन्द्वबाट गुज्रेको समाज, द्वन्द्वबाट पीडित र द्वन्द्वमा संलग्न सबैको सहमति, सहकार्य विना संक्रमणकालीन न्यायले अपेक्षित नतिजा दिन सक्दैन। यो विषय एउटा संस्थाले निर्णय गर्ने र अर्कोले निःशर्त पालना गर्नेजस्तो होइन। प्रक्रियामा सहभागिता, प्रकृयाप्रतिको स्वामित्व र त्यस्तो प्रकृयाले तय गरेको नतिजाको (निर्णय) सर्वसम्मत रूपमा नै संक्रमणकालीन न्यायको सफलता निर्भर रहने छ।

मानवअधिकार उल्लङ्घनका विषयमा छानबिन र सत्यको अन्वेषण गर्ने दायित्व भएको निकायले "क्षमादानको पनि सिफारिस गर्ने" विषयलाई अदालतले नैतिक दृष्टिकोणबाट प्रश्न उठाएको छ। कसुरको अनुसन्धान गर्ने र क्षमादान दिने विषय एकसाथ एउटै निकायको अधिकारमा राखिएको विषयलाई अदालतले नैतिक पक्षबाट सवाल उठाएकोले आगामी दिनमा यो विषयका सम्बन्धमा गम्भीर रूपले छ्यानविचार गर्नु आवश्यक छ।

नेपालको सन्दर्भमा संक्रमणकालीन न्यायका निम्ति निर्मित कानून र स्थापित संस्थागत सयन्त्र दुवैलाई प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक भएको छ। खासगरी संगठनात्मक पक्षको कमजोरीका कारणले नेपालका संक्रमणकालीन न्याय प्रभावकारी रूपले अगाडि बढ्न सकेन।

नेपालको सामाजिक परिवेश, राजनीतिक यथार्थ अर्थात "शक्ति सनतुलनको अवस्था" र सर्वोच्च अदालतले समय/समयमा दिएको मार्गनिर्देशनसमेतलाई ध्यानमा राखी ऐनको परिमार्जन, संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कार्यसम्पादनका निम्ति स्पष्ट र नतिजामुखी रणनीति तथा कार्ययोजनाको निर्माण, राजनीतिक दलहरूको सकारात्मक अनि सहयोगी भूमिका, संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित संयन्त्रको साङ्गठनिक क्षमताको विस्तार र सबलीकरण, संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा द्वन्द्वपीडित समुदाय, नागरिक समाज र स्थानीय सहभागिता र स्वामित्वभावको विकासका माध्यमबाट नेपालको संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीलाई सक्षम र प्रभावकारी बनाई सबै पक्षको सहयोगमा यो प्रक्रियालाई टुङ्ग्याउन सकिनेछ।

पृष्ठभूमि

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दुवैस्तरमा भएका सशस्त्र विद्रोह, द्वन्द्व, युद्ध तथा अशान्तिले मानवसम्यता, विश्वशान्ति र आर्थिक विकासमा गम्भीर खलल पुगेको छ। द्वन्द्व र युद्धका घाउले समाज र राष्ट्रलाई क्षतविक्षत बनाएको छ। अवश्य नै द्वन्द्व र युद्धका पछाडि समाज तथा राष्ट्रका निश्चित कारणहरूको समयमा नै सम्बोधन गर्न नसक्दा यस्ता घटनाहरू भएको विभिन्न

◆ सचिव, नेपाल सरकार

उदाहरणबाट पुष्टि भएका छन्। साथै द्वन्द्व र युद्धपश्चात् त्यसले सृजना गरेका अवशेषलाई उचित तरिकाले निराकरण गर्न वा सम्बोधन गर्न सकिएन भने पुनः समाज र राष्ट्रमा द्वन्द्व दोहोरिने प्रबल सम्भावना रहिरहन्छ। त्यसैले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्व र युद्धको समयमा भएका घटनाहरूको छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषीलाई राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय ट्राइबुनल मार्फत कारबाही गर्ने र पीडितलाई उचित परिपूरण दिने नीति अवलम्बन गरिएका छन्। खासगरी अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिका द्वन्द्व वा युद्धमा घटित अपराधका लागि अन्तर्राष्ट्रिय ट्राइबुन गठन गरिने प्रचलन रहेको छ। दोस्रो विश्वयुद्धमा नाजी तथा जापानिज सेनाबाट भएको युद्ध अपराधको छानबिन गरी दोषीलाई सजाय गर्न क्रमशः न्युरेम्वर्ग ट्रायल्स र जापानिज सेनाले गरेको युद्ध अपराधको अनुसन्धान र सजाय गर्नका लागि टोकियो ट्रायल्स स्थापना गरिएका थिए। यी दुई ट्राइबुनलले दिएका निर्णयका आधारमा युद्धको समयमा भएका अपराधका लागि सम्बन्धित सैनिक वा लडाकु नै व्यक्तिगत रूपमा जिम्मेवार हुने सिद्धान्तको विकास भयो। यसपछि पूर्व युगोस्लाभमा भएका अपराधको अनुसन्धान र त्यसमा संलग्नहरूउपर मुद्दा चलाउन पूर्व युगोस्लाभका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी न्यायाधिकरणको स्थापना गरिएको थियो। त्यसैगरी रुवान्डामा भएको आम नसंहार र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा छानबिन गरी अपराधीलाई कारबाही गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नम्बर ९५५ का आधारमा रुवान्डाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी न्यायाधिकरणको स्थापना गरिएको थियो।

अन्तर्राष्ट्रियस्तरको युद्धमा संलग्नउपर कारबाही गर्ने परिपाटीको विकासले आन्तरिक द्वन्द्वको सम्बन्धमा पनि छानबिन गरी दोषीलाई कारबाही गर्ने प्रणालीको विकास गरियो। विश्वका विभिन्न देशहरूमा भएका राजनीतिक वा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण आम नागरिकको हत्या, बेपत्ता, अपहरण, बलात्कार, सम्पत्तिको कब्जा तथा लुटपाटजस्ता गम्भीर अपराधहरू घट्न गएका र त्यसबाट सम्बन्धित देशका नागरिकहरू प्रभावित भएका छन्। यस्ता घटनाको कारण समाजमा अशान्ति, अस्थिरता र दण्डहीनताको अवस्था सृजना भएकाले त्यस्ता घटनामा संलग्न भएका व्यक्तिहरूउपर छानबिन र सत्यको खोज गरी पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने उद्देश्यले सत्य निरूपण आयोगको गठन गर्ने अभ्यास तथा प्रचलनको विकास भएको छ। यस्ता आयोगको स्थापनाले संक्रमणकालीन न्यायलाई संस्थागत रूपबाट सम्बोधन विश्वव्यापी मान्यताहरू स्थापित भएका छन्। समग्रमा संक्रमणकालीन न्यायका प्रमुख उद्देश्यहरू देहायबमोजिम रहेका छन्ः-

१. मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाको छानविन, सत्यको अन्वेषण तथा खोज गर्ने,
२. पीडितलाई व्यक्तिगत आधारमा गरिने बहिष्करण तथा पीडालाई सम्बोधन गर्ने,
३. समूहगत वा सामूहिक रूपमा गरिने बहिष्कार तथा पीडालाई सम्बोधन गर्ने,
४. कानूनको शासन स्थापना गर्न प्रवर्द्धन गर्ने,
५. सरकारी संरचनाहरूलाई बृहत् समावेशी र स्वल्प आलोचनात्मक बनाउने,
६. दिगो शान्ति स्थापनाका लागि कानूनी तथा न्यायिक प्रणालीमा सुधार गर्ने।

सक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा

आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्व र युद्धको समयमा भएका मानवअधिकारका उल्लङ्घन तथा मानवीय पीडालाई दिगो रूपमा सम्बोधन गर्न सक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा विकास भएको हो। संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यवहारमा लागू गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विभिन्न प्रकारका सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक अवधारणाहरू विकास भएका छन्। यी अवधारणाहरूमा दण्डात्मक व्यवस्थादेखि मेलमिलापका उपायहरूलाई समेटिएको छ। यसमा देहायका चारवटा प्रमुख अवधारणालाई रहेका छन्ः-

विस्मृतको मह्लमः विस्मृतिको अवधारणा (**The Balm of Forgetfulness: the Amnesia Model**)ः यो अवधारणाको मुख्य उद्देश्य विगतका अपराधका लागि कानूनी कारबाही नगर्नेमात्र होइन त्यस्ता घटनाका पीडकका बारेमा समेत सार्वजनिक रूपमा छलफल र चर्चा नगर्ने रहेको छ। पीडादायक विषयलाई व्यक्तिगत तहमा मात्र सीमित राख्ने र त्यस्ता विषयलाई आमसञ्चार, राजनीतिक प्रक्रिया वा अदालती प्रक्रिया पनि प्रवेश नगराउने रहेको छ अर्थात् द्वन्द्वलाई सार्वजनिक बहसको विषय नबनाइनु। यो अवधारणा स्पेनमा अवलम्बन गरिएको थियो। जे फ्रान्सिस्को फ्रान्कोको मृत्यु भएको २५ वर्ष पछि निजले गरेको अपराधका बारेमा प्रसङ्ग उठाउँदा निजको मृत्यु भइसकेकोले विगतका बारेमा कुनै पनि चर्चा गर्न चाहँदैनन् भनी सत्तारुढ दलले आफ्नो धारणा व्यक्त गरेको थियो।

छनोटको अवधारणा (The Selective Punishment Model)ः यो मोडल अघिल्लो स्पेनिस मोडलको ठीक विपरीत रहेको छ। यो अवधारणाअन्तर्गत दण्डात्मक र मेलमिलाप दुवै व्यवस्था एकसाथ अवलम्बन गरिनेछ। यो अवधारणाले छनोट गरिएका केही निश्चित र सीमित घटना तथा त्यसमा संलग्नलाई मात्र कारबाही गरिनेछ। द्वन्द्वकालको प्रमुख राजनीतिक व्यक्ति विद्रोही पक्षको प्रमुख नेतृत्व सुरक्षानिकायको त्यतिखेरको महत्वपूर्ण पद र जिम्मेवारीमा रहेका पदाधिकारीहरूका विरुद्ध कानूनी कारबाही गरिन्छ। त्यसवाहेकका अन्यका हकमा मेलमिलाप र परिपूरणको माध्यमबाट समाधान पहिल्याउने कोशिस गरिन्छ। इथियोपियाले यो अवधारणा अवलम्बन गरेको थियो। १९९१ को मेन्गित्सु शासन कालमा भए/गरिएका फौजदारी कार्यका लागि लगभग ३००० व्यक्तिहरूविरुद्ध मुद्दा दायर गरिएको थियो। यसलाई अफ्रिकाको न्युरेम्वर्ग ट्रायल्सको उपमा पनि दिइएको थियो। ग्रीसले पनि यो अवधारणालाई लागू गरेको थियो। सन १९७४ मा सैनिक तानाशाहको अन्त्य भएपछि उक्त अवधिमा भएमा गम्भीर मानवअधिकारको उल्लङ्घन, यातना हत्या जस्ता घटनाहरूको छानबिन गरी त्यस समयका जिम्मेवार व्यक्तिहरूउपर कारबाही गरिएको थियो। तत्कालीन सैनिक तानाशाहले मार्क्सवादी विचार राख्ने प्राध्यापक, विद्यार्थी, विश्वविद्यालयमा गरेका अमानवीय कार्यका लागि कानूनी कारबाहीको प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको थियो।

ऐतिहासिक स्पष्टीकरणको अवधारणा(The Historical Clarification Model)ः यो अवधारणाले द्वन्द्वकालका घटनाहरूलाई अभिलेख गर्ने र त्यसको विश्लेषण मार्फत दिगो शान्ति स्थापनाका उपायहरू खोज्न प्रेरित गर्नेछ। यसले मानवअधिकार उल्लङ्घनका सबै घटनाहरूलाई अभिलेख गर्नेछ तर कुनै कानूनी कारबाहीको प्रक्रिया भने अवलम्बन गर्दैन। यो अवधारणा ग्वाटेमालामा लागू गरिएको थियो। सन १९६० देखि ग्वाटेमालामा प्रारम्भ भएको हिंसा र द्वन्द्वमा २ लाख मानिसको मृत्यु भएको थियो।एक हिसाबले त्यहाँ हिंसाको संस्कृति नै विकास भएको थियो। दशकौं लामो हिंसाको संस्कृति अन्त्यका लागि संयुक्तराष्ट्रसंघको तत्त्वाधानमा ग्वाटेमालाको सरकार र विद्रोहीपक्षबीच सन १९९६ मा शान्ति सम्झौता सम्पन्न भयो र त्यही सम्झौताका आधारमा ऐतिहासिक स्पष्टीकरण आयोग (The Historical Clarification Commission) गठन गरियो। उक्त आयोगलाई विद्रोहको समयमा भएका घटनाहरूका बारेमा छानबिन गर्ने अधिकार दिइएको थियो।तर यसरी छानबिन गर्दा व्यक्तिगत दायित्वको पक्षमा भने छानबिनको अधिकार दिइएको थिएन। उक्त आयोगले "ग्वाटेमालाः मौनताको स्मरण Guatemala: Memory of Silence" नाम दिएको २००० मुद्दाहरूको अभिलेख सहित द्वन्द्वको सामान्य विश्लेषणसहितको प्रतिवेदन पेश गरेको थियो।

सत्य अन्वेषण र कारबाहीको संयुक्त अवधारणा (Truth telling With a Bite: the Mixed Memory and Punishment Model)ः द्वन्द्वको समयमा भएका अपराधहरूको सत्यतथ्य पत्ता लगाउने तथा त्यसका आधारमा केही घटनामा संलग्नलाई कारबाही गर्ने अवधारणा नै संयुक्त मोडल हो। यो मोडलको उत्तम उदाहरणका रूपमा दक्षिण अफ्रिकाले अवलम्बन गरेको पद्धतिलाई लिइन्छ। दक्षिण अफ्रिकाले एकसाथ यो अवधारणा लागू गरेको थियो। यो अवधारणालाई लागू गर्न राष्ट्रिय एकता तथा मेलमिलाप आयोग ऐनका आधारमा सन १९६० देखि १९९४ सम्मको अवधिमा भएका कसूरका विषयमा छानबिन गर्न सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गरियो। उक्त आयोगमा तीन अलग समितिहरू रहेका थिए। मानवअधिकारको उल्लङ्घन समिति, आम माफी समिति र परिपूरण तथा पुनर्स्थापना समिति रहेका थिए। यसमा पनि आम माफीको सिफारिसका सम्बन्धमा बढी चर्चा/परिचर्चा भएको थियो। किनकि राजनीतिक उद्देश्यले निर्देशित घटनाका सम्बन्धमा मात्र आम माफी दिने नीति लिएको थियो। दक्षिण अफ्रिकाको अवधारणालाई न्युरेम्बर्ग र विस्मृतिको मिश्रित मोडलको रूपमा पनि लिने गरिएको छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका व्यावहारिक पक्ष

संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा माथि उल्लिखित चारवटा अवधारणाहरू विगतमा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूका बारेमा छानबिन गर्ने तथा पीडतलाई जिम्मेवार बनाउने सन्दर्भका प्रस्थान विन्दुमात्र हुन्। संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयनमा लैजान आम सहमति र सबै पक्षको विश्वास आर्जन गर्नु आवश्यक हुनेछ। त्यसैले संक्रमणकालीन न्यायका अवधारणाले देहायका पक्षलाई विशेष ध्यानदृष्टिमा राखिनुपर्नेछः-

जानकारीको मूल्य (The Value of Knowing): सत्यको जानकरी पीडादायक हुन्छ तर निःसनदेह यो मुक्तिदायक पनि हो। त्यसैले द्वन्द्वको समयमा आफन्तजनले भोगेका पीडा, कैदको अवस्था, उनीहरूको मृत्यु भएको स्थान वा चिहानका

बारेमा प्राप्त हुने जानकारीले वास्तविकतासँग साक्षात्कार गर्ने अवसर मिल्नेछ र त्यस किसिमको वातावरणले पीडालाई तत्क्षण व्यक्त गर्दै क्रमशः सामान्य अवस्थातर्फ फर्कन सहयोग गर्नेछ। तर यस्तो कार्य धेरै होसियारीपूर्क सम्पन्न गरिनुपर्छ। अन्यथा पीडितका आफन्तमा प्रतिशोध र बदलाको भावना जागृत हुने पनि त्यत्तिकै प्रबल सम्भावना रहन्छ। यसरी सत्य अन्वेषण गर्नुअघि पीडित तथा आफन्तलाई अनुभवी व्यक्तिबाट मनोपरामर्श दिनु आवश्यक हुनेछ।

घटनाको व्यवस्थापन (Settling Accounts): द्वन्द्वकालमा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको छानबिन र कारबाहीको प्रक्रिया जोखिमयुक्त हुनेछ। पूर्णरूपमा अघिल्लो सत्ता समाप्त भएको र त्यसमा संलग्न व्यक्तिहरूका विषयमा छानबिन र कारबाहीको प्रक्रिया अगाडि बढाउँदा प्रतिविद्रोह हुने सम्भावना रहन्छ। त्यसैले छानबिन र कानूनी कारबाही गर्दाका समयमा विचार पुऱ्याउन र संवेदशील हुनु आवश्यक हुन्छ। संक्रमणकालीन न्यायको सम्पादनमा विगतका घटनाको व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण रहेको अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले पुष्टि गरेको छ।

विस्मृतिको अवस्था (The Case for Forgetting): संक्रमणकालीन न्याय सम्पादनमा विस्मृतिको नीतिको अवधारणा चुनौतीपूर्ण रहेको छ।आलोचकहरूले यसलाई अनुचित वा अन्यायपूर्ण अवधारणाका रूपमा चित्रण गरेका छन्। नैतिकशास्त्रको दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने पण्डितहरूले विस्मृतिको अवधारणालाई स्वीकार गर्न कठिन हुने विचार व्यक्त गरेका छन्। कुनै पनि प्रकारको न्याय सम्पादनमा नैतिक पक्षलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन भन्ने मत जबर्जस्त स्थापित भएको छ। विस्मृतिको अवधारणाको वकालत गर्नेहरूले परिणामवादी तर्क प्रणालीलाई सैद्धान्तिक आधार बनाएका छन्। यो अवधारणालाई स्वीकार्य बनाउन उपयोगिता सम्बन्धी सिद्धान्तलाई पनि आधार बनाउने प्रयास गरिएको छ। अर्थात समाजको अधिकतम हितलाई ध्यानमा राखेर सङ्क्रमकालीन न्यायको अवधारणा तय गरिनुपर्छ भन्ने मतलाई पनि तार्किक आधार बनाइएको छ। विगतका घटनालाई बिर्सदा बहुसंख्यक जनता र समुदायको हित तथा समाजमा दिगो शान्ति र स्थिरता कायम हुने देखिएमा संक्रमणकालीन न्यायका सबालमा विस्मृतिको अवधारणा लागू गर्न उचित हुने तर्कहरू प्रस्तुत गरिएको छन्। कानूनी कारबाहीको प्रक्रियाले राजनीति-ऐतिहासिक दोष रेखा (political-historical fault lines) गहिरो हुँदैं जाने र समाज गम्भीर रूपले विभाजित हुने प्रबल सम्भावना भएकाले त्यस्तो अवस्थालाई सम्बोधन गर्ने उत्तम विकल्प विस्मृतिको अवधारणा हुने विचार पनि व्यक्त भएका छन्।

संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी ट्राइबुनल, अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानून वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून- युद्ध अपराध, नरसंहार, मानवताविरुद्धको अपराध- का सम्बन्धमा अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी ट्राइबुनल गठन गरिएको छ। खासगरी राष्ट्रिय संस्थाहरू यस्ता अपराधका सम्बन्धमा कारबाही गर्न अक्षम वा अनिच्छुक भएमा यस्ता न्यायीक निकायको गठन गर्ने अभ्यासको विकास भएको छ। युद्ध अपराध, नरसंहार, मानवताविरुद्धको अपराधका सम्बन्धमा अनुसन्धान तथ अभियोजन गर्नका लागि तीन प्रकारका ट्राइबुनल गठन भएको देखिन्छः (क) अन्तर्राष्ट्रिय सैनिक ट्राइबुनल (ख) अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी ट्राइबुनल र (ग) वर्णसङ्कर/मिश्रित ट्राइबुनल।

१. **अन्तर्राष्ट्रिय सैनिक ट्राइबुनलः** दोस्रो विश्वयुद्धको समाप्तिपश्चात् विजेता राष्ट्रहरूको तर्फबाट दुईवटा सैनिक ट्राइबुनल गठन गरिएको थियो। नाजी सेना तथा जापानीज सेनाले गठबन्धन देशविरुद्ध आक्रमणको षडयन्त्र गरेको, आक्रमण (युद्ध) गरेको र युद्धको समयमा निर्धारित नियमको उल्लङ्घन, आम नरसंहार, लुटपाट, जबर्जस्ती यौनशोषणलगायतका आरोपमा छानबिन गर्ने उद्देश्यले यी ट्राइबुनलको गठन गरिएको थियो।

   न्युरेम्बर्ग ट्राइबुनलः जर्मनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सैनिक ट्राइबुनल : दोस्रो विश्वयुद्धका समयमा जर्मन नाजी सेना तथा नेताहरूबाट भए/गरिएका चार प्रकारका अपराधको छानबिन गरी सजाय गर्न यस प्रकारको ट्राइबुनल गठन भएको थियो। उक्त ट्राइबुनलले निम्नअनुसारका अपराधको बारेमा मुद्दा सुनुवाइ गरेको थियो : (१) शान्तिविरुद्धको अपराध, (२) मानवताविरुद्धको अपराध, (३) युद्ध अपराध र (४) उक्त तीनबटा अपराध गर्ने योजना वा षडयन्त्र। उक्त ट्राइबुनलले सन १९४५/१९४६ मा दर्जनौंपटक सुनुवाइ गरेको थियो र नाजीनेतृत्वले गरेका माथि उल्लिखित अपराधका विषयमा छानबिन र अभियोजनपश्चात् सुनुवाइ गरेर निर्णय दिइएको थियो। उक्त ट्राइबुनले आफ्नो निर्णयमा केही आधारभूत सिद्धान्तहरू समेत तय गरेको थियो। उक्त ट्राइबुनलको निर्णयका आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय कानून आयोगले देहायका सातवटा आधारभूत सिद्धान्तहरूलाई

संहिताबद्ध गरेको छः-

सिद्धान्त १ : यदि कुनै व्यक्तिले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले अपराधको रूपमा परिभाषित गरेको कार्य गरेमा त्यसप्रति जिम्मेवारी रहने र सजायको भागीदार हुनेछ।
सिद्धान्त २: अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत अपराध मानिने कार्यलाई राष्ट्रिय कानूनले अपराध स्वीकार नगरेको अवस्थामा पनि त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्ति अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउनेछैन।
सिद्धान्त ३: राष्ट्र प्रमुख वा जिम्मेवार सरकारी अधिकारीले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत अपराध मानिने कुनै कार्य गरेमा निजहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको दायित्वबाट उन्मुक्ति प्राप्त हुनेछैन।
सिद्धान्त ४: कुनै व्यक्तिले आफ्नो सरकार वा माथिल्लो अधिकारीको आदेशबमोजिम कार्य गरेको आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको दायित्वबाट उन्मुक्ति प्राप्त हुनेछैन, तर निजलाई नैतिक छनोट (उचित/अनुचितको भेदको) अवसर रहनेछ।
सिद्धान्त ५: अन्तर्राष्ट्रिय कानून बमोजिम आरोपित व्यक्तिलाई तथ्य र कानूनका विषयमा निष्पक्ष सुनुवाइको हक प्राप्त हुनेछ।
सिद्धान्त ६: शान्तिविरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध, मानवताविरुद्धको अपराध अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत दण्डनीय हुनेछन्।
सिद्धान्त ७: शान्तिविरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध, मानवताविरुद्धको अपराध गर्न सहयोग गर्ने कार्य पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत अपराध मानिनेछ।

टोकियो ट्रायल्सः सुदूर पूर्वका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सैनिक ट्राइबुनलः दोस्रो युद्धका समयमा जापानीज सम्राट्का नेता तथा सेनाले गरेका अपराधहरू खासगरी शान्तिविरुद्धको अपराध परम्परागत युद्ध अपराध र मानवताविरुद्धको अपराधका सम्बन्धमा छानबिन अभियोजन र कारबाही गर्न टोकियो ट्रायल्स गठन गरिएको थियो। टोकियो ट्रायल्समा जापानविरुद्ध लडाइ लडेका देशहरूः अष्ट्रेलिया, क्यानडा, चीन, फ्रान्स, भारत, नेदरल्याण्ड्स, न्युजिल्याण्ड, फिलिपिन्स, सोभियत सङ्घ र संयुक्त राज्य अमेरिकाको तर्फबाट न्यायाधीश अभियोजक र कर्मचारीहरू नियुक्त गरिएको थियो। जपानले सन १९३१ मा मन्चुरियामा गरेको हस्तक्षेपका विषयमा छानबिन गर्ने क्षेत्राधिकार उक्त ट्रायल्सको रहेको थियो। २८ जना उच्च जापानीज सैनिक तथा राजनीतिक नेताहरूविरुद्ध अभियोग दर्जा गरिएको थियो। अभियोग दर्जा गरिएकाहरूमा वहालवाला प्रधानमन्त्री, पूर्वप्रधानमन्त्री, विदेशमन्त्री र सैनिक कमाण्डर रहेका थिए। युद्धको घोषणा, हत्या, विभिन्न युद्ध अपराध, युद्धबन्दी तथा कब्जा गरिएका आम नागरिकविरुद्ध गरिएका मानवताविरुद्धको अपराधलगायतका दर्जनौं आरोपमा छानबिन तथा अभियोजन गरिएको थियो। न्युरेम्बर्ग ट्रायल्स जस्तै टोकियो ट्रायल्सले पनि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी ट्राइबुनल (गैर सैनिक)

पूर्व युगोस्लाभका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी ट्राइबुनलः यो पूर्व युगोस्लाभमा सन १९९१ देखि २००१ सम्म भएका युगोस्लाभ युद्ध, अत्याचार र जातीय सफायाको छानबिन र अभियोजनका लागि संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं ८२७ बमोजिम सन १९९३ मा पूर्व युगोस्लाभका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी ट्राइबुनलको स्थापना भएको थियो। यसको मुकाम नेदरल्यान्डर्सको हेगमा राखिएको थियो। यो २४ वर्ष सञ्चालनमा रही डिसेम्बर २०१७ मा बन्द गरियो।
सन १९९१ देखि पूर्व युगोस्लाभमा जेनेभा महासन्धिको उल्लङ्घन, युद्ध अपराध, नरसंहार, मानवताविरुद्धको अपराधका विषयमा छानबिन र अभियोग गर्ने क्षेत्राधिकार तोकिएको थियो। उक्त ट्राइबुनलले १६१ जना व्यक्तिविरुद्ध अभियोग दर्जा गराएको थियो। त्यसमध्ये ८९ जनालाई दोषी घोषित गरिएको, १८ जनालाई सफाइ दिइएको र १३ जना व्यक्तिसँग सम्बन्धित मुद्दा राष्ट्रिय अदालतमा पठाइएको थियो। ३७ जनाविरुद्धका मुद्दा फिर्ता लिइएको वा अभियोग लागेका व्यक्तिहरूको मृत्यु भएको थियो।

रुवान्डाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी ट्राइबुनल : रुवान्डामा १ जनवरी ११९४ देखि ३१ डिसेम्बर १९९४

सम्म भएका आम नरसंहारका घटनाहरू- त्यहाँको अल्पसंख्यक जनताविरुद्ध भएका जातीय संहारमा संलग्न व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा छानबिन र अभियोजनका लागि संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं ९९५ बमोजिम सन १९९४ मा रुवान्डका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी ट्राइबुनलको स्थापना भएको थियो। यसको कार्यस्थल तान्जानियाको आरुसामा राखिएको थियो। यो ट्राइबुनलले २० वर्षको अवधिमा आफ्नो अन्तिम निर्णय दिएपछि डिसेम्बर २०१५ मा बन्द गरियो।

यो ट्राइबुनले ९३ जना व्यक्तिविरुद्ध अभियोग लगाइएको थियो; त्यसमध्ये ६१ जनालाई दोषी ठहर गरी सजाय गरिएको थियो भने १४ जनालाई सफाइ दिएएको र पाँच बटा मुद्दाहरू रुवान्डा र फ्रान्सका राष्ट्रिय अदालत-समक्ष पठाइएको थियो। दुईटा अभियोग फिर्ता लिइयो भने तीनजना अभियुक्तहरूको सुनुवाइको अवधिमा नै मृत्यु भएको थियो।

अन्तर्राष्ट्रिय अवशिष्ट संयन्त्रः रुवान्डा तथा पूर्व युगोस्लाभ ट्राइबुनलका बाँकी कार्यहरू सम्पन्न गर्न संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद्ले सन २०१० आरुसा तान्जानिया र हेग नेदरल्यण्ड्समा अन्तर्राष्ट्रिय अवशिष्ट संयन्त्रको कार्यालय स्थापना गरेको छ।

भगौडा व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गर्ने, ट्राइबुनले दिएका निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्ने, नयाँ तथ्यका आधारमा पूर्व निर्णयमा पुनरावलोकन गर्ने, पुनःसुनुवाइ सञ्चालन गर्ने, ट्राइबुनलको मानहानि र झुटा साक्षी प्रमाणका विषयमा छानबिन र कारबाही गर्ने, राष्ट्रिय अदालतमा प्रेषित मुद्दाहरूको अनुगमन गर्ने, पीडित तथा साक्षीको संरक्षण गर्ने, ट्राइबुनलका निर्णयहरूको कार्यान्वयन गर्न, सजाय माफी, सजाय परिवर्तन, वा अग्रिम छुटकाराका लागि पेश भएका अनुरोध उपर निर्णय गर्ने, सम्बद्ध विषयको अभियोजनका लागि राष्ट्रिय निकायहरूलाई सहयोग गर्ने र ट्राइबुनलका अभिलेखहरू सुरक्षित राख्ने जिम्मेवारी तथा अधिकार अवशिष्ट संयन्त्रलाई दिइएको छ।

३. **वर्णसङ्कर/मिश्रित ट्राइबुनलहरूः** अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको सहयोगमा सम्बन्धित द्वन्द्वग्रस्त देशका सरकारले स्थापना गरेका फौजदारी अदालतहरूलाई मिश्रित ट्राइबुनलको संज्ञा दिइएको छ। यी ट्राइबुनलमा राष्ट्रिय क्षेत्राधिकार र केही सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय चरित्रसमेत रहेकाले वर्णसङ्कर वा मिश्रित ट्राइबुनल नामाकरण गरिएको छ।

सिरियालियोनका लागि विशेष अदालतः सन १९९१ देखि २००२ सम्म सिसियालियोनमा आम नागरिक तथा संयुक्त राष्ट्रसंघको शान्ति स्थापनार्थ तैनाथी फौज विरुद्ध भएका गम्भीर अपराधको छानबिन तथा अभियोजनका लागि सन २००२ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको सहयोगमा विशेष अदालत स्थापना गरिएको थियो। अदालतको स्थापना पश्चात् अभियोजकले राष्ट्रपति चार्स टेलर्स लगायत क्रान्तिकारी संयुक्त फ्रन्ट, सशस्त्र क्रान्तिकारी परिषद्, सिभिल डिफेन्स फोर्सको नेतृत्वमा रहेका व्यक्तिहरूविरुद्ध १३ वटा मुद्दा दायर गरेको थियो। त्यसमा नौजना विरुद्ध १५ बर्षदेखि ५२ वर्षसम्मको जेल सजाय गरिएको थियो।

विशेष कोर्ट अफ कम्बोडियाः सन १९९७ मा कम्बोडियन सरकारले खमेररुज शासनकालमा (सन १९७५ देखि १९७९ सम्म) भएका अपराधको छानबिनका लागि सहयोग गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघलाई अनुरोध गरिएको थियो। त्यसपश्चात् कम्बोडियाको नेशनल एसेम्लीले सन १९७५-१९७९ सम्म खमेरुज शासन अवधिमा भए/गरिएका गम्भीर अपराधको छानबिन तथा अभियोजन गर्ने अदालतको स्थापना गर्नका लागि कम्बोडिया विशेष अदालतको स्थापना गरिएको थियो। यो अदालतलाई कम्बोडिया अदालतको असाधारण च्याम्बर नाम दिइएको थियो। अदालतको क्षमतावृद्धिका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघ र कम्बोडिया सरकारबीच एक सम्झौता भएको थियो र सो सम्झौताका आधारमा विदेशी स्टाफ पनि उपलब्ध गराइएको थियो।

लेवनानका लागि विशेष ट्राइबुनलः लेबनानी सरकारले संयुक्त राष्ट्रसंघलाई गरेको अनुरोधका आधारमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं. १७५७ का आधारमा लेबनानका लागि विशेष ट्राइबुनलको स्थापना गरिएको थियो। यो ट्राइबुनलमा लेबनानी तथा विदेशी न्यायाधीशहरू रहने व्यवस्था गरिएको थियो। यो ट्राइबुनलको मुख्यालय नेदरल्याण्ड्सको हेगमा र एक अर्को कार्यालय लेबनानको बेरुतमा राखिएको थियो। सन १४ फेब्रुअरी २००५ मा प्रधानमन्त्री रफिक हरारीलगायत २२ जना व्यक्तिको हत्या भएको घटनाको छानबिन

गर्ने अधिकार यो ट्राइबुनललाई दिइएको थियो। साथै ट्राइबुनलको सुनुवाइमा पीडित व्यक्तिहरूको सहभागिता रहने व्यवस्था पनि गरिएको थियो।यो ट्राइबुनलमा पीडिकको सहभागिताको अधिकार, पीडकको अधिकार र अभियोजकको रणनीति बीच सनतुलन कायम गर्ने नीति पनि अवलम्बन गरिएको थियो।

डिल्ली कोर्ट अफ सिरियस काइम प्यानेल (इष्टटिमोर)ः सन १९९९ मा इष्टटिमोरमा भएका गम्भीर अपराधको छानबिन तथा अभियोजनका लागि सन २००० मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय संक्रमणकालीन प्रशासनद्वारा वर्णसङ्कर ट्राइबुनलको स्थापना गरिएको थियो जसको नामः डिल्ली कोर्ट अफ सिरियस काइम प्यानेल (इष्टटिमोर) राखिएको थियो। उक्त प्यानेललाई आम नसंहार, युद्ध अपराध, मानवताविरुद्धको अपराध, हत्या, यौनसम्बन्धी अपराध, र यातनाका विषयमा छानबिन, अभियोजन र निर्णय गर्ने अधिकार दिइएको थियो। यो विशेष प्यानेलले ४०० जना व्यक्तिहरूविरुद्ध अभियोग दर्जा गरेको थियो। ती मध्येका अधिकांश व्यक्तिहरू इण्डोनेसियन नागरिक थिए र उनीहरूलाई त्यहाँको सरकारले सुपुर्दगी नगरेका कारण मुद्दाको कारबाही नै प्रभावित भएको थियो। उक्त प्यानेलले ८८ जना व्यक्तिविरुद्ध मुद्दाहरूको ५५ वटा सुनुवाइ गरेको थियो र त्यसमा ८४ जना व्यक्तिलाई सजाय गरिएको भने ४ जनालाई सफाइ दिइएको थियो।
यसका अतिरिक्त ५१४ उजुरीहरू छानबिनको क्रममा नै थिए र संयुक्त राष्ट्रसंघबाट आर्थिक सहयोग रोकिएका कारण तिनको छानबिन नै प्रभावित भएको थियो। यीसहित ८२८ उजुरीका सम्बन्धमा छानबिन हुन सकेनन्।

कोसोभो सिक्स्टी फोर प्यानेल रेगुलेशनः कोसोभो युद्धको समाप्तिपश्चात् संयुक्त राष्ट्रसंघ आन्तरिक प्रशासनको सहयोगमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगमा कोसोभो युद्धका समयमा भएका अपराधको छानबिन तथा अभियोजनको कार्यलाई अगाडि बढाइएको थियो। यो कार्यका लागि कोसोभोको न्यायालयको सुदृढीकरण तथा अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञहरू खासगरी न्यायाधीशको सहयोग उपलब्ध गराइएको थियो। संयुक्त राष्ट्र कोसोभो सिक्स्टी फोर प्यानेल रेगुलेशन २०००/६४ ले दुईजना अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीशको प्रबन्ध गरेको थियो भने एकजना न्यायाधीश कोसोभोबाट चयन गरिएको थियो। यो प्यानेलले २० वटा सुनुवाइ सम्पन्न गरेको थियो।
बोस्यिना हर्जगोबिनाका लागि युद्ध अपराध च्याम्बरः पूर्व युगोस्लाभमा सन १९९१ पश्चात् घटित भएका मानवीय कानूनको उल्लङ्घन तथा युद्ध अपराधमा संलग्न न्यून तथा मध्यम तहका दोषी व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा पूर्व युगोस्लाभ ट्राइबुनलमा पेश भएका मुद्दाहरूका सम्बन्धमा छानबिन तथा कारबाही गर्न बोस्यिना हर्जगोबिनाका लागि युद्ध अपराध च्याम्बरको गठन गरिएको थियो। पछि यसको क्षेत्राधिकारमा परिवर्तन गरियो र बोस्यिना हर्जगोबिनाको राष्ट्रिय कानूनले परिभाषित गरेका अपराधहरूः आम नसंहार मानवताविरुद्धको अपराध युद्ध अपराध युद्ध सम्बन्धी कानूनको उल्लङ्घन तथा यी अपराधमा संलग्न रहेकाहरूको व्यक्तिगत फौजदारी दायित्वका विषयमा समेत छानबिन गर्ने, अभियोजन गर्ने र निर्णय गर्ने अधिकार प्रदान गरियो। युद्ध अपराधसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीतिले यसको समयावधि ७ दखि १५ बर्षका लागि निर्धारण गरेकोमा सन २०१८ मा यो रणनीतिमा संशोधन गरी यसको समयावधि २०२३ सम्मका लागि विस्तार गरिएको छ। यो रणनीतिपत्रमा ५५० अनिर्णित मुद्दाहरू रहेका र त्यसमा ४५०० आरोपित व्यक्तिहरू जोडिएको उल्लेख छ।

सर्वियन ट्राइबुनलः पूर्व युगोस्लाभमा सन १९९१ पश्चात्का मानवीय कानूनको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा कानूनी कारबाही गर्न स्थापित भएको र यसको कारबाही international legal acts तथा national legislation बाट निर्देशित हुने व्यवस्था मिलाइएको थियो। ट्राइबुनलको क्षेत्राधिकार निम्न बमोजिम रहेको थियोः-

- राष्ट्रिय फौजदारी कानूनले परिभाषित गरेका अपराध,
- १ जनबरी १९९१ पश्चात् पूर्व युगोस्लाभमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना,
- मानवताविरुद्धको अपराध,
- अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनको उल्लङ्घनका घटना।

इराक विशेष ट्राइबुनलः जुलाई १७, १९६८ देखि मे १, २००३ सम्मभित्र इराकी नागरिक वा इराकी बासिन्दा संलग्न रहेका अपराधहरूः

आम नरसंहार मानवताविरुद्धका अपराध युद्ध अपराध वा अन्य गम्भीर फौजदारी अपराधसँग सम्बन्धित फौजदारी अपराधका मुद्दाहरूको सुनुवाइ गर्न इराक विशेष ट्राइबुनलको गठन गरिएको थियो। वास्तवमा यो ट्राइबुनल सद्दाम हुसेन तथा निजको वाथ पार्टीका सदस्यहरूलाई कारबाही गर्न गठन गरिएको थियो। नोभेम्बर ५, २००६ का दिन उक्त ट्राइबुनलले मानवताविरुद्धको अपराधमा सद्दाम हुसेनलाई मृत्युदण्डको सजाय दिएको थियो। यसका अतिरिक्त वाथ पार्टी तथा सद्दाम हुसेनको सरकारमा रहेका दर्जनौं अधिकारीहरूलाई पनि उक्त ट्राइबुनलले मृत्युदण्डको सजाय दिएको थियो।

लकर्बी ट्रायल्सः पान अमेरिकन उडान १०३ लाई स्कटल्याण्डको लकर्बीमा बमद्वारा ध्वस्त गरिएको विषयमा दुईजना लेवनानी नागरिकाका सम्बन्धमा सुनुवाइ गर्न २१ डिसेम्बर १९८८ मा नेदरल्याण्ड्स स्थित पूर्व अमेरिकी सैनिक क्याम्पमा स्कटिस कोर्टको स्थापना गरिएको थियो। जहाजमा सवार २७० जनाको हत्या गरेको आरोपमा अबदेलबासेत अल मेग्राहीलाई दोषी ठहर गरी कारावासको सजाय दिइएको थियो भने अर्को एक व्यक्ति लामिन फिमाहलाई सफाइ दिइएको थियो। आठ वर्षको कारावासपश्चात् गम्भीर स्वास्थ्यको कारण मेग्राहीलाई जेल मुक्त गरिएको थियो। त्यसपश्चात् उनी लिबिया फर्किएको र सन २०१२ को मे महिनामा त्यही नै उन्को मृत्यु भएको थियो।

अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतः अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत एक स्थायी न्यायाधिकरण हो। रोम विधान १९९८ का आधारका यो अन्तर्राष्ट्रिय अदालतको स्थापना भएको हो। यसको मुख्यालय नेदरल्याण्ड्सको हेगमा रहेको छ।
गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी कसुरका सम्बन्धमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रणाली/न्यायालयले कारबाही गर्न असमर्थ भएमा वा कारबाही गर्ने कानूनी तथा संस्थागत व्यवस्थाको अभाव रहेमा राष्ट्रिय फौजदारी न्याय प्रणालीको परिपूरकका रूपमा काम गर्न यो अन्तर्राष्ट्रिय अदालतको स्थापना भएको थियो।

क्षेत्राधिकारः आम नरसंहार, मानवताविरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध र आक्रमणको अपराध (यद्यपि वर्तमानमा आक्रमणको अपराधका सम्बन्धमा आफ्नो न्यायिक क्षेत्राधिका (प्रयोग गर्न सक्दैन) को लागि अपराधीहरूका विरुद्ध मुद्दा दायर गर्ने र त्यसउपर सुनुवाइ गरी निर्णय दिइनेछ। जुलाई १, २००२ पश्चात् भएका यस प्रकारका फौजदारी कसूरमा अदालतको क्षेत्राधिकार रहने व्यवस्था गरिएको छ। खासगरी देहायका तीन आधारमा अदालतको क्षेत्राधिकार कायम हुनेछः (क) रोम विधान १९९८ को पक्ष भएको अवस्थामा (ख) बडापत्रको भाग ८ बमोजिम संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद्को सिफारिसका आधारमा (ग) रोम विधानको धारा १५ बमोजिम अदालतको अभियोजकको स्वःप्रस्तावको आधारमा।

विभिन्न देशहरूमा अवलम्बन भएका संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी उपायहरू

आन्तरिक द्वन्द्व तथा विद्रोहका कारण विश्वका विभिन्न देशहरूमा लाखौं मानिसहरूको जीवन तथा सम्पत्तिको विनाश भएको छ भने उनीहरू आफ्नो थातथलोबाट विस्थापन हुन परेको दुःखद् अवस्थामा पनि सृजना भएको छ। द्वन्द्वले कानून र व्यवस्था तथा राजनीतिक प्रणालीको स्थायित्व र मानव सम्यताको अस्तित्व माथि नै गम्भीर सङ्कट उत्पन्न गरिदिएको छ।

विश्वका सबै क्षेत्र इतिहासको कालखण्डमा एक वा अर्को स्वरूपको द्वन्द्वबाट प्रभावित भएका छन्। द्वन्द्वको सृजनापश्चात् त्यसले सृजना गरेको परिस्थितिलाई शान्तिपूर्ण उपायबाट सम्बोधन गर्न सकिएमात्र समाजमा स्थायित्व र मेलमिलाप कायम हुने भएकाले द्वन्द्वपश्चात् शान्ति र स्थायित्वका लागि शान्तिपूर्ण उपायको खोजी हुनै उत्तम विकल्प हो।

द्वन्द्व व्यवस्थापनका विभिन्न उपायहरूमध्ये संक्रमणकालीन न्यायको अवलम्बन एक प्रभावकारी उपायका रूपमा स्थापित भएको छ। त्यसैले द्वन्द्वको चरणबाट गुज्रेका देशहरूले अवलम्बन गरेका संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी व्यवस्थाको सङ्क्षिप्त रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ।

अल्जेरियाः सन १९९० को दशकमा अल्जेरियामा भएका मानवअधिकारको उल्लङ्घनका घटनाहरूको छानबिन गर्न सन २००३ मा अस्थायी आयोग गठन गरियो र सन २००६ मा जारी गरिएको शान्ति तथा राष्ट्रिय मेलमिलाप चार्टरका आधारमा मानवअधिकारको उल्लङ्घनका घटनाहरूमा संलग्न सुरक्षानिकाय र सशस्त्र इस्लामिक समूहका व्यक्तिहरूलाई

आम माफी दिइएको थियो। २६४० परिवारलाई परिपूरण र क्षतिपूर्ति दिइएको उल्लेख छ। छानबिन प्रतिवेदनले ६,००० व्यक्तिहरू बेपत्ता भएको र केही व्यक्तिहरूको मृत्यु भएको भनिए पनि उक्त प्रतिवेदन सार्वजनिक गरिएन।

अर्जेन्टिनाः सन १९७६ देखि १९८३ सम्मको अवधिमा सैनिक शासकद्वारा गरिएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको छानबिन गर्न सन १९८३ मा आदेश नं. ८७/८३ जारी गरिएको र त्यसको आधारमा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय आयोगको गठन गरिएको थियो। उक्त अविधमा ३०००० व्यक्तिहरू बेपत्ता भएको आशंका गरिए पनि आयोगको प्रतिवेदनमा ९००० व्यक्तिहरू बेपत्ता भएको भनी उल्लेख गरिएको छ। आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा सन १९८४ मा साधारण अदालतमा सुनुवाइको प्रक्रिया प्रारम्भ गरिएको उल्लेख छ र यसलाई न्युरेम्बर्ग ट्रायल पछिको सबै भन्दा वृहत् सुनुवाइ पनि भनिएको छ। आयोगको प्रतिवेदनमा पीडित परिवार र व्यक्तिहरूको लागि परिपूरणको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सिफारिस गरिएको थियो। बेलायतका उपनिवेशकालमा भिक्टोरियाका आदिवासीलाई जबरजस्ती बेपत्ता पारिएको र आ महत्या (नरसंहार) गरिएको सम्बन्धमा छानबिन गर्न भिक्टोरियाा सरकारले सन २०२१ मा छानबिन आयोग गठन गरेको थियो।

बंगलादेशः सन १९७१ मा पाकिस्तानबाट बंगलादेशको स्वतन्त्र हुँदाको समयमा तत्कालीन पाकिस्तानी सेनाले गरेको आम हत्या, जातिसंहार, मानवताविरुद्धका र युद्ध अपराधमा संलग्न व्यक्ति तथा पाकिस्तानी सैनिकका विरुद्धमा छानबिन गरी मुद्दा चलाउन सन १९७३ मा एक ट्राइबुनल गठन गरिएको थियो र उक्त ट्राइबुनल प्रभावकारी नभएकोले सन २००९ मा International Crimes (Tribunals) Act (ICT Act 1973)मा संशोधन गरी यो कामलाई अगाडि बढाइएको छ। बंगलादेश राज्यको स्थापनालाई नै अस्वीकार गर्ने इस्लामिक दलका नेता लगायत युद्ध अपराधमा संलग्न पाकिस्तानी विरुद्ध यो छानबिन र कानूनी कारबाही केन्द्रित रहेको उल्लेख छ।

वोलिभियाः ल्याटिन अमेरिकी देश बोलिभिया १९६७ देखि १९८२ को अवधिमा भएका पटक/पटकका सैनिक विद्रोह, राजनीतिक अस्थिरता र भ्रष्ट सरकारले गरेका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन व्यक्ति हत्या र बेपत्ता सम्बन्धी घटनाका विषयमा छानबिन गर्न सन १९८२ मा बेपत्तासम्बन्धी छानबिन गर्न राष्ट्रिय आयोग गठन भएको थियो। तर यसको समयावधि नसकिँदै यसलाई प्रतिबन्धित गरियो र यसले कुनै पनि प्रतिवेदन दिन सकेन। तथापि १५५ बटा बेपत्ता सम्बन्धी केस अभिलेख गरिएको थियो ५६ जना पूर्व सरकारी अधिकारीविरुद्ध मुद्दा दायर गरिएको र त्यसमध्ये ४८ जनालाई सजाय गरिएको उल्लेख छ।

ब्राजिलः सन १९६४ देखि १९८८ सम्म सैनिक शासनको अवधिमा भएका मानवअधिकारको उल्लङ्घनका घटनाहरूको छानबिन गर्न राष्ट्रिय सत्य निरूपण आयोगको गठन गरिएको थियो। उक्त आयोगको कार्यावधि २ वर्षको रहेको थियो। उक्त आयोगले सन २०१४ मा आफ्नो प्रतिवेदन पेश गरेको थियो। प्रतिवेदनमा ३३७ जना सरकारी व्यक्तिहरू मानवअधिकारको उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न रहेको र ४३४ विपक्षी दलका व्यक्तिहरूको हत्या गरिएको उल्लेख छ। सन १९७९ मा आम माफीसम्बन्धी कानून पारित गरी सन १९६१ देखि १९७९ सम्मका घटनामा संलग्न सबैलाई आम माफी दिइएको थियो।

क्यानडाः क्यानेडियन स्कूल प्रणालीमा क्यानेडियन इन्डियन मूलका विद्यार्थीविरुद्ध भएको विभेदका सम्बन्धका छानबिन गरी सिफारिस गर्न सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरिएको थियो। उक्त आयोगले स्कूल प्रणाली सुधार लगायत क्यानेडियन इन्डियन मूलका विद्यार्थीहरूलाई ध्यानमा राखी ९४ बटा सिफारिस गरेको थियो।

चाडः पूर्व राष्ट्रपति हिसेन हाब्रेको शासन अवधि (सन १९८२-१९९०) मा भएका मानवअधिकारको उल्लङ्घन हत्या, यौन हिंसा लगायतका घटनाहरूका सम्बन्धमा छानबिन गर्न सन १९९० मा छानबिन आयोगको गठन गरिएको थियो। उक्त आयोगको प्रतिवेदनमा हिसेन हाब्रेको शासनकालमा ४०,००० व्यक्तिहरूको हत्या गरिएको उल्लेख छ। सन २००८ मा चाँडको फौजदारी न्यायालयले उक्त अभियोगमा हिसेन हाब्रेलाई मृत्युदण्डको सजाय दिइएको थियो।

कोलम्बियाः कोलम्बियीन सरकार तथा विद्रोही पक्षबीच भएको द्वन्द्वको कारण दुई लाखभन्दा बढी व्यक्तिहरूको मृत्यु भएको र प्रत्येक ५ जनाको मृत्युमा ४ जना व्यक्ति निशस्त्र रहेको उल्लेख छ। उक्त अमानवीय घटनाहरू छानबिन गर्न राष्ट्रिय स्तरबाट सम्भव नभएको कारण राष्ट्रिय आयोगलाई छानबिनमा सहयोग गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघको उच्चायुक्तको कार्यालयले सहयोग गरिरहेको र यसको मुख्य उद्देश्य पीडित व्यक्तिलाई परिपूरण उपलब्ध गराउने रहेको छ।

कङ्गो: कङ्गोमा भएको द्वन्द्वमा भएका घटनाहरूको छानबिनका लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भएको भए पनि निरन्तरको द्वन्द्व र अस्थिर सरकारको कारण उक्त आयोगले प्रभावकारी रूपले कार्य सम्पादन गर्न सकेन र आफ्नो मुख्य उद्देश्यबाट कोर्स परिवर्तन गर्दै द्वन्द्व रोकथाम र मध्यस्थतातर्फ लक्षित भएको छ।

चिली: अगष्टो पिनोचेको शासनकालमा भएका गम्भीर अपराध, हत्या, बेपत्तालगायतको अनुसन्धान गर्न सन १९९० मा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गरिएको थियो। उक्त आयोगले सन २००४ र २००५ मा आफ्नो प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको थियो। उक्त प्रतिवेदनको सिफारिसका आधारमा सरकारले पीडित व्यक्तिहरूलाई पेन्सन र अन्य सुविधा दिएको छ।

चेक रिपब्लिक: कम्युनिष्ट शासनकाल (१९४८-१९८९) सम्म भएका घटनाहरू अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी चेक क्रिमिनल प्रहरीअन्तर्गतको एक डिभिजनलाई दिइएको थियो।

इक्वेडर: सन १९८४ देखि १९८८ सम्म भएका मानवअधिकारको उल्लङ्घनका घटनाहरूका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न सत्य निरूपण आयोगको गठन गरिएको थियो। उक्त आयोगले आफ्नो कार्य सम्पन्न नगर्दै सन १९९७ मा यसलाई खारेज गरियो।

एलसाल्भाडोर: चापुलटेपेक शान्ति सम्झौताका आधारमा सत्य निरूपण आयोगको स्थापना गरिएको थियो। आयोगको सिफारिसका उल्लेख भएअनुसार ८५ प्रतिशत घटनाहरूमा सरकारी पक्षको संलग्नता रहेको निष्कर्षका आधारमा त्यस्तो कार्यमा संलग्न सरकारी अधिकारीहरूलाई सरकारी सेवाबाट निष्कासन गर्न र सेवामा रहन अयोग्य हुने सिफारिस गरेको थियो। साथै न्याय प्रणालीमा सुधार गर्न पनि सिफारिस गरिएको उल्लेख छ।

फिजी: सन २००० मा फिजीमा भएको सैनिक विद्रोहका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्नका लागि आयोग गठन गर्ने तथा सो कार्यमा संलग्नलाई आम माफी दिनेसम्बन्धी विधेयकमा सहमति हुन नसक्दा अनुसन्धानको लागि आयोग गठन गर्ने कानूनी आधार तयार हुन सकेन।

गाम्बिया: सन १९९४ देखि २०१७ सम्म भएका मानवअधिकारको उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाका विषयमा अनुसन्धान गर्न सत्य निरूपण मेलमिलाप परिपूरण आयोगको गठन गरिएको र उक्त आयोगले २०१८-२०१९ अन्तरिम प्रतिवेदन बुझाएको छ।

जर्मनी: सन १९९२ मा भएको जर्मन एकीकरणपश्चात् पूर्वी जर्मनी भएका अपराधहरूको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न छानबिन आयोगको गठन गरिएको थियो। उक्त आयोगले देहायका सिफारिस गरेको थियो:

- अक्टोबर ३ तारिखलाई एकीकरण दिवस घोषणा,
- जनचेतनाको लागि सूचना केन्द्र स्थापना,
- ऐतिहासिक जानकारी प्रवाह गर्दै साझा राजनीतिक संस्कारको विकास,
- पूर्वी युरोपियन देशहरूसँग सूचना आदानप्रदान,
- आयोगका सिफारिस कार्यान्वयन गर्दै दिगो आधार तयार गर्ने तथा पीडितहरूलाई आवश्यक सहयोग प्रदान।

घाना: राष्ट्रिय मेलमिलाप आयोग ऐन अनुसार सन १९५७ देखि १९९३ बीचमा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घन लगायतका घटनाहरूको छानबिन गरी उपयुक्त सिफारिस गर्न राष्ट्रिय मेलमिलाप आयोगको स्थापना गरिएको थियो। उक्त आयोगले २१२९ जना पीडित र ७९ जना पीडकहरूसँग सम्पर्क गरी बयान लिएको थियो भने २००० सार्वजनिक सुनुवाइ कार्यक्रम सञ्चालन गरेको थियो। आयोगले विस्तृत परिपूरणको लागि सिफारिस गरेको र स्मारकहरूको निर्माण, आपसी मेलमिलाप र मौद्रिक क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन सिफारिस गरेको थियो। सन २००७ को जुनसम्म सबैलाई परिपूरण उपलब्ध गराइएको पनि उल्लेख छ।

ग्वाटेमाला: सन १९५० देखि १९७० को अवधिमा भएका हत्यालगायत मानवअधिकारको दुरूपयोगका घटनाका विषयमा अनुसन्धान गर्न एक आयोगको स्थापना गरिएको थियो। उक्त प्रतिवेदनमा राज्यका निकायहरू नै मानवअधिकारको दुरूपयोगमा संलग्न रहेको उल्लेख गरेको छ। उक्त अवधिमा २००००० व्यक्तिहरूको हत्या गरिएको उल्लेख छ। स्मारक, पार्कको निर्माण र पीडितलाई परिपूरण उपलब्ध गराउन सिफारिस गरिएको थियो। साथै आपसी सम्मानको

संस्कृति विकास गर्न र राज्यका निकायहरूको सुदृढीकरण गर्न पनि सिफारिस गरेको उल्लेख छ। आयोगलाई दिइएको अधिकारमा पीडकको नाम उल्लेख गर्न नपाइने भएकोले प्रतिवेदनमा पीडकको नाम समावेश गरिएको छैन।

हाइटीः हाइटीको सैनिक शासनले सन १९९१ देखि १९९४ सम्मको सैनिक शासनको क्रममा भए गरेका मानवअधिकारको उल्लङ्घन, हत्या बलात्कारलगायतका अपराध र सो अपराधमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले संलग्न व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा अनुसन्धान गरी मुद्दाको लागि सिफारिससमेत गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको स्थापना गरिएको थियो। आयोगको प्रतिवेदनमा पीडकको नाम र घटनासमेत उल्लेख गरी कानूनी कारबाही गर्न सिफारिस गरिएको थियो। यो प्रतिवेदनका आधारमा सैनिक विद्रोह र अपराधमा संलग्न उपर मुद्दा दायरी गर्न अन्तर्राष्ट्रिय ट्राइबुनल समेत गठन भएको उल्लेख छ। साथै परिपूरणको कार्यक्रमका लागि परिपूरण आयोग गठन गर्न पनि सिफारिस गरिएको थियो।

होन्डुरसः राष्ट्रिय मेलमिलाप तथा लोकतन्त्रको सुदृढीकरण सम्बन्धी सम्झौताका आधारमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको स्थापना गरिएको थियो। राष्ट्रपतिलाई अपदस्थ गरिएको कार्यलाई संविधान विपरीतको कार्य भएको र कंग्रेसले विवाद समाधान गर्ने भूमिका निर्वाह गर्न असफल भएको पनि प्रतिवेदनमा औंल्याइएको छ। साथै सैनिक विद्रोहमा २० जनाको हत्या भएको र सैनिक विद्रोहमा संलग्न सबैलाई राष्ट्रपतिको आदेशले आम माफी दिइएको थियो।

आयरल्याण्डः गुड फ्राइडे सम्झौता बमोजिम आयरल्याण्डमा शान्ति स्थापनाको पहललाई मजबुत बनाउनको लागि शान्ति तथा मेलमिलाप मञ्चको स्थापना गरिएको थियो। यसको प्रमुख उद्देश्य अविश्वास हटाउने समान अधिकार र पहिचानको प्रवर्द्धन गर्ने रहेको थियो।

केन्याः केन्याको २००७ को निर्वाचनमा भएको मानवअधिकार उल्लङ्घन र हिंसाको बारेमा अनुसन्धान गर्न सत्य अन्वेषण, न्याय र मेलमिलाप आयोगको गठन गरिएको थियो र त्यो आयोगले सन २००८ मा आफ्नो प्रतिवेदन पेश गरेको थियो। राष्ट्रपति समक्ष पेश गरिएको प्रतिवेदनमा दोषी व्यक्तिहरूको नाम समावेश गरिएन। तर दोषीहरूको नाम समावेश भएको बन्द सूची कोफी अन्नानलाई दिइएको र कोफी अन्नानले उक्त बन्द सूची अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतका अभियोजकलाई दिइएको थियो र जुलाई २०१० भित्र मुद्दा चलाउनका लागि न्यायाधिकरण गठन गर्नुपर्ने अन्यथा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतले त्यो विषयलाई हेर्ने चेतावनी दिइएको थियो।

लाइबेरियाः सन २००५ मा लाइबेरियन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरिएको र उक्त आयोगले सन २०१० मा सरकारसमक्ष अन्तिम प्रतिवेदन बुझाएको थियो। लाइबेरिया आयोगले मानवअधिकारको उल्लङ्घन गर्नेलाई जिम्मेवार बनाउन र पीडितलाई परिपूरण उपलब्ध गराउन सिफारिस गरेको थियो। दोषी देखिएका व्यक्तिहरूलाई सरकारी वा सार्वजनिक पद वा निर्वाचनको लागि ३० वर्षसम्म अयोग्य गर्नुपर्ने सिफारिस गरेको थियो, तर लागू हुन सकेन। हिंसा र अपराधका प्रमुख जिम्मेवार व्यक्ति चार्ल्स टेलरको हकमा सिएरा लियोनको लागि गठित विशेष अदालतमा मुद्दा दायर भएकोले लाइबेरिया आयोगले निजको बयानसम्म लिन सकेन र आयोगको प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्ने वा नगर्ने विषयमा जनताको राय लिने भनी लाइबेरिया संसदले घोषणा गरेको उल्लेख छ।

मौरिससः वर्षौंदेखि मौरिससमा भइरहेको सामाजिक आर्थिक विभेदका विषयमा छानबिन गरी सिफारिससहितको प्रतिवेदन पेश गर्न सन २००९ मा सत्य र न्याय आयोगको गठन गरिएको थियो। उक्त आयोगले ३७० वर्षदेखि मौरिससमा भएको सामाजिक आर्थिक विभेदका विषयमा छानबिन गरी बर्षौंदेखि विभेद र अन्यायमा पारिएका खासगरी उखु खेतीमा काम गर्ने तथा दासदासी बनाइएका सबैलाई उचित परिपूरण उपलब्ध गराउन सिफारिस गरेको छ।

मोरोक्कोः १९५६ र १९९९ स्वतन्त्रता आन्दोलन दबाउन भएका घटनाहरू खासगरी उक्त अवधिमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका विषयमा छानबिन गर्न एक आयोग गठन गरिएको थियो। आयोगले सन २००५ मा आफ्नो प्रतिवेदन पेश गरेको थियो। प्रतिवेदनमा उल्लेख भएअनुसार बेपत्ता पारिएका ७४२ जना व्यक्तिहरूको मृत्यु भएको निष्कर्ष रहेको छ। परिपूरणको लागि १६००० अनुरोध प्राप्त भएको र त्यसमध्ये ९७७९ लाई परिपूरण उपलब्ध गराउन सिफारिस गरिएको र केही समुदायलाई सामुदायिक प्रकृतिका परिपूरण उपलब्ध हुन पनि सिफारिस गरेको थियो।

न्युजिल्याण्डः बेलायत र न्युजिल्याण्डको माउरीसँग सन १८४० मा सम्पन्न भएको वेन्टाङ्गी सनधिको उल्लङ्घनका विषयमा छानबिन गर्न सन १९७५ मा वेन्टाङ्गी ट्राइबुनल गरिएको थियो। उक्त ट्राइबुनल न्यायिक प्रकृतिको नभएको र यसले सनधिको पालनाका विषयमा मात्र छानबिन गरी सिफारिस गर्ने अधिकार दिइएको थियो।

नाइजेरिया: सैनिक सत्ताले गरेको मानवअधिकारको उल्लङ्घनका घटनाहरूका विषयमा अनुसन्धान गर्न सन १९९९ मा मानवअधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी छानबिन आयोग गठन गरिएको थियो। समितिले मानवअधिकारका उल्लङ्घनका सम्बन्धमा १०००० प्रमाणहरू सङ्कलन गरिएको र सँगसँगै देशव्यापी रूपमा सार्वजनिक सुनुवाइ समेत आयोजना गरिएको थियो। मानवअधिकारको उल्लङ्घनका अधिकांश घटनामा नाइजेरियाली सैनिकहरूको संलग्नता रहेको देखाएको छ।

पानामा: सन १९६८ र १९८९ को सैनिक शासनको अवधिमा भएका मानवअधिकारको उल्लङ्घनका विषयमा छानबिन गर्न पानामा सत्य निरूपण आयोगको गठन गरियो। उक्त अवधिमा ११० वटा मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू भएको र त्यसको लागि सैनिक शासक नै जिम्मेवार रहेको उल्लेख छ।

पाराग्वे: सन २००३ मा सत्य तथा न्याय आयोग गठन गरियो। पारग्वेको सैनिक शासन अवधिमा १९,८६२ व्यक्तिलाई जबर्जस्ती थुनामा राखिएको, १८७७२ जनालाई यातना दिइएको, ५९ जनालाई मृत्युदण्ड दिइएको र ३३६ जनालाई बेपत्ता पारिएको उल्लेख छ। आयोगले कानूनी कारबाहीका लागि सिफारिस गरेको भए पनि त्यसको कार्यान्वयन हुन सकेन।

पेरु: सन १९८० र १९९० को दशकमा पेरुमा भएका हत्या हिंसालगायत मानवअधिकारको उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुसन्धान गर्ने उद्देश्य सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको स्थापना गरिएको थियो। उक्त आयोगको प्रतिवेदनका अनुसार ८० को दशकमा ६१००७ र ९० को दशकमा ७७५५२ व्यक्तिहरूको हत्या भएको र लाखौंको संख्यामा बेपत्ता भएको उल्लेख छ। उक्त द्वन्द्वमा समाजका गरिब र पिछडिएका वर्ग सबैभन्दा बढी प्रभावित भएकाले परिपूरण एवंम क्षतिपूर्ति दिन र राष्ट्रिय एकता तथा मेलमिलापको वातावरण तयार गर्न सिफारिस गरिएको थियो। आतंकवादविरोधी अदालतले साइनिङ पाथका उच्च नेतृत्वलाई आजीवन कारावासको सजाय गर्ने निर्णय दिएको थियो।

पोल्याण्ड: नाजी तथा कम्युनिष्टले गरेका अपराधको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्ने; अभिलेख राख्ने र त्यसको प्रचारप्रसार गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय संस्मरण आयोगको गठन गरिएको छ।

रुवाण्डा: रुवाण्डामा भएको आम नरसंहार हिंसालगायतका घटनाहरूको छानबिन र अनुसन्धान गर्न सन १९९९ मा राष्ट्रिय एकता तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गरिएको थियो भने सन २००२ मा यसलाई स्थायी आयोगमा परिणत गरिएको छ। हुत्सु र तुत्सीबीचको द्वन्द्वको कारण २००० भन्दा बढी सर्वसाधारणको हत्यामा सरकारको प्रत्यक्ष संलग्नता रहेको र त्यसमा अधिकांश तुत्सी समुदायका व्यक्तिहरू रहेका थिए। यसको लागि सरकार र सबै तहका सरकारी कर्मचारीहरू जिम्मेवार रहेको उल्लेख गरिएको छ। उक्त नरसंहारमा संलग्नलाई कानूनी कारबाही गर्न अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत (रुवाण्डा) गठन गरिएको र राष्ट्रिय स्तरमा पनि ट्राइबुनल गठन गरी कानूनी कारबाही गरिएको उल्लेख छ।

सिसिलिस: सन १९७७ को सैनिक विद्रोहका सम्बन्धमा अनुसन्धान र छानबिन गर्ने प्रयोजनका लागि सत्य निरूपण मेलमिलाप तथा राष्ट्रिय एकता आयोगको गठन गरिएको छ। यो आयोगले सन २०२१ भित्र प्रतिवेदन तयार गरिसक्ने जनाइएको छ।

सोलोमन आइल्याण्ड: सन १९९९ -२००४ भित्र भएका घटना र मानवीय पीडाका विषयमा अनुसन्धान र छानबिनका लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको स्थापना गरिएको र सन २०१० देखि आयोगले सार्वजनिक सुनुवाइका कार्यक्रम सञ्चालन गरेको थियो। आयोगले सन २०१३ मा अनौपचारिक रूपमा प्रतिवेदन पेश गरेको उल्लेख छ । साथै आम माफी दिने विषयमा पनि व्यापक छलफल जारी छ।

दक्षिण अफ्रिका: रङ्गभेद नीति र व्यवहारको कारण दक्षिण अफ्रिकामा परेको प्रभावका विषयमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्न डेसमन टुटुको नेतृत्वमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरिएको थियो। आयोगको प्रतिवेदनपश्चात् पीडित र पीडकबीच मेलमिलाप र पीडितलाई परिपूरणलगायत आवश्यक क्षतिपूर्ति दिइएको थियो। राष्ट्रिय मेलमिलाप र एकता कायम राख्न सबै दोषीहरूलाई राष्ट्रपति नेल्सन मण्डेलाले आम माफी दिने निर्णय गर्नुभएको थियो। यसरी मेलमिलाप र आम माफीको माध्यमबाट दक्षिण अफ्रिकाको द्वन्द्व र रङ्गभेदले सृजना गरेको प्रभावलाई व्यवस्थापन गरिएको थियो।

दक्षिण कोरिया: सन १९७५ र १९८७ मा तानाशाही शासकद्वारा भएका शङ्कास्पद हत्यालगायतका विषयमा अनुसन्धान गर्न र त्यसको आधारमा सिफारिस पेश गर्न सन २००० मा दक्षिण कोरियामा सत्य निरूपण आयोग गठन गरियो। उक्त

आयोगको प्रतिवेदनका अनुसार ५२ जनाको हत्याको लागि तत्कालीन तानाशाही शासक जिम्मेवार भएको उल्लेख छ। तर घटनामा जिम्मेवारलाई कानूनी कारबाही गरिएन।

श्रीलंकाः श्रीलंका भएको २६ वर्ष लामो गृहयुद्धका समयमा भएका घटनाको विषयमा छानबिन गर्न सन २००२ मा "The Commission of Inquiry on Lessons Learnt and Reconciliation" गठन गरिएको थियो। उक्त आयोगले १८ महिना लामो छानबिनपश्चात २५ नोभेम्बर २०११ मा राष्ट्रपतिसमक्ष आफ्नो प्रतिवेदन पेश गरेको थियो। छानबिनको क्रममा १००० मौखिक र ५००० लिखित निवेदनहरू प्राप्त भएको उल्लेख गरिएको छ। र उक्त प्रतिवेदनलाई त्यहाँको संसद्मा पेश गरिएको उल्लेख छ।

ताइवानः कोमिन्ताङ शासनकालमा सजाय गरिएका विषय छानबिन गर्न सन २०१८ ताइबानमा संक्रमणकालीन न्याय आयोगको गठन गरिएको थियो। राजनीतिक आधारमा सजाय दिइएका ५८३७ जनालाई आयोगको प्रतिवेदनको आधारमा सजायबाट माफी दिइएको थियो।

टिमोर लिस्तेः सन १९७४ देखि १९९९ को अवधिमा पूर्वी टिमोरमा भएका मानवअधिकारको उल्लङ्घनसम्बन्धी अपराधको अनुसन्धान गरी सिफारिस गर्न "The Commission for Reception, Truth, and Reconciliation" को गठन भएको थियो। उक्त अवधिमा अनुमानित रूपमा दुई लाखको संख्यामा हत्या भएको लगायत मानवअधिकारको उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाका विषयमा अनुसन्धान गरी सिफारिस गर्ने जिम्मेवारी दिइएको थियो। आयोगको सिफारिसअनुसार १,०२,८०० जना व्यक्तिहरूको मृत्युको प्रत्यक्ष कारण इण्डोनेसियन हस्तक्षेप रहेको उल्लेख गरिएको छ। साथै आयोगले परिपूरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्न र मृत्यु भएका व्यक्तिहरूको नाममा स्मरण तथा संग्रहालय निर्माण गर्न पनि सिफारिस गरिएको छ।

टोगोः सन १९५८ देखि २००९ सम्म भएका राजनीतिक हिंसाका विषयमा अनुसन्धान गरी प्रतिवेदन पेश गर्न सन २००९ मा "The Truth, Justice and Reconciliation Commission of Togo" को स्थापना गरियो। उक्त आयोगले ६८ वटा सिफारिस गरेको थियो, जसमा मानवअधिकार र कानूनी शासनको संस्कृति विकास गर्ने तथा पीडितलाई परिपूरण उपलब्ध गराउन सिफारिस गरिएको थियो।

ट्युनिसियाः सन २०१४ मा ट्युनिसियामा "The Truth and Dignity Commission" को स्थापना गरियो। उक्त आयोग गठनको उद्देश्य सन १९५५ देखिका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूउपर छानबिन गरी क्षतिपूर्ति र पुनःस्थापनाको लागि सिफारिस गर्ने रहेको थियो। उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख भएअनुसार ट्युनिसियामा दण्डहीनताको अवस्था रहेकोले त्यसको अन्त्य गर्न दोषीहरूलाई जिम्मेवार बनाउनुपर्ने र राज्यमा निकायहरू (न्यायपालिका, सैनिक संगठन प्रशासन प्रहरी) मा व्यापक सुधार गर्न तथा कानूनको शासन स्थापित गर्न सिफारिस गरिएको थियो।

युगाण्डाः युगाण्डा स्वतन्त्र भएदेखि सन १९८६ (मुसेभेनी) सम्म भएका मानवअधिकारको उल्लङ्घनका घटनाहरूको विषयमा छानबिन गर्न "The Commission of Inquiry into Violations of Human Rights" गठन गरिएको थियो। यो आयोगलाई नागरिकलाई जबर्जस्ती पक्राउ गरी थुनामा राखिएको तथा हत्या गरिएका विषयमा पनि अनुसन्धान गर्ने अधिकार दिइएको थियो। यो समितिले बिनासुनुवाइ थुनामा राख्ने कानून खारेज गर्न मानवअधिकारका विषयलाई स्कूल तथा कजेलको पाठ्यक्रममा समावेश गर्न सिफारिस गरेको थियो। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न उरुग्वेमा पहिलोपटक सन १९८५ मा The Investigative Commission on the Situation of Disappeared People को गठन गरिएको थियो। उक्त आयोगले सन १९७२ १९८३ सम्मको अवधिमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा अनुसन्धान गरी प्रतिवेदन पेश गरेको थियो। पुनः सोही अवधिमा भएका घटना खासगरी बेपत्ता पारिएका २०० व्यक्तिका सम्बन्धमा अनुसन्धान गरी प्रतिवेदन पेश गर्न शान्ति आयोगको गठन गरियो। उरुग्वेका नागरिकहरूलाई चिली, पाराग्वे, ब्राजिल, कोलम्बिया र बोलिभियामा लगेर गैर कानूनी रूपमा थुनामा राखिएको, यातना दिइएको र हत्या गरिएको उल्लेख छ।

संयुक्त राज्य अमेरिकाः सन १९७९ मा अमेरिकाको ग्रिन्सबोरोमा भएको नरसंहार (हत्याकाण्ड) का विषयमा छानबिन गर्न गैर सरकारी स्तरको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरिएको थियो।

युगोस्लाभियाः सन १९९९ मा युगोस्लाभियामा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरिएको उल्लेख छ तर उक्त आयोगले आफ्नो कार्य पूरा गर्न सकेन। युगोस्लाभियाको सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय ट्राइबुनल गठन गरिएको थियो। यस

विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय ट्राइबुनलको सन्दर्भमा उल्लेख भएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र अभ्यासको निष्कर्ष

- अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र अभ्यासलाई विश्लेषण गर्दा परिपूरण र मेलमिलापको मार्ग अवलम्बन गरिएका देशहरूमा द्वन्द्व व्यवस्थापनको कार्य बढी प्रभावकारी भएको देखिन्छ।
- आन्तरिक रूपमा राजनीतिक मेलमिलाप र स्थायित्वका लागि छानबिनपश्चात् पनि आम माफीको दिइएको देखिन्छ। द्वन्द्व व्यवस्थापनमा यो अवधारणाले सकारात्मक वातावरण तयार गरेको अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव देखाएको छ।
- द्वन्द्वकालीन मुद्दाहरूको छानबिन र मुद्दा चलाउने सन्दर्भमा सबै राजनीतिक दलबीचको सहमतिबाट टुङ्ग्याइएका देशहरूमा यो कार्य सफल र प्रभावकारी भएको छ।
- आवश्यकताभन्दा बढी अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताले अनुसन्धानको कार्यलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन खासै मद्दत गरेको छैन।
- द्वन्द्वकालका घटनाहरूको छानबिनमा नजिकका छिमेकी देशहरूको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण हुनेछ।
- आम माफी र पीडितको लागि उचित क्षतिपूर्ति एवं परिपूरणको अवधारणा सबैभन्दा बढी प्रभावकारी भएको र यो अवधारणाले दिगो शान्ति स्थापनामा महत्वपूर्ण भूमिका पुर्याएको छ।

नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय

नेपालको आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक व्यवस्थामा परिवर्तनको मागसहित नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीले २०५२ साल फाल्गुन १ गतेदेखि प्रारम्भ गरेको सशस्त्र द्वन्द्वलाई व्यवस्थापन गर्नका निम्ति नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीबीच २०६३ मंसिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएको थियो। शान्ति सम्झौताको दफा. ५.२.५ मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गरिने उल्लेख भएको थियो। यसरी राजनीतिक पृष्ठभूमिका आधारमा पनि उक्त द्वन्द्वको व्यवस्थापन गर्दै शान्ति कायम गर्न आयोगको गठन अनिवार्य र आवश्यक थियो।

नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ३३ (ध) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको बातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने उल्लेख भएको छ। माथि उल्लिखित राजनीतिक पृष्ठभूमि र अन्तरिम संविधानको धारा ३३ (ध) को कार्यान्वयनको लागि ऐनको दफा ३ बमोजिम यी आयोगहरूको गठन भएको हो।

वि.स. २०५२ फागुन १ देखि २०६३ मंसिर ५ भित्र घटित मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवताविरुद्धका अपराधका सम्बन्धमा छानबिन, अनुसन्धान गरी सत्यको अन्वेषण गर्ने, समाजमा मेलमिलाप र दिगो शान्तिको वातावरण तयार गर्ने तथा पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने प्रमुख उद्देश्य प्राप्तिका लागि संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा लागू गर्ने विषय विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिएको छ। संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई द्वन्द्व व्यवस्थापन, कानूनको शासन, सामाजिक एकता र शान्ति पुनर्बहालीको प्रमुख संयन्त्रका रूपमा स्वीकार गरिएको छ।

संक्रमणकालीन न्यायका प्रमुख कानूनी संयन्त्रहरू

- नेपालको संविधान (२०७२)
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग नियमावली, २०७२
- अपराधको अनुसन्धान तथा तहकिकातसम्बन्धी प्रचलित कानून,
- नेपाल पक्ष भएका मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सनधि, महासन्धि, प्रोटोकल,
- नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता २०६३,
- संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त (नजिर) र निर्देशनात्मक आदेश।

संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संस्थागत संयन्त्र

शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधानले द्वन्द्वकालमा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवीय कानून विपरीतका घटना- कसूरको छानबिन, सत्यको खोज, पीडकलाई कानूनी कारबाही र पीडितलाई न्याय तथा परिपूरण उपलब्ध गराउने क्षेत्रमा कार्य दुई प्रकारका संयन्त्रको व्यवस्था गरिएको छ। यी संयन्त्रहरूलाई प्रमुख र सहयोगी भूमिकाका आधारमा दुई भागमा विभाजन गरिएको छ।

प्रमुख संयन्त्रहरूः संक्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्ने सन्दर्भमा सिधा रूपमा हेर्दा दुईवटा आयोग हाम्रो दृष्टिमा आउछन्। तर ती दुई आयोगमात्रको प्रयासले यो जटिल कार्य निष्कर्षमा पुग्न सक्दैन। निश्चय नै यो भूरभारत निर्वाहको अग्रभाग रहेर काम गर्नुपर्ने निकाय यी दुईटा आयोग नै हुन्। तर यसबाहेक अन्य केही निकायहरू पनि यो आयामका लागि प्रमुख संयन्त्रका रूपमा नै स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ। संक्रमणकालीन न्यायलाई समष्टिगत रूपमा सम्बोधन गर्न निम्नबमोजिमका निकायहरूलाई प्रमुख संयन्त्रको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छः-

- सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगः व्यक्ति बेपत्ता पारिएको अपराधबाहेकका अन्य विषयमा अनुसन्धान छानविन र सत्यको अन्वेषण गर्ने प्रमुख दायित्व तथा जिम्मेवारी यो आयोगको रहेको छ। कार्यबोझका आधारमा पनि यो आयोगको जिम्मेवारी गहन रहेको छ।
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगः व्यक्ति बेपत्ता पारिएको विषयमा छानविन गर्ने एकल अधिकार यो आयोगको रहेको छ र उजुरी संख्याका आधारमा पनि यसको कार्यबोझ सीमित नै रहेको छ।
- राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगः दुवै आयोगका सिफारिस कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने दायित्व र जिम्मेवारी मानवअधिकार आयोगलाई दिइएको छ। संक्रमणकालीन न्यायलाई कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा यसको भूमिका गहन छ। आयोगका सिफारिस कार्यान्वयनको लेखाजोखा गर्ने सबालमा यो आयोगले अग्रभागमा रहेर जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्नेछ। दुवै आयोगले कानून बमोजिम छानबिन गरी नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस पेश गरेपछि मानवअधिकार आयोगको भूमिका बढ्दै जानेछ।
- नेपालका अदालतहरूः संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विषयलाई मार्गदर्शन गर्नेदेखि यो विषयलाई निरूपण गर्ने सम्म सर्वोच्च अदालतको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ।
- महान्यायाधिक्ताको कार्यालय तथा त्यसअन्तर्गतका सरकारी वकिलको कार्यालयहरूः आयोगको सिफारिस बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने, बहस पैरवी गर्नेलगायतका कार्यमा यो कार्यालयको भूमिका रहेको छ।

सहयोगी संयन्त्र

- प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयः नेपाल सरकारको प्रमुख प्रशासनिक निकाय तथा सबै कार्यकारी निर्णयको केन्द्र,
- कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयः आयोगको सम्पर्क मन्त्रालय,
- गृह मन्त्रालयः आयोगका सिफारिस कार्यान्वयन गर्ने गराउने दायित्व भएको र द्वन्द्व व्यवस्थापनको नोडल एजेन्सी,
- परराष्ट्र मन्त्रालयः अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क विन्दु तथा मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनका विषयमा नेपालको अवस्थाका बारेका अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा प्रतिनिधित्व गर्ने निकाय,
- अर्थ मन्त्रालयः आयोगका लागि बजेट विनियोजन गर्ने तथा द्वन्द्व व्यवस्थापनाका लागि आर्थिक स्रोतको बन्दोबस्त मिलाउने जिम्मेवार निकाय,
- आवश्यकताअनुसार अन्य निकाय तथा कार्यालय।

संक्रमणकालीन न्यायका सिद्धान्तहरूः

नेपालको संक्रमणसम्बन्धी न्याय सम्पादनका सन्दर्भमा देहाय सिद्धान्तहरू अवलम्बन गरिनेछः-

- सत्यको अन्वेषण (truth seeking) को अवधारणाः संक्रमणकालीन न्याय मुख्य र प्रधान पक्ष नै सत्यको खोज तथा अन्वेषण हो। यो अवधारणालाई नेपालले पनि आत्मसात् गरेको छ, र यही उद्देश्य र मानवताका निमित्त संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संयन्त्रको स्थापना र सञ्चालन गरिएको छ।

- जवाफदेही र उत्तरदायित्वको सिद्धान्तः मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनमा व्यक्तिगत दायित्वको अवधारणा स्वीकार गरिएको छ।
- परिपूरण तथा पुनर्स्थापनाको सिद्धान्तः पीडितलाई राहत परिपूरण र क्षतिपूर्तिका माध्यमबाट सम्बोधन गर्ने व्यवस्थालाई ऐनले आत्मसात् गरेको छ।
- मेलमिलाप तथा सामाजिक एकीकरणको सिद्धान्तः पीडितको सहमतिमा मेलमिलाप गराउन सकिने अर्को सिद्धान्तलाई ऐनले स्वीकार गरेको छ। तर मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा मेलमिलाप हुन नसक्ने भनी सर्वोच्च अदालतले न्यायिक व्याख्या दिएको छ।
- क्षमादानको सिद्धान्तः केही निश्चित अवस्थामा दोषी व्यक्तिलाई क्षमादान दिन सकिने गरी ऐनले गरेको व्यवस्थालाई सर्वोच्च अदालतले अमान्य घोषित गरिदिएको छ। त्यसैले यो अवधारणा निष्क्रिय भएको छ।

नेपालको संक्रमणकालीन न्यायका चुनौती र समस्याहरू

१. कानूनी तथा नीतिगत समस्या

- संक्रमणकालीन मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट दिइएको निर्देशनात्मक आदेशबमोजिम ऐनको संशोधन र परिमार्जन गर्ने विषय,
- संक्रमणकालीन न्यायको नवीनतम अवधारणा आत्मसात् गरी संक्रमणकालीन न्यायको मर्म र भावना प्रतिविम्बित हुने कानूनी संयन्त्रको व्यवस्था,
- आयोगको सिफारिस कार्यान्वयनको लागि स्पष्ट कानूनी व्यवस्था र आधार तयार गर्नु,
- विशेषगरी पीडितहरूको माग र चाहनाअनुरूप परिपूरणका सम्बन्धमा फराकिलो व्यवस्थाशहित सम्बोधन गर्नु।

२. राजनीतिक समझदारी तथा द्वन्द्व व्यवस्थापनमा साझा अवधारणाको अभावः

- सहमतिको आधारमा गरिने उल्लेख भए पनि यो कार्यप्रति राजनीतिक सहमति र समझदारीको अभाव रहनु,
- शान्तिप्रक्रिया र संक्रमणकालीन न्याय सम्पादनमा स्थानीय सहभागिता र स्वामित्व भावको अभावपूर्ति गर्नका लागि आवश्यक कार्यविधि, मापदण्ड बनाई समन्वय गर्ने संयन्त्र विकास गर्नु,
- संक्रमणकालीन न्याय सम्पादनको संरचना प्रभावकारी हुन नसक्नु र यसलाई नियमित न्यायिक प्रणाली अन्तर्गत रहने गरी कायम हुने अवस्था तयार हुँदै जानु,
- राजनीतिक द्वन्द्वको भाष्य तयार नहुनु र त्यसले सृजना गरेका सकारात्मक तथा नकारात्मक पक्षको जानकारी सप्रेषणमा कमी देखिनु,
- द्वन्द्वपीडितहरूको समस्या राष्ट्रिय समस्या हो। द्वन्द्वपीडितहरू राज्यको जिम्मेवारी हुन् भन्ने मान्यतालाई आत्मसात् गरी द्वन्द्वपीडितहरूसँगको सघन छलफल, संवादबाट देशले थेग्न सक्ने समाधानका उपायहरूको र खोजीका लागि प्रमुख राजनीतिक शक्तिहरूबीच मततैक्य कायम गर्नु।

३. कमजोर संगठनात्मक क्षमता

- आयोगको वर्तमान जनशक्ति र उपलब्ध स्रोत साधनले ६३,७१८ संख्यामा रहेका उजुरीलाई समयमै फछ्र्यौट गर्न चुनौतीपूर्ण रहेको छ,
- आयोगको वर्तमान संगठन संरचनाकै आधारमा छानबिन गर्ने सोच राखिएमा त्यसले धेरै लामो समय लिनेछ,
- आयोगमा दक्ष जनशक्ति, बजेट तथा अन्य आवश्यक उपकरण र स्रोत साधनको अभाव हुनु। आयोग निश्चित उद्देश्यले स्थापना भएको संस्था भएकोले यसको कार्यावधि पनि सीमित रहने (दफा ३८(२) बमेजिम २ वर्ष र थप गर्न सकिने १ वर्ष गरी जम्मा ३ वर्ष)।

४. व्यावहारिक तथा कार्यान्वयनसम्बन्धी समस्या

- संक्रमणकालीन न्याय तथा सत्य अन्वेषणको कार्यलाई शान्तिप्रक्रियाका अन्य कार्यसँगै कार्यान्वयनमा लैजान नसक्नु,
- आयोगको अनिश्चित र छोटो पदावधि कारण यो अवधिमा उजुरीको छानबिन गरी टुङ्गोमा पुग्न नसकिनु,
- संक्रमणकालीन न्यायको प्रभावकारिताप्रति राज्यका निकाय तथा संयन्त्रहरूले सहयोग नगर्नु र आयोगले

प्रभावकारी रूपमा कार्य प्रारम्भ गर्नु अघि नै न्यायालयबाट समेत शङ्काको दृष्टिकोण राखिनु।

५. अपेक्षित सहयोग तथा समन्वयको अभाव

- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दुवै पक्षबाट आयोगलाई सकारात्मक सहयोग र समन्वय प्राप्त हुन नसक्नु तथा समग्र नतिजाको तस्वीर तयार नहुँदै सामान्य प्रक्रियागत पक्षको आधारमा आयोगको प्रभावकारिता, विश्वसनीयता र स्वीकार्यताको मूल्याङ्कन गरिनु,
- संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्था र फौजदारी न्याय प्रणालीबीच सामञ्जस्य कायम गर्दै सशस्त्र द्वन्द्वमा घटेका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना छानबिनको कार्य जटिल हुँदै जानु,
- ऐन, नियमावलीमा उल्लेखित विधि र प्रक्रियाको अवलम्बन गरी उजुरीमाथि निर्णयमा पुग्नुपर्ने भएका कारण छोटो समयभित्र निर्णयमा पुग्न कठिन हुनेछ।

निष्कर्ष तथा संक्रमणकालीन न्यायका चुनौतीहरू

संक्रमणकालीन न्याय सम्पादनको प्रमुख संयन्त्र कानून हो। कानूनले नै विधि, सिद्धान्त र मोडल तय गर्नेछ। तर नेपालको सन्दर्भमा कस्तो मोडलको कानून बनाउने भन्ने विषयमा नै अलमल रहेको देखिन्छ। "One size fits all" को अवधारणाले खासै काम गर्न सक्दैन। आफ्नो स्थानीय आवश्यकताअनुसारको कानून निर्माण हुन नसक्दा नेपालको संक्रमणकालीन न्याय अन्योलमा परेको छ अर्थात कम्पासविहीन जहाज जस्तो भएको छ-जसले अगाडिको दिशा वा मार्ग पहिल्याउन सकेको छैन।

सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न सन्दर्भमा नेपाल सरकारका नाममा जारी भएका निर्देशनात्मक आदेशले पनि स्पष्ट दिशा निर्देश गरेको वा स्पष्ट रेखा खिच्न सकेको अनुभूत गर्न सकिँदैन। नीतिगत सबालमा अमूर्त प्रकारका निर्देशनहरू जारी भएका छन्। यसले स्पष्ट अवधारणा सहितको कानून निर्माणमा अन्योल सृजना गर्न सक्नेछ।

संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संगठनात्मक संयन्त्र प्रभावकारी हुनै सकेन। खासगरी आयोगहरूले उजुरीहरूलाई फछ्र्यौट गर्ने रणनीति र कार्ययोजना बनाउनै सकेनन्। विनायोजना र विनारणनीति कुनै पनि कार्य सम्पन्न गर्न सकिँदैन भन्ने मन्त्रलाई आयोगले आत्मसात् गर्न नसकेको कुरो हालसम्मको आयोगको कार्य प्रगति र नतिजाले सङ्केत गर्दछ। फलतः पटक/पटक आयोगको म्याद थपिदै गर्दा पनि आयोगको अधिकांश समय अलमल र अन्योलमा व्यतीत भएको छ।

संक्रमणकालीन न्यायको ध्येय विगतका द्वन्द्व र अन्यायका कारणको उजागर तथा सत्यको अन्वेषण गर्नु हो। वर्तमान सन्दर्भमा संक्रमणकालीन न्याय अनिवार्य र आवश्यक शर्त भएको छ। साथसाथै यो विषय जटिल र दुरूह पनि छ। वास्तवमा संक्रमणकालीन न्याय औपचारिक न्यायका मान्यताभन्दा फरक र अलग छ। विगतका हिंसापूर्ण घटना र अवस्थाको विश्लेषण तथा छानबिन गर्दै वर्तमानको आधार अनि धरातलमा भविष्यका लागि दिगो शान्ति एवं स्थिरताको खोजी गर्नु संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य भएकाले यो प्रक्रिया जटिलका साथै चुनौतीपूर्ण छ।

संक्रमणकालीन न्याय सत्य र असत्यको खोजी पनि हो। सत् व्यवहारको प्रवर्द्धन र असत् वा अत्याचारप्रति नैतिक एवं न्यायिक दण्डसजाय सुनिश्चित गर्ने पद्धति पनि हो। नैतिक मूल्य र मान्यतासमेतका विगतको हिंसाको समीक्षा गर्दै सत्य र असत्यका बीचबाट समाजका सबै पक्षलाई स्वीकार्य हुने मार्गको खोजी वास्तवमा नै कठिन छ।

संक्रमणकालीन न्यायका चुनौतीहरू थप गहिरो भएका छन्। किनकि यो अवधारणामा व्यक्ति र समाज स्वयं नै नैतिकताको कसीमा आफ्नो पुनर्मूल्याङ्कनमा सहभागी हुनुपर्नेछ। स्वयंको पुनर्मूल्याङ्कन भनेको विगतमा भएका गल्ती र अपराधप्रति पश्चात्ताप र आत्मसमीक्षा हो, जुन कार्य आफैमा जटिल छ। अपराधप्रतिको पश्चात्ताप भनेको मानिस स्वयं नैतिकताको कसीमा परीक्षण हुन तयार हुनु पनि हो। त्यसैले संक्रमणकालीन न्याय प्रणाली सञ्चालन गर्ने कानून, संरचना र संलग्न अधिकारीहरू यो आयामप्रति सचेत र जिम्मेवार हुनुपर्नेछ।

संक्रमणकालीन न्यायले विगतका अत्याचार र अमानवीय पक्षलाई सम्बोधान गर्दै शान्त र सामञ्जस्य समाजको खोजी गर्न केन्द्रित हुनुपर्नेछ। यसो गर्दा विगतको सत्ताले गरेका गलत कार्यको उजागर र त्यसमा संलग्नलाई न्यायको कसीमा परीक्षण गर्नु कठिन कार्य हुनेछ। अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले पनि यो विषयलाई पुष्टि गरेको छ। हाम्रो आफ्नो सन्दर्भमा पनि संक्रमणकालीन न्याय सम्पादन थप जटिल बन्दै गएको छ।

राजनीतिक आवरण, सत्ताको रापताप र राजनीतिको अभीष्टका लागि विद्रोही पक्षबाट हतियारको बलमा भए/गरिएका अपराध र अत्याचारलाई सम्बोधन गर्ने कार्य कुनै एउटा संस्था वा सीमित व्यक्तिहरूको भरमा मात्र सम्भव हुने विषय होइन। राष्ट्रिय राजनीतिक शक्ति अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय द्वन्द्वबाट गुज्रेको समाज द्वन्द्वबाट पीडित समुदाय र द्वन्द्वमा संलग्न सबैको सहमति, सहकार्यविना संक्रमणकालीन न्यायले अपेक्षित नतिजा दिन सक्दैन। यो विषय एउटा संस्थाले निर्णय गर्ने र अर्कोले निशर्त पालना गर्नेजस्तो होइन। प्रक्रियामा सहभागिता प्रक्रियाप्रतिको स्वामित्व र त्यस्तो प्रक्रियाले तय गरेको नतिजाको (निर्णय) सर्वसम्मत स्वीकृति नै संक्रमणकालीन न्यायको सफलता हो। यो पक्ष चुनौती र समस्याले भरिएको छ।

द्वन्द्व पुनरावृत्ति नहुने वातावरण तयार गर्नु संक्रमणकालीन न्यायको अर्को चुनौतीको क्षेत्र हो। यसका लागि बृहत् आधारशिला भएको लोकतान्त्रिक प्रणाली, आर्थिक विकास तथा समृद्धि, राज्यका सबै निकायमा समान सहभागिताको अवसर, कानूनको शासन र न्यायमा सहज पहुँचजस्ता विषयको सुनिश्चितता अपरिहार्य शर्त हो।

संक्रमणकालीन न्याय द्वन्द्व व्यवस्थापनको विश्वव्यापी आवधारणा भएको छ। विश्वव्यापी अवधारणा भएकाले यससँग सम्बन्धित चुनौतीहरूमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दुवै प्रकृतिका चुनौतीहरू समावेश भएका छन्। सङ्क्षेपमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी चुनौतीहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्ः-

१. **सत्यको अन्वेषण र न्यायको अनुभूतिः** द्वन्द्वकालका घटनाहरूको- खासगरी मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी- अनुसन्धान गरी सत्य तथ्य उजागर गर्ने कार्य ज्यादै जटिल छ। प्रमाणको सङ्कलन र विश्लेषण तथा पीडकको पहिचान गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण छ। पीडित व्यक्तिहरू र साक्षीको सुरक्षाको पक्ष अर्को चुनौतीले भरिएको छ। यी सबै पक्षको सनतुलनका बीचबाट न्याय र मेलमिलापको वातावरण बनाउने काम आयोगको प्रयासले मात्र सम्भव हुन सक्दैन।

२. **द्वन्द्व पुनरावृत्ति नहुने वातावरणको सृजनाः** द्वन्द्वका कारणहरूको पहिचान र तिनीहरूको दिगो समाधान खोज्नु अर्को चुनौतीको पक्ष हो। द्वन्द्व सृजनाका पछाडि एक वा दुई कारणमात्र जिम्मेवार हुँदैनन्। समाजको बनौट, आर्थिक अवस्था, स्रोत र अवसरको उपलपब्धता, राजनीति शासन प्रणाली, विवाद समाधान गर्ने न्यायालयको अस्तित्व र भूमिका, आदि विषयले द्वन्द्व पुनरावृत्ति हुने वा नहुने कुरा निर्धारण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछ। त्यसैले यी पक्षहरूलाई समुचित तवरले सम्बोधन गर्ने द्वन्द्व सामाधानको बृहत् र बहुआयामिक अवधारणाको खोजी चुनौतीको अर्को पाटो हो।

३. **संक्रमणकालीन न्याय राष्ट्रिय समस्याको समाधानमा अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त एवं मान्यताको समायोजनसमेत भएकाले राष्ट्रिय चुनौती र अन्तर्राष्ट्रिय प्रभावबीचको संयोजनः** द्वन्द्वको उत्पत्ति तथा समाधान दुवै सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय चासो र भूमिकालाई कुनै पनि अर्थमा इन्कार गर्न सकिदैन। द्वन्द्वको उत्पत्तिमा पनि अन्तर्राष्ट्रिय तत्वको प्रत्यक्ष वा परोक्ष प्रभाव रहेको हुन्छ भने त्यसको समाधानमा प्रत्यक्ष रूपमा नै शर्तहरू थोपर्ने प्रयास भएका छन्। यो पक्षलाई सरोकारवाला सबैले अवगत र अनुभूति गरेकै विषय हो। “Local global circuit of transitional justice”को रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ। त्यसैले अन्तर्राष्ट्रिय चासो र स्थानीय आवश्यकताबीचको संयोजन पनि द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि चुनौतीको विषय भएको छ। अझ भूराजनीतिको चापले प्रवेश गरेपछि द्वन्द्व व्यवस्थापनको विषय राष्ट्रिय नेतृत्वको नियन्त्रणबाट बाहिर जाने खतरा रहन्छ।

४. **एउटै उपाय वा तरिका सबै देशका लागि स्वीकार्य बनाउने मान्यता वा सोचः** द्वन्द्वका कारण र आधार फरक फरक भएजस्तै समाधानका उपाय अवधारणा पनि फरक/फरक हुनेछन्। तर अन्तर्राष्ट्रिय चासोका कारण र द्वन्द्व व्यवस्थापना स्थानीय क्षमता सिप तथा ज्ञानको अभावले गर्दा पनि द्वन्द्वमा फसेका देशहरूले अन्य देशको अनुभव अनि अभ्यासलाई अनुसरण गर्न बाध्य हुनपरेको छ। तर कुनै एक देशमा सफल भएको अवधारणा अर्को देशमा सफल नै हुने कुनै ग्यारेन्टी हुँदैन। जस्तै स्पेनले विस्मृतिको अवधारणाबाट संक्रमणकालीन न्यायलाई टुङ्ग्याएको थियो भने दक्षिण अफ्रिकाले मिश्रित पद्धति अवलम्बन गरेको थियो। त्यस्तै कतिपय देशले आम माफीको अवधारणालाई अवलम्बन गरेका छन् भने कतिपयले वर्णसङ्कर अवधारणालाई स्वीकार गरेका छन्।

द्वन्द्वकालमा भएका मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लङ्घन, हत्या, बलात्कारजस्ता घटनाको वास्तविक अवस्थाको ज्ञातका निम्ति (सत्यको अन्वेषण) विकास गरिएका संस्थागतहरू: अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी ट्राइबुनल, वर्णसङ्कर ट्राइबुनल (राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दुवै चरित्र भएका अदालत), अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत, सत्यतथ्य जान्न पाउने हकको विकास, क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण प्राप्तिको अधिकार, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको विश्वव्यापी विस्तारण, संक्रमणकालीन न्यायको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने पद्धति र संक्रमणकालीन न्यायका क्षेत्रमा काम गर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूको विकासले संक्रमणकालीन न्यायलाई विश्वव्यापी महत्वको विषयका रूपमा स्थापित गराएको छ।

संक्रमणकालीन न्यायलाई सर्वस्वीकार्य बनाउन कुनै एक पक्ष वा आयाममा मात्र ध्यान दिएर पुग्दैन। यसका लागि संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संरचना, नीति तथा कानून तथा संक्रमणकालीन न्यायका उद्देश्यहरूलाई बृहत् र विस्तृत बनाउन आवश्यक हुनेछ। साथै कुन एक देशको सन्दर्भमा सफल भएको प्रक्रिया नै अन्य देशका लागि पनि उपयुक्त हुन्छ भन्ने मान्यताबाट मुक्त भई स्थानीय आवश्यकता र परिवेशअनुसारको उपाय विकास गर्न समुचित ध्यान दिइनुपर्नेछ।

सबैको अधिकारप्रतिको सम्मान र समान अवसरको प्रत्याभूतिले मात्र समाजमा रहेका विभेद तथा विद्रोही भावनालाई सम्बोधन सकिनेछ। मानवअधिकारको सम्मान र प्रत्याभूति, कानूनको शासन, लोकतन्त्रको उन्नत अभ्यास, आर्थिक विकास, स्रोत तथा अवसरमाथिको समान पहुँच एवं समन्यायिक वितरणले मात्र द्वन्द्वको दिगो समाधान पहिल्याउन मद्दत गर्नेछ। असमानता र असनतुष्टिका कारणहरूको खोजी तथा तिनको असरलाई सम्बोधन गर्ने उचित उपायहरूको प्रत्याभूति नै दिगो शान्ति र सामाजिक एकताका आधार हुनेछन्।

सुझावहरू:

संक्रमणकालीनन्यायका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय ट्राइबुनल, वर्णसङ्कर न्यायालय, विभिन्न देशहरूले गठन गरेका सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले अवलम्बन गरेका उपायहरू, उद्देशीय आवश्यकता, अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव समेतका आधारमा संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणालाई थप बृहत् र स्वीकार्य बनाउने उपायहरू देहाय बमोजिम हुन सक्नेछन:-

१. संक्रमणकालीन न्याय औपचारिक न्यायजस्तो जित र हारमा मात्र सीमित नभई विगतमा भएका गलत, अनुचित कार्यहरूको विश्लेलषणसहित समाजमा शान्ति, स्थायित्व र मेलमिलाप कायम गर्न केन्द्रित रहनुपर्ने भएकाले स्थानीय सहभागिता र संलग्नतालाई जोड दिनुपर्नेछ।

२. संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानून, नीति, रणनीति, पुनर्स्थापनाका कार्यक्रमहरू स्थानीय आवश्यकताअनुसार तयार गर्ने। अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले पनि स्थानीय आवश्यकताअनुसार तयार भएका नीति र कार्यक्रम नै बढी सफल र प्रभावकारी देखिएका छन्। अन्य देशका कानून र पद्धतिलाई सन्दर्भका रूपमा लिन सकिन्छ तर हुबहु अनुकरणले नतिजा दिन सक्दैन। त्यसैले स्थानीय माग र स्थानीय वस्तुस्थितिलाई नै मुख्यविन्दु बनाउनुपर्ने हुन्छ, अर्थात् द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरू र द्वन्द्वपछिको शक्ति सनतुलनको अवस्थालाई विशेष ध्यान दिनु आवश्यक हुनेछ।

३. नेपालका सन्दर्भमा भने संक्रमणकालीन न्यायका लागि स्थापित कानून तथा संस्थागत संरचना दुवैलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ। सङ्गठनात्मक पक्षको कमजोरीका कारण नेपालका संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूले प्रभावकारी काम गर्न नसकेकाले संगठनात्मक पक्षलाई सबल र प्रभावकारी बनाउन विशेष जोड दिनुपर्नेछ।

सन्दर्भ सामग्रीः

१. कानून किताब व्यवस्था समितिः नेपालको अन्तरिक संविधान, २०६३

२. -----------------------------: नेपालको संविधान (२०७२)

३. -----------------------------: सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१

४. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयः संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका प्रतिनिधि आदेशहरूको संग्रह २०७७

५. शान्ति तथा पुनर्निमाण मन्त्रालय: नेपालको शान्ति प्रक्रियामा हालसम्म भएका सम्झौता, समझदारी, घोषणा र निर्णयहरूको सङ्कलन; असार २०६९
६. About the Special Tribunal for Lebanese. Available at: https://www.stl-tsl.org/en/about-the-stl/unique-features.
७. Duthie, Oger, Transitional Justice and Prevention Summary Findings from five countries case studies (ICTJ, June 2021)
८. Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia. Available at: https://www.eccc.gov.kh/en.
९. Garrett, Stephen A: Models of Transitional Justice - A Comparative Analysis (International Studies Association 2000). Available at: https://ciaotest.cc.columbia.edu/isa/gas02/.
१०. International Commission of Jurists: Nepal's Transitional Justice Process, Challenges and Future Strategy (A Discussion Paper, August 2017). Available at: https://www.icj.org.
११. ICRC: International Review of the Red Cross (Vol.88 No 862, June 2006)
१२. International Justice Resource Center. Available at: https://ijrcenter.org/international-criminal-law/icty/.
१३. M.H. Nouwen, Sarah: "Hybrid courts" The hybrid category of a new type of international crimes courts, (Utrecht Law Review, Research Paper, Igitur). Available at: https://www.utrechtlawreview.org.
१४. Nagy, Rosemary: Transitional Justice as Critical Project: critical reflections (Third World Quarterly, Vol. 29. No. 2, 2008). Available at: https://www.jstor.org/stable/20455040.
१५. Perriello, Tom & Wierda, Marieke: Lessons from the Deployment of International Judges and Prosecutors in Kosovo, (the International Center for Transitional Justice March 2006). Available at: https://issat.dcaf.ch/mkd/.
१६. Rome statute of International criminal court. Available at: https://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm.
१७. Sooka, Yasmin: Dealing with the past and transitional justice: building peace through accountability (Vol 88 No 862 June 2006 International Review of Red Cross). Available at: https://www.corteidh.or.cr/tablas/a21925.pdf.

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

बेपत्तासम्बन्धी घटनाको अनुसन्धान र वकालत

✍ **डा. टीकाराम पोखरेल**◆

सारांश
नेपालमा दश वर्षसम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्वमा व्यापक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्य भएको पाइएको छ। संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धमा बनेका आयोगहरूमा परेका उजुरीहरूको संख्याले पनि यस कुराको पुष्टि गर्दछ। तत्कालीन द्वन्द्वरत पक्षहरूले द्वन्द्वको विश्राम गर्दै हस्ताक्षर गरेको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा द्वन्द्वका दुवै पक्षबाट बेपत्ता पारिएका सबै व्यक्तिहरूको स्थिति साठी दिनभित्र सार्वजनिक गर्ने भनिए पनि अझै सम्म सार्वजनिक हुन नसकेको अवस्था छ। त्यसले गर्दा द्वन्द्वपीडितहरू झनै पीडित बन्दै गएका छन्। सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगमा परेका उजुरीहरूको अनुसन्धान गरी अभियोजन र परिपूरणलगायतका कार्य पूर्ण हुन बाँकी नै छ। बेपत्ता व्यक्तिको स्थिति सार्वजनिक गराउनका लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगबाट अनुसन्धान र वकालत निरन्तर हुँदै गएको भए तापनि द्वन्द्वमा बेपत्ता भएका सबैको स्थिति सार्वजनिक भएको छैन। सार्वजनिक गर्ने कुरामा राज्यको उदासीनता देखिएको छ। यसरी राज्य आफ्नो जिम्मेवारीबाट विमुख हुने हो भने यो विषय झनै जटिल हुनेछ। द्वन्द्वपीडितको न्यायको कार्य जति लम्ब्यायो उति जटिल हुने र शान्तिप्रक्रिया टुंग्याउन पनि बेपत्ता व्यक्तिको स्थिति सार्वजनिक गर्नैपर्ने हुनाले बेपत्ता व्यक्तिको स्थिति सार्वजनिक गर्न र पीडित परिवारलाई न्याय दिने कामलाई राज्यले प्राथमिकतामा राखेर कार्य गर्नु आवश्यक छ।

प्रमुख शब्दावलीहरूः बेपत्ता, द्वन्द्वपीडित, न्याय, परिपूरण, अनुसन्धान, अभियोजन, वकालत, राज्यको दायित्व।

घटना १
माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वका बेला २०५७ सालमा झापा दमकका भीमबहादुर बस्नेत र चन्द्रकुमारी बस्नेतका तीन छोरा पुष्पराज, वीरेन्द्र र धीरेन्द्रलाई सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरे। पाँचमध्ये तीन छोरा पक्राउ परेपछि बस्नेतले सर्वोच्च अदालतमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदन दिए। पहिलोपटक २०५७ सालमा छुट्टाछुट्टै पक्राउ परेका तीनैजना छोरा सर्वोच्च अदालतको फैसलापछि २०५९ सालको चैतमा जेलबाट छुटे। तर छ महिनापछि भदौमा सेनाले वीरेन्द्रलाई फेरि पक्राउ गर्‍यो। त्यसको तीन महिनापछि २०६० मंसिरमा पुष्पराज र धीरेन्द्र पनि एक साताको फरकमा कालीमाटी र कलङ्कीबाट पक्राउमा परे। त्यतिबेला भूमिगत रहेको माओवादी पार्टीका लागि उनीहरूले लुकीछिपी काम गर्ने गरेको आरोप उनीहरूमाथि थियो। २०६० सालको भदौ ११ गते पक्राउ गरेर लगेपछि बेपत्ता बनेका वीरेन्द्रलाई सेनाले १७ महिना बन्दी बनाएर भैरवनाथ गणमा राखेपछि रिहा गर्‍यो। तर बस्नेतका बाँकी दुई छोरा अझैसम्म बेपत्ता छन्।

घटना २
काठमाडौं नैकापमा बस्ने श्याम भट्ट तथा शोभा भट्टका तीन र चार वर्षका दुई छोराछोरी थिए। किराना पसल गरेर भट्ट दम्पतिको गुजारा चल्दै आएको थियो। २०५८ साल असोज १८ गते बिहान शोभा आफ्ना साना छोराछोरीलाई विद्यालय लैजाने हतारोमा थिइन्। तीन-चारजना माओवादी घरमै आए। उनका श्रीमान् श्यामलाई एकैछिनका लागि लिएर जान्छौं, केही सोधपुछ गर्छौं, अनि फिर्ता गरिदिन्छौं भने। अपरिचित मानिससँग श्रीमान् नगइदिए हुन्थ्यो भन्ने उनलाई लागेको थियो। तर श्यामले त्यतिबेला उनलाई भनेका थिए- "मानिस भएको ठाउँमा मानिस आएका हुन्। हामीले केही गल्ती गरेका छैनौं। म एकैछिनमा आइहाल्छु। तिमी छोराछोरीलाई स्कूल पुऱ्याऊ।"तर शोभाका श्रीमान्ले शोभालाई भनेका ती शब्द नै अन्तिम बने। त्यतिबेलादेखि नै शोभा आफ्ना श्रीमान् श्याम कहिले घर फर्केलान् भनेर बाटो हेरेर बसिरहेकी छन्।

◆ सहसचिव, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

घटना ३

देशमा तत्कालीन माओवादी र सरकारबिच सशस्त्र संघर्ष चर्किएको समय थियो। काभ्रेपलाञ्चोकको तत्कालीन पाँचपोखरी गाउँ विकास समिति (हालको चौंरीदेउराली गाउँपालिका) मा पनि सशस्त्र संघर्षका बाछिटा पुग्थे। गाउँका जवानहरू सत्ता पक्ष र विद्रोही दुवै पक्षबाट असुरक्षित थिए। गाउँका कृष्णप्रसाद ढकालले गाउँमा भन्दा राजधानीमा छोरा सुरक्षित हुन्छ भन्ने ठाने। छोरा चन्द्रकुमार ढकाललाई पढ्न काठमाडौं पठाए। चन्द्र सरस्वती क्याम्पसमा पढ्थे। २०६० कार्तिक २६ मा उनी एकाएक हराए। कृष्णप्रसादले छोरा पढ्ने कलेज, बस्ने कोठा सबैतिर बुझे। पुलिसमा खबर गरे। तर, कतै केही पत्ता लागेन। एकदिन उनलाई कसैले सुनायो, 'नेपाली सेनाको भैरवनाथ गणले पक्राउ गरेको छ। सोधपुछका लागि पक्राउ गरेको भने पनि आजसम्म उनका छोराको अत्तोपत्तो छैन। उनीसँगै बेपत्ता पारिएका ४९ जनाको पनि अहिलेसम्म खबर छैन। १९ वर्ष भयो, कृष्णप्रसाद ढकाल छोराको खोजीमा सिंहदरबार धाउन थालेको। तर, अब उनलाई सिहंदरबारका मन्त्री र मन्त्रालयले छोरा खोजिदिनेमा विश्वास छैन।

घटना ४

बाँकेको बारबर्दिया नगरपालिका वडा नं ९ की सुनामती थारूका श्रीमान् भीमबहादुर चौधरीलाई २०५९ वैशाख ४ गते बेलुकी साढे ८ बजेतिर घरमै सुतिरहेका बेला सोधपुछ गरेर फर्काइदिने आश्वासन दिएर नेपाली सेनाको करिब २५/३० जनाको समूहले घरबाट लगेका थिए। भोलिपल्ट अबेरसम्म पनि श्रीमान् नफर्किएपछि सुनामतीले रम्भापुर, ठाकुरद्वारा र चिसापानी ब्यारेक पुगेर सोधपुछ गरिन्। ब्यारेकका सेनाले पक्राउ गरेर यहाँ कसैलाई नल्याएको भन्दै उनलाई फर्काइदिए। सुनामतीले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको कार्यालय नेपालगञ्जलगायत विभिन्न मानवअधिकारवादी संघ-संस्थामा श्रीमान्को खोजी गरिदिन आग्रह गर्दै निवेदन दिइन्। वर्षौंदेखि खोजी गर्दा अहिलेसम्म पनि श्रीमान्को अवस्था पत्ता लागेको छैन। बारबर्दियाको जनसेवा उच्च माविका शिक्षक भीमबहादुरलाई माओवादीलाई सहयोग गरेको आशंकामा सेनाले नियन्त्रणमा लिएको थियो। दुई दशकभन्दा लामो समयदेखि खोजी गर्दा पनि श्रीमान्को अवस्था पत्ता नलाग्दा सुनामतीले मानसिक र आर्थिक समस्या खेप्दै आएकी छिन्। पछिल्ला दिनमा उनलाई श्रीमान् जीवितै होलान् भन्ने विश्वास हराउँदै गएको छ।

उजुरी अवस्था

माथिका तीन घटना तत्कालीन दश वर्षे द्वन्द्वमा मानिसलाई राज्य पक्ष र विद्रोही पक्षले कसरी बेपत्ता बनाए भन्ने केही उदाहरणमात्र हुन्। द्वन्द्वकालमा हजारौं यस्ता घटना भएका छन् भन्ने कुरा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगमा परेका ३२८९ उजुरीले स्पष्ट पार्छ। ती उजुरीहरूमा तत्काल कारबाही गर्नु नपर्ने ७०१, बेपत्ता भनिएकोमा पछि फेला परेको संख्या ४४, विस्तृत छानविनको लागि आयोगबाट निर्णय भएको उजुरी २४८२, र प्राप्त उजुरीको आधारमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको संख्या २५६६ भनी उल्लेख गरिएको छ।[1] तर बेपत्ता पारिएको संख्या यति मात्र नहुन पनि सक्छ भन्ने अनुमान पनि लगाउन सकिन्छ। किनभने कतिपय बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारको उजुरी दिने ठाउँसम्म सहज पहुँच नभएको र कतिपयले उजुरी गर्न अनिच्छा देखाएको कारण पनि संख्यामा कमी देखिएको हुन सक्छ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा भएको २०६५ साउन मसान्तसम्मको तथ्याङ्कअनुसार सुरक्षानिकायहरूबाट २२४० जना व्यक्तिहरू बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएको र तत्कालीन नेकपा (माओवादी) का कार्यकर्ताहरूबाट १०५९ जना व्यक्तिहरूको स्थिति अज्ञात बनाइएको भनी आयोगमा उजुरीहरू दर्ता भएका छन्। सुरक्षानिकायबाट बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूमध्ये १४२७ जना व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक भएको छ भने १४२ जना व्यक्तिहरू मारिएको पाइएको छ। बेपत्ता पारिएका ६७१ जना व्यक्तिहरूको स्थिति हालसम्म सार्वजनिक भएको छैन। यसैगरी माओवादी कार्यकर्ताहरूबाट अपहरण गरी स्थिति अज्ञात बनाइएका व्यक्तिहरूमध्ये ७३९ जना व्यक्तिहरूलाई अपहरणमुक्त गरेको, २१ जना व्यक्तिहरू मारिएको र २९९ जना व्यक्तिहरूको स्थिति हालसम्म सार्वजनिक नभएको आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।[2]

नेपालमा सन १९९८ बाट राज्य पक्ष र तत्कालीन माओवादीबीचको द्वन्द्व चर्कियो। यसको परिणामस्वरूप राज्यपक्षबाट बेपत्ता पारिएका र विद्रोही पक्षबाट अपहरण गरिएका व्यक्तिहरूको संख्यामा वृद्धि भयो। अनिच्छुक वा बलपूर्वक बेपत्ता सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय कार्य समूह (UNWGEID) ले सन २००२ देखि २००३ मा नेपाल सबैभन्दा बढी व्यक्तिहरू

[1] सत्यको खोजी, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन आयोग, वर्ष ४ अंक १, जेठ २०७९, पृष्ठ १६

[2] बलपूर्वक बेपत्ता पर्ने कार्यविरुद्धको अधिकारसम्बन्धी विषयगत पुस्तिका, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, २०६९, पेज ४

बेपत्ता बनाउने राष्ट्र बन्न पुगेको भनी आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ।[३] यसका साथसाथै विद्रोही माओवादीका सदस्यहरूद्वारा समेत व्यक्तिहरू अपहरण गर्ने काम तीव्र रूपमा अघि बढ्यो। सन २००६ मा शान्तिप्रक्रियाको सुरूवातसँगै बलपूर्वक बेपत्ता बनाउने तथा अपहरण गर्ने घटनाहरू कम भए तापनि विगतको द्वन्द्वमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको स्थिति भने अझै पनि सार्वजनिक भएको छैन। पछिल्लो समय त बेपत्ता व्यक्तिको स्थिति सार्वजनिक गर्ने कार्य अत्यन्त जटिल बन्दै गएको छ।

विस्तृत शान्ति सझौता

दश वर्षे द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण अवतरणको औपचारिक प्रारम्भ विन्दु २०६३ मंसिर ५ मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा सम्झौताका पक्षहरूले अपहरण/पक्राउ/थुनछेक/बेपत्ता पार्ने कार्य अबदेखि नगर्ने प्रतिबद्धता व्यक्तमात्र गरेनन् दुवै पक्षद्वारा द्वन्द्वको अवधिमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू तथा मारिएका व्यक्तिको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले साठी दिनभित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी उपलब्ध गराउने, दण्डहीनतालाई प्रश्रय नदिने, बेपत्ता परिवारलाई राहतको सुनिश्चितता गर्ने, बेपत्ता पारेका र कब्जामा राखेका प्रत्येक व्यक्तिको अवस्था सार्वजनिक गर्ने र तिनीहरूका परिवारजन, कानूनी सल्लाहकार र अन्य आधिकारिक व्यक्तिलाई यससँग सम्बन्धित जानकारी दिने भनी सहमतिसमेत गरे।[४] तर सम्झौतामा उल्लेख गरिएका व्यवस्थाहरू आज १७ वर्ष बितिसक्दा पनि पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन भएनन्। विगतको अभ्यास हेर्दा अझै पनि सम्झौता कार्यान्वयन हुनेमा आशंका बाँकी नै छ।

अनुसन्धान र अभियोजन

संक्रमणकालीन न्यायलाई निष्कर्षमा पुर्याउन सरकार, राजनीतिक दल, सुरक्षानिकाय, विद्रोही पक्ष र द्वन्द्वपीडित सबैको सकारात्मक एवं रचनात्मक भूमिका आवश्यक छ। द्वन्द्वकालीन घटनाको सम्बोधनका लागि स्थापित संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूमा प्राप्त द्वन्द्वकालीन घटनासँग सम्बन्धित उजुरीहरूमाथि अनुसन्धान, सत्य अन्वेषण, अभियोजन, क्षतिपूर्ति, संस्थागत सुधार, परीक्षणलगायतका सिफारिस कार्य आवश्यक हुन्छन्। मूलतः द्वन्द्वकालमा भएका मानवताविरुद्ध भएका अपराधका घटनामा सजाय गर्नु, घटना पुनः दोहोरिन नदिनु, पीडितमा सुरक्षा र सनतुष्टिको वातावरण सिर्जना गर्नु, घटनाको वास्तविकता अभिलेख गर्नु र मेलमिलापको वातावरण तयार गर्नु संक्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य हो।[५] यसका लागि सत्यको पहिचान, आवश्यकताअनुसार अभियोजन, परिपूरण र पुनः दोहोरिन नदिने प्रतिबद्धताजस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ।

संक्रमणकालीन न्यायमा मानवअधिकार उल्लंघनका सबै घटनाहरूमा अभियोजन नगरी केबल गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा मात्र अभियोजन गरिने मान्यता रही आएको छ। तथापि, नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणाका विषयमा सरोकारवालाहरू बीच विरोधाभास तथा बहस र विवाद रहेको देखिन्छ। मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाको प्रकृतिको आधारमा क्षमादान, मेलमिलाप वा अभियोजन पनि हुन सक्छ।[६] यो वास्तविकता र यथार्थलाई द्वन्द्वका दुवै पक्ष तथा पीडित परिवारले समेत बुझ्नु र आत्मसात् गर्नु आवश्यक छ, अन्यथा संक्रमणकालीन न्यायको विषय भविष्यमा अझ बढी जटिल बन्दै जाने संम्भावना देखिन्छ। द्वन्द्वका विभिन्न पक्षले एकअर्को पक्षलाई विश्वास र सम्मान गर्न नसक्दा अझै पनि द्वन्द्वपीडितहरूबीच यदाकदा विवाद पनि हुने गरेको तीतो यथार्थ छ।

व्यक्ति बेपत्ता पार्नेजस्तो मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनमा घटनाहरूको अनुसन्धान गर्ने र दोषीउपर कारबाहीका लागि सिफारिस गर्ने बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगलाई जिम्मेवारी तोकेको छ।[७] राष्ट्रिय मानवअधिकार

---

[३] म्याडलाइन फुलार्ड, नेपालमा बेपत्तासम्बन्धी अवस्था प्रतिवेदन, संक्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र नेपाल (ICTJ), २००८

[४] विस्तृत शान्ति सम्झौता, ५.२.३ देखि ७.३.२, मंसिर ५, २०६३

[५] महेश शर्मा पौडेल, संक्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा अभियोजन, सत्यको खोजी, वर्ष ३, अंक १, माघ २०७७, पेज ३५ (नेकाप अंक ९, २०६५)

[६] महेश शर्मा पौडेल, संक्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा अभियोजन, सत्यको खाजी, वर्ष ३ अंक १, माघ २०७७, पेज ३७ बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानविन आयोग।

[७] सञ्जीव रेग्मी, संक्रमणकालीन न्यायमा फौजदारी दायित्व, सत्यको खोजी, वर्ष ३ अंक १, माघ २०७७, पेज ६४, बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानविन आयोग।

आयोगलाई समेत मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनामा अनुसन्धान गर्ने र दोषीलाई कारबाही र पीडितलाई क्षतिपूर्तिका लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको छ।[८] यी दुवै आयोगहरूलाई तोकिएको जिम्मेवारीका आधारमा आयोगहरूले अनुसन्धान कार्य गर्दै आएका छन्। मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा सत्यको पहिचान, अभियोजन, परिपूरण र पुनः दोहोरिन नदिने अवस्थामा पुर्‍याउन पनि उजुरीउपरको अनुसन्धानबाट मात्र सम्भव भएकाले संक्रमणकालीन न्यायका सवालमा अनुसन्धान कार्य ज्यादै महत्वपूर्ण छ।

तर बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउन गरिने अनुसन्धान कार्य ज्यादै चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको छ। बेपत्ता बनाउने अधिकारी र निकायले बेपत्ता बनाएको तथ्य अस्वीकार गर्दा अनुसन्धान कार्य झनै जटिल बन्न पुग्दछ। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगबाट भएका अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यहरूको आधारमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा सुरक्षाकर्मीहरूद्वारा हातहतियारसहित विनासूचना व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गर्ने, पक्राउ गर्नुको कारण र थुनामा राखिएको स्थानसमेत गोप्य राखी व्यक्तिहरूको हत्या गर्नेसम्मका कार्यहरू भएको पाइन्छ। यसक्रममा मध्यराति समेत घरभित्र प्रवेश गरी व्यक्तिलाई पक्राउ गरी अवस्था बेपत्ता पारिएको पाइएको छ।[९]

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगबाट भएका अनुसन्धानहरूबाट विभिन्न सैनिक हिरासत एवं प्रहरी हिरासतहरूबाट व्यक्तिहरूलाई बेपत्ता पारिएका प्रमाणहरू प्राप्त भएका छन्। कतिपय अवस्थामा व्यक्तिहरूलाई सैनिक गस्तीमा घुमाउन लगी बाटोमा नै मारिएका तथ्यहरूसमेत प्राप्त भएका छन्। बेपत्ताको अवस्थामा हिरासतभित्रै मारिएका घटनाहरूको सम्बन्धमा समेत आयोगबाट अनुसन्धान भएका छन्। सशस्त्र द्वन्द्वको अर्को पक्ष तत्कालीन नेकपा(माओवादी) बाट पनि व्यक्तिहरूलाई कब्जामा लिई अपहरण गरी उनीहरूको अवस्था अज्ञात बनाउने कार्यहरू भएका छन्। हतियारसहित गएर व्यक्तिहरूलाई जबर्जस्ती कब्जामा लिने र उनीहरूको अवस्थाको बारेमा परिवार तथा आफन्तसमेतलाई कुनै जानकारी नदिएर अवस्था अज्ञात तुल्याउने कार्यहरू भएका पाइन्छन्। सो पक्षबाट व्यक्तिहरूलाई कब्जामा लिएको अवस्थामा हत्या गरी शवसमेत परिवारलाई नदिई गायब पार्ने कार्यहरूसमेत हुन पुगेका छन्। माओवादी कार्यकर्ताहरूले सुराकीको आरोपमा, सुरक्षानिकायहरूमा काम गरेको आरोपमा, विचारधाराप्रति असहमति जनाएको आधारमा समेत व्यक्तिहरूलाई कब्जामा लिई अवस्था अज्ञात बनाउने गरेको पाइएको छ।[१०]

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले बेपत्तासम्बन्धी घटनामा लिखित वा मौखिक निवेदन, टेलिफोन वा फ्याक्स, हुलाक, डाक, टेलिग्राम, इमेल वा लिखित अभिलेख राख्न सकिने अन्य सञ्चारमाध्यम र स्वविवेकीय अधिकार प्रयोग गरी उजुरी ग्रहण गर्दछ। यसरी प्राप्त भएको उजुरीहरूको आयोगबाट अनुसन्धान भई निर्णय गरी निर्णय कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरिन्छ। बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको खोजीको क्रममा आवश्यकताअनुसार शव उत्खनन् कार्य गर्न सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक प्राविधिक तथा अन्य सहयोग गर्नेसमेतको भूमिका आयोगले गर्दै आइरहेको छ।[११]

वकालत

बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्न राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, मानवअधिकारसम्बन्धी संघसंस्था, द्वन्द्वपीडित, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, नागरिक समाजले पटक/पटक आह्वान, वकालत र बहस गर्दै आएका छन्। पछिल्लोपटक बेपत्ताविरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय दिवसको सन्दर्भमा भाद्र १४, २०७९ मा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको अवस्था सार्वजनिक गर्न भन्दै प्रेस विज्ञप्ति जारी गर्‍यो। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्न रिक्त रहेको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन आयोग तत्काल गठन गर्न; बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा मानवअधिकार आयोगबाट भएका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्न; सर्वोच्च अदालतको फैसला, यस आयोगको सुझाव र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताअनुरूप हुने गरी ऐन संशोधन गरी पीडितलाई न्याय तथा परिपूरणको सुनिश्चितता गर्न माग

---

[८] नेपालको संविधान, धारा २४९

[९] बलपूर्वक बेपत्ता पर्ने कार्यविरुद्धको अधिकारसम्बन्धी विषयगत पुस्तिका, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, २०६९, पेज ३

[१०] ऐ. ऐ., पेज ४

[११] ऐ. ऐ., पेज १०

गर्यो। साथै, दश वर्षसम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्वपश्चात् तत्कालीन नेकपा (माओवादी) र नेपाल सरकारबीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा द्वन्द्वकालमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्ने भनी उल्लेख भए तापनि हालसम्म सार्वजनिक हुन नसकेकोमा समेत आयोगले ध्यानाकर्षण गरायो।[१२]

बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका पीडितहरूको अन्तर्राष्ट्रिय दिवस (३० अगस्त) को अवसरमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारलाई न्याय सुनिश्चित गर्नका लागि गम्भीर कदमहरू चाल्न माग गर्दै २०७९ भाद्र १४ गते एम्नेस्टी इन्टरनेशनल लगायतका ४२ वटा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले संयुक्त प्रेस विज्ञप्ति जारी गरे। विज्ञप्तिमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारको सत्य, न्याय र परिपूरणको अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि सरकारले गम्भीर कदमहरू चाल्न भनी सरकारलाई अनुरोध गरिएको थियो।[१३]

यी यस्ता केही बेपत्तासम्बन्धी घटना, अनुसन्धान र बेपत्ताको स्थिति सार्वजनिक गर्न विभिन्न संघसंस्थाले गरेका प्रयासहरू मात्र हुन्। यी प्रयासहरू कति सार्थक हुन सके र कति हुन बाँकी छन् मूल्यांकन गर्न बाँकी नै छ। तथापि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको स्थिति सार्वजनिक नहुँदा पीडित परिवार सत्यतथ्य जान्न पाउने अधिकार, साँस्कृतिक अधिकार र राहत तथा क्षतिपूर्तिको अधिकारबाट वञ्चित हुनुका साथै पीडित परिवारले मनोवैज्ञानिक पीडासमेत खप्नुपरेको अवस्थामा विभिन्न संघ संस्थाका यस्ता प्रयासहरूले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको स्थिति सार्वजनिक गर्नमा भने बल नै पुग्नेछ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को अधीनमा रहेर सरकारले २०७१ सालमा द्वन्द्वकालमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका घटनाका साथै अन्य मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको बारेमा सत्य तथ्य छानबिन गर्नका लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन आयोग गठन गरेको थियो। उक्त ऐनका केही दफाहरूले बलपूर्वक बेपत्ता पर्ने कार्यलगायतका गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघनका पीडकहरूलाई माफीको सिफारिस गर्ने व्यवस्था भएका कारण पीडितहरूले ती प्रावधानका विरुद्ध मुद्दा हालेका थिए। २०७१ सालमा सर्वोच्च अदालतले यस मुद्दामा फैसला गर्दै उक्त ऐनमा संशोधन गर्न आदेश दिएको थियो। उक्त ऐनमा संशोधन गर्ने कार्य लामो समय बितिसक्दा पनि भएको छैन। २०७९ सालमा कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी ऐन संशोधनसम्बन्धी प्रक्रिया अगाडि बढाए पनि त्यो संशोधन प्रस्ताव आलोचनामुक्त हुन सकेन। यसले पीडा र दुःखमा रहेका पीडित परिवारमा थप चिन्ता पैदा भएको छ। संशोधन विधेयकले पीडित र नागरिक समाजको विभिन्न चासो तथा चिन्ताका साथै सर्वोच्च अदालतको आदेशलाई सम्बोधन गर्न सकेको छैन भन्ने जनगुनासो रहेको छ।

संक्रमणकालीन न्यायजस्तो गम्भीर विषयको कानून संशोधन विधेयक पीडित तथा अन्य सरोकारवालाहरूसँग पर्याप्त छलफल नगरी अपारदर्शी रूपमा संसद्मा पेश गरिएको साथै मानवअधिकारसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने ऐन संशोधन विधेयकमा मानवअधिकार आयोगसँग परामर्श नगरिएकोमा आयोगले असहमति व्यक्त गरेको छ। द्वन्द्वपीडितले न्याय प्राप्त गर्ने अधिकार संक्रमणकालीन न्यायको प्रमुख विषय भएकाले यस प्रकारको संवेदनशील विषयमा कानून संशोधन गर्दा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगसँग परामर्श गर्ने परम्परा रहिआएको र मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विषयमा सरोकार राख्ने आयोगको संवैधानिक अख्तियारी रहेको समेत रहेको भन्दै आयोगले नेपाल सरकारलाई स्मरण गराएको हो। साथै, उल्लेखित विषयमा पीडित तथा सरोकारवालासँग समेत पर्याप्त छलफल गरिनुपर्नेमा सो हुन नसकेको अवस्थाप्रति आयोगले चिन्ता प्रकट गरेको थियो।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी ऐन संशोधन गर्दा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग एवं पीडित तथा सरोकारवालासँग पर्याप्त छलफल गर्न, मानवअधिकार आयोगको सिफारिस, सर्वोच्च अदालतको फैसला तथा

---

[१२] राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगबाट प्रकाशित भाद्र १४, २०७९ को प्रेसविज्ञप्ति, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्था सार्वजनिक गर, https://nhrcnepal.org/uploads/press_release/Press_release_2079-5-141.pdf

[१३] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारहरूलाई न्याय सुनिश्चित गर्नका लागि गम्भीर कदमहरू चाल, एम्नेस्टी इन्टरनेशनल लगायतका ४२ वटा संस्थाहरूको १४ भाद्र २०७९ को प्रेस विज्ञप्ति, https://amnestynepal.org/joint-statement/np-on-the-occasion-of-the-international-day-of-the-victims-of-enforced-disappearances-30-august-we-the-undersigned-victims-groups-national-and-international-organizations-urge-the-government (date of the visit : 2/2/2023)

संक्रमणकालीन न्याय र मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताबमोजिम सबैलाई स्वीकार्य हुने गरी ऐन संशोधन गर्दै द्वन्द्वपीडितको न्याय सुनिश्चित गर्न आयोगले सम्बन्धित सबै पक्षको ध्यानाकर्षण गराएको थियो।[१४]

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न पैरवी/वकालत एउटा महत्वपूर्ण औजार हो। समुदायको सदस्यको हैसियतमा मानवअधिकारकर्मी, नागरिक समाज र सर्वसाधारण सबैले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको स्थिति सार्वजनिक गर्न विभिन्न तरिकाले पैरवी/वकालत गर्नु आवश्यक छ। समुदायमा भएका बेपत्ता परिवारहरूसँग घुलमिल गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारहरूसँग कुरा गर्ने, बेपत्ता परिवारका भोगाइको बारेमा सम्भावित समाधानको बारेमा छलफल अन्तर्क्रिया गर्ने, सम्भाव्य नीतिगत समाधानका कुराहरू प्रस्ताव गर्ने तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका पक्षमा प्रदर्शन, चिठ्ठीपत्र लेखन, सञ्चारका सामाजिक माध्यमहरू वा गतिविधिहरू गर्न सकिन्छ।

राज्यको दायित्व

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न राज्यको दायित्व सबैभन्दा महत्वपूर्ण हुन्छ। विगतको द्वन्द्वमा राज्य पक्ष र तत्कालीन विद्रोही पक्ष दुवैले आफ्नो तर्फबाट बेपत्ता पारिएका र अपहरण भएकाहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्ने भनी विस्तृत शान्ति सम्झौतामा प्रतिबद्धता व्यक्त गरेकाले पनि द्वन्द्वका दुवै पक्ष यो दायित्व पूरा गर्न बाध्य छन्। शान्ति सम्झौताका सबै व्यवस्थाहरूको अक्षरशः पालना राज्य पक्षले गरेमात्र तत्कालीन विद्रोही पक्षलाई पनि आफ्नो प्रतिबद्धताहरूको पालनमा जिम्मेवार बनाउन सकिन्छ। राज्य यो जिम्मेवारीबाट विमुख हुन मिल्दैन।

संक्रमणकालीन न्यायलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन यतिबेला कानुन संशोधन गर्नुपर्ने विषय सबैभन्दा प्रमुख विषय बनेर आएको छ। कानून संशोधन संक्रमणकालीन न्यायका अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताका आधारमा गरिनुपर्छ। मानवअधिकारको दृष्टिकोणले द्वन्द्वकालमा घटेका घटनाहरू राज्यले सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। राज्यले कानून बनाएर मात्र हुँदैन, बनेको कानून संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र अदालतबाट भएको फैसला वा आदेश अनुकूलको भई कार्यान्वयनयोग्य हुनुपर्दछ। संविधानसमेतको प्रतिकूल कानून बनेमा त्यस्तो कानून संवैधानिक परीक्षणको रोहमा कायम रहन नसक्ने अदालतको ठहर छ।[१५]

राज्यका हरेक अङ्गहरूको आआफ्नो कार्यहरू तोकिएका हुन्छन्। ती कुनै एक अर्काका विरूद्ध लक्षित छैनन्। हरेक अङ्गले तोकिएको आआफ्नो कार्य गरेको खण्डमा मात्र राज्य सनतुलित रूपमा विकास र समृद्धिको पथमा अग्रसर हुन्छ। राज्यका अङ्गहरू विधायिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकाले पनि आआफ्नो कार्य गरेमा त्यो सार्थक र अपेक्षित हुन्छ। नीति निर्माण गर्ने काम र देशको प्रशासन सञ्चालन गर्ने काम कार्यपालिकाको क्षेत्रभित्र, कानून निर्माण गर्ने काम व्यवस्थापिकाको क्षेत्रभित्र र कानूनको व्याख्या गर्ने काम न्यायपालिकाको क्षेत्रभित्र पर्ने हुँदा यी तिनै अङ्गहरूले एक अर्काको अधिकार क्षेत्रमा हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन। अदालतबाट भएको आदेश अन्यथा भएमा बाहेक कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाले मान्नुपर्ने हुन्छ।[१६]

अहिले संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरू पदाधिकारीविहीन छन्। पटक/पटक आयोग गठन गर्ने र काम सम्पन्न नहुँदै आयोग विघटन गरी पुनः अर्को आयोग गठन गरेर संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूलाई प्रयोगशाला बनाइनु हुँदैन। अब गठन हुने आयोग अन्तिम आयोग बन्नुपर्छ। पहिले ऐन संशोधन गरी तत्काल रिक्त आयोगहरूको गठन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। अब गठन हुने आयोगले पीडितमैत्री भई पीडितका माग सम्बोधन गर्ने गरी कार्य गर्नुपर्छ। संक्रमणकालीन न्यायलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउने दायित्व राज्यको नै भएकाले राज्य यस कार्यमा उदासीन हुन मिल्दैन।

संक्रमणकालीन न्यायलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन राज्यको दायित्व महत्वपूर्ण हुन्छ। तर राज्य नै यस विषयमा अलमलमा परेको देखिन्छ। द्वन्द्वकालमा भएका घटना सबै राजनीतिक घटना पनि होइनन् र सबै अपराधिक पनि होइनन्। यस विषयमा सर्वोच्च अदालतको फैसला (निर्णय नं. ९५५१, उत्प्रेषण र परमादेश) तर्फ पनि ध्यान जानु आवश्यक छ।

---

[१४] संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी ऐन संशोधनका सम्बन्धमा आयोगको गम्भीर ध्यानाकर्षण, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगबाट प्रकाशित साउन १, २०७९ को प्रेसविज्ञप्ति, https://nhrcnepal.org/uploads/press_release/NHRC_Nepal_Press_Release-2079-4-0011.pdf

[१५] महिला कानून र विकास मञ्चको तर्फबाट अधिवक्ता मिरा ढुंगाना, विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, नेकाप, भागः ५८, २०७३ असार, अंक ३, पेज ३८४, फैसला मितिः २०७२/०१/०३

[१६] ऐ. ऐ.,

अदालतले उक्त फैसलामा भनेको छ- द्वन्द्वकालमा भइरहेका मानवीय कानूनविरूद्ध वा मानवअधिकार उल्लंघनका गम्भीर कसुरहरू रोक्ने, ती कसुरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा आत्मसम्मानको भाव उद्बोधन गराउने राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्यको पुनःस्थापना गरी शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुर्‍याउने नै संक्रमाणकालीन न्यायको मुख्य अभीष्ट हो। संक्रमणकालमा भएका घटनाहरूका दोषीलाई मनपरी क्षमादान गर्दा विधिको शासन (Rule of law) कायम रहन सक्दैन। बरू विधिको शासन (Rule of law) कायम गर्न गम्भीर अपराधका पीडकहरूलाई क्षमादान दिनेसमेतका व्यवस्था राखिनुहुँदैन। द्वन्द्वकालमा राजनीतिक रूपले मात्र घटना घटित भएका छैनन्। आपराधीक रूपले पनि घटना भएका छन्। राजनीतिकरूपले घटित घटना र अपराधिक रूपले घटित घटनालाई एकै स्थानमा राखेर हेर्न मिल्दैन।[१७] अदालतले गरेको निर्णयको यही विन्दुमा टेकेर संक्रमणकालीन न्यायलाई निष्कर्षमा पुर्‍याउन सकिन्छ।

विधिको शासनको पालनाबाट नै स्थायित्व, उन्नयन र विकास हुन्छ। स्थायित्व, उन्नयन र विकासका लागि विधिको शासन स्थापित गरिनुपर्दछ। विधिको शासनमा विश्वास गर्ने संस्थाहरूले अदालतबाट भएको आदेशलाई उपेक्षा गर्न मिल्दैन। विधिभन्दा माथि व्यक्ति वा संस्था कुनै पनि हुन नसक्ने भएकाले विधिमा टेकेर नै संक्रमणकालीन न्यायलाई टुङ्गोमा पुर्‍याउन सकिन्छ।[१८]

निष्कर्ष

संक्रमणकालीन न्यायको विषयलाई अब लम्ब्याइनुहुँदैन। संक्रमणकालीन न्यायको विषय नसुल्झेसम्म शान्तिप्रक्रिया टुंगोमा पनि पुग्दैन। अब पनि यो विषयलाई लम्ब्याइयो भने यसबाट सुखद परिणाम आउँदैन।

संक्रमणकालीन न्यायलाई टुंगोमा पुर्याउन सबैभन्दा पहिले विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भएका कुराहरूलाई संबोधन गर्ने इच्छाशक्ति हुनु आवश्यक छ। बेपत्तासम्बन्धी घटनामा अनुसन्धान भए पनि अभियोजन हुन सकेको छैन। वकालतको सार्थक परिणाम प्राप्त हुन सकेको छैन। द्वन्द्वका पक्षधरहरूमा देखिएको उदासीनतालाई इच्छाशक्तिमा परिणत गर्नु आवश्यक छ। बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको तथ्यांक अझै पनि एकिन गर्न नसक्नु, अभियोजन कि मेलमिलाप भन्नेमा मतभेद हुनु संक्रमणकालीन न्याय र फौजदारी न्याय प्रणालीबीचको भिन्नता र समानता बारे स्पष्ट सीमारेखा पत्ता लगाउन नसक्नु पनि संक्रमणकालीन न्यायमा देखा परेको अर्को समस्या हो। यसैकारण संक्रमणकालीन न्यायमा मेलमिलापको भूमिकाबारे सरोकारवालाहरूलाई बुझाउन सकिएन।

बेपत्ता कार्यमा संलग्न भएका व्यक्तिले घटना स्वीकार नगर्ने तर पीडितले बेपत्ता पारेकै हो भन्ने दाबी गर्ने र यस्ता घटनालाई पुष्टि गर्ने पर्याप्त आधार तथा प्रमाण नभेटिनुले पनि संक्रमणकालीन न्यायलाई गाँठो पारेको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका हक अधिकारका विषयमा भएका वकालत पनि औपचारिकतामा सीमित हुँदा सार्थक परिणाम आउन सकेको छैन। न्यायको विषय राज्यको अनिवार्य दायित्व हो तर राज्यले ऐच्छिक ठानिदिँदा पनि यो विषय झनै जेलिएर गयो।

त्यसैले अब यसलाई छिटो टुङ्गोमा पुर्‍याउनका लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी ऐन, २०७१ लाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता, सर्वोच्च अदालतको फैसला र मानवअधिकार आयोगको सिफारिस बमोजिम हुने गरी तत्काल संशोधन गर्नुपर्छ। रिक्त आयोगहरू तत्काल गठन हुनुपर्छ।

संक्रमणकालीन न्यायका सवालमा राज्य र विद्रोही दुवै इमानदार हुनुपर्छ। द्वन्द्वपीडितले राज्यलाई विश्वास गर्नुपर्छ। सरकारले विश्वासको वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ। अब बन्ने आयोगहरूले आयोगमा परेका उजुरीहरूको अनुसन्धानलाई तीव्रता दिएर सत्य स्थापना गर्दै क्षतिपूर्ति, अभियोजन, परिपूरण र संस्थागत सुधारका लागि सिफारिस गर्नुपर्छ।

नागरिक समाजले पीडितको न्यायका लागि वकालतलाई निरन्तरता दिनुपर्छ। द्वन्द्वपीडित सधैं एक आवाजमा रहेर न्यायका लागि आवाज उठाउने कामलाई निरन्तरता दिनुपर्छ। द्वन्द्वपीडितको साथमा राज्य नागरिक समाज हुनु आवश्यक छ। संक्रमणकालीन न्यायका विषयलाई टुङ्गोमा लैजाँदा द्वन्द्वपीडित, नागरिक समाज, मानवअधिकार समुदाय र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई विश्वस्त तुल्याउन सकेमात्र सजिलै निष्कर्षमा पुग्छ।

---

[१७] ऐ. ऐ.,

[१८] ऐ. ऐ.,

माथिका चारवटा घटनामा उल्लेख भएका बस्नेत परिवार हुन् वा भट्ट परिवार अथवा ढकाल परिवार र चौधरी परिवार नै किन नहुन्, यी र यीजस्ता सयौं परिवार अहिले पनि बेपत्ता पारिएका आफ्ना परिवारका सदस्यको पर्खाइमा छन्। बेपत्ता परिवारका सदस्यहरूले बेलाबेलामा 'कि सास देऊ कि लास देऊ' भनेर याचना गर्दा पनि उनीहरूको आवाजको सुनुवाइ हुन सकिरहेको छैन। भनिन्छ- पीडितको आवाजजति शक्तिशाली आवाज अर्को कुनै आवाज हुँदैन। पीडितहहरूको त्यो शक्तिशाली आवाज नकारात्मक धारमा पुग्नुअगाडि नै उनीहरूको मागको संबोधन हुनुपर्छ। ढिला न्याय दिनु भनेको न्याय नदिनु सरह हो भन्ने कानुनको सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्न सकेमात्र बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक हुनेछ र संक्रमणकालीन न्यायको अध्याय पनि समाप्त भई शान्तिप्रक्रिया पनि टुङ्गोमा पुग्नेछ।

सन्दर्भ सामग्री

१. सत्यको खोजी, वर्ष ३ अंक १, माघ २०७७, बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
२. सत्यको खोजी, वर्ष ४ अंक १, जेठ २०७९, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन आयोग
३. बलपूर्वक बेपत्ता पर्ने कार्य विरुद्धको अधिकारसम्बन्धी विषयगत पुस्तिका, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग
४. नेपालमा बेपत्तासम्बन्धी अवस्था प्रतिवेदन, संक्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र नेपाल (ICTJ), २००८
५. विस्तृत शान्ति सम्झौता, मंसिर ५,२०६३
६. नेपालको संविधान, धारा २४९
७. https://nhrcnepal.org
८. https://amnestynepal.org

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनामा उजुरीदेखि सिफारिससम्मको विधि र प्रक्रिया

✍ यज्ञप्रसाद अधिकारी◆

सारांश

मानवअधिकार उल्लंघन र मानवताविरुद्धका अपराध नघेटेका मुलुकहरू विश्वमा शायदै कम होलान्। विश्वका प्रायजसो सबै मुलकहरूमा कुनै न कुनै समय खण्डमा यस प्रकारका घटनाहरू घट्न गएको पाइन्छ। हाम्रो देश नेपाल पनि त्यस्ता घटनाहरूबाट अछुतो छैन। वि.सं. २०५२ मा तत्कालीन विद्रोही पक्ष नेकपा (माओवादी) ले सशस्त्र युद्ध गर्नुपूर्वका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाका बारेमा धेरै चर्चापरिचर्चा भएको पाइदैन। नेकपा (माओवादी) ले २०५२ साल फाल्गुण १ गतेदेखि शुरु गरी २०६३ मंसीर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि अन्त्य भएको उक्त सशस्त्र युद्धको समयमा राज्यपक्ष तथा विद्रोही पक्षबाट भएका मानवअधिकार र मानवताविरुद्धका अपराधसम्बन्धी घटनाले देश भित्रमात्र होइन अन्तर्राष्ट्रियतामा समेत ध्यान खिचेको छ। विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको लामो समय भइ सक्दा पनि घटनाका दोषीहरूलाई कारबाहीको दायरामा ल्याउन सकिएको छैन। यस लेखमा मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनामा उजुरी प्राप्तिदेखि उजुरीको अनुसन्धान योजना, अनुसन्धान र तहकिकात, अनुसन्धानमा पालना गर्नुपर्ने सिद्धान्तहरू अनुसन्धान कार्यलगायतका विषयमा उल्लेख गरिएको छ।

प्रमुख शब्दावलीः सशस्त्र द्वन्द्व, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, अनुसन्धानका सिद्धान्त, विस्तृत शान्ति सम्झौता।

पृष्ठभूमि

नेपालमा २०५२ फागुन १ गतेदेखि तत्कालीन विद्रोही पक्ष नेकपा (माओवादी)ले आरम्भ गरेको सशस्त्र द्वन्द्व २०६३ मंसिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि विधिवत् अन्त्य भयो।[१] सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा द्वन्द्वरत पक्षबाट १७ हजारभन्दा बढी व्यक्तिको हत्या भएको, राजनीतिक आस्थाकै आधारमा सयौं व्यक्तिको बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको, लाखौं व्यक्ति आन्तरिक रूपमा विस्थापित भएका, कतिपयलाई गैर कानूनी रूपमा थुनामा राखिएको यातना र अमानवीय व्यवहार भइ मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू भएका थिए। विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भएका धेरै विषय सम्बोधन भइसके तापनि संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्र (Transitional Justice Mechanism) मार्फत सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू गैर न्यायिक हत्या, यातना, बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा, अंगभङ्ग, कुटपीट, अमानवीय व्यवहार, गैर कानूनी थुना, सम्पत्ति कब्जा तथा दशकौंसम्म आन्तरिक विस्थापित भई पीडामा परेका व्यक्ति र तिनका परिवारले हालसम्म पनि न्याय र परिपूरणको अनुभूति गर्न सकिरहेका छैनन्। सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितको मानवअधिकारको संरक्षणको निम्ति घटनाको जाँचबुझ गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउने र न्याय तथा परिपूरणको लागि स्वतन्त्र र निष्पक्ष रूपमा काम गर्न संक्रमणकालीन न्यायको संयन्त्रको रूपमा नेपालमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन भइ कार्य गर्दै आएको देखिन्छ।[२] मूलतः द्वन्द्वपश्चात् गठन हुने संक्रमणकालीन न्यायको संयन्त्र मानवअधिकार संरक्षणका लागि कोसेढुंगा साबित हुने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासबाट देखिन्छ। सशस्त्र द्वन्द्वको पृष्ठभूमि, उद्देश्य, लक्ष्य, उपलब्धि, त्यस अवधिमा भएका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाको प्रवृत्ति र स्वरूप (Trend & Pattern) पत्ता लगाउन, नीतिगत व्यवस्थाको विश्लेषण गर्ने मानवअधिकार उल्लंघन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, समाजमा मेलमिलाप गराई पारस्पारिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिबृद्धि

◆ सहसचिव, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

१ नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) विच २०६३।८।५ मा सम्पन्न विस्तृत शान्ति संझौता।

२ नेपाल सरकारको निर्णय अनुसार २०७१ माघ २१ गते आयोग गठन भएको।

गर्दै दिगो शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न, सो घटनाबाट पीडित व्यक्तिलाई परिपूरणको व्यवस्थालगायत त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्नका लागि नेपालमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भएको देखिन्छ।[३] संक्रमणकालीन न्यायको संयन्त्रबाट हुने निष्पक्ष, तटस्थ र पारदर्शी अनुसन्धान तथा जाँचबुझबाट नै पीडितको न्याय प्राप्तिको हक सुनिश्चित हुनेछ। यसबाट नै संस्थाको साख श्रीबृद्धि हुनुको साथै द्वन्द्व पीडितले न्यायको अनुभूति गर्ने छन्। यसका अतिरिक्त नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको संयन्त्रका कामलाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय जगत्ले समेत नजिकबाट नियालि रहेकोले समेत यसको विशेष महत्व रहेको छ।

मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनाको उजुरी संकलन

संक्रमणकालीन न्यायको संयन्त्रलाई कानूनबमोजिम प्रदान गरिएका अधिकारमध्ये मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाको जाँचबुझ एवं छानविन गरी दोषीलाई कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने, पीडितलाई राहत क्षतिपूर्ति, परिपूरण उपलब्ध गराउने जस्ता अधिकार प्रदान गरिएको हुन्छ। सो प्रयोजनका लागि उजुरी ग्रहण गरी छानविन गर्नु पर्दछ। कतिपय अवस्थामा आयोगमा प्राप्त भएका जानकारीलाई नै उजुरीको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने हुन सक्छ।

१. हत्या।
२. अपहरण तथा शरीर बन्धक।
३. व्यक्ति बेपत्ता पार्ने।
४. अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने।
५. शारीरिक वा मानसिक यातना।
६. बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा।
७. व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी।
८. घरजग्गाबाट जबर्जस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमबाट विस्थापन वा।
९. अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार वा मानवीय कानूनविपरीत गरिएका जुनसुकै किसिमका अमानवीय कार्य वा मानवता विरुद्धको अन्य अपराध।

उजुरी दर्तीकै बेला सकेसम्म घटनासँग सम्बन्धित साक्षी, सबुत, प्रमाणसमेत पेश हुनुपर्दछ। उदाहरणका लागि घटनाबारे तत्काल स्थानीय प्रशासन, स्थानीय निकायमा दिएका उजुरी, विभिन्न संघसंस्थामा दिएका उजुरी, जाहेरी दरखास्त, सरकारी निकायबाट राहत, क्षतिपूर्ति बुझेको भरपाई, पत्रपत्रिकामा घटनाको सम्बन्धमा तत्काल प्रकाशित भएका समाचार, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आईसीआरसी), संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको नेपालस्थित कार्यालयको प्रतिवेदन, नेपाल रेडक्रस सोसाइटी आदिमा दिएका उजुरी, जानकारी जो जे छन्। त्यसलाई उजुरीसाथ संलग्न गरी उजुरीको पुष्टि हुने आधार प्रमाण उजुरी दर्ता हुनासाथ संलग्न गरिनु पर्दछ। यसबाट नै तथ्य सत्य पत्ता लगाउन अनुसन्धानकर्तालाई दिशानिर्देश गर्दछ। बिनाप्रमाण दशकौंपछि गरिने अनुसन्धानले सार्थक परिमाण प्राप्त गर्न कठिनाइ हुने निश्चित छ। त्यसैले पीडित परिवार, पीडितको हक/अधिकारका लागि स्थापित संघसंस्थाको दायित्व पीडितलाई सहयोग पुऱ्याउनु रहेकोले यस दिशातर्फ सबै पक्षको जिम्मेवारी रहनेमा दुईमत नहोला।

विषयगत र क्षेत्रगत आधारमा उजुरीको वर्गीकरण

उजुरी दर्ता भएपछि आयोगले क्षेत्रगत र विषयगत आधारमा उजुरीको वर्गीकरण गरी सफ्टवेयरमा राख्नु पर्दछ। यसले सम्बन्धित जिल्ला, पालिकामा गई उजुरीको अनुसन्धान गर्न मद्दत पुऱ्याउछ भने समान विषय र प्रकृतिका घटनाको विषयगत आधारमा (Thematic) अनुसन्धान गरी घटनाको विश्लेषण गर्न समेत मद्दत पुर्‍याउछ। यसका अतिरिक्त विषयगत विशेषज्ञको सेवा लिन, विषयगत अधिकृतलाई विशिष्टीकृत तालिम आदि उपलब्ध गराउनसमेत मद्दत मिल्दछ।

अनुसन्धान योजना

अनुसन्धान गर्नु पूर्व अनुसन्धान योजना (Investigation Plan) को विशेष महत्व रहेको हुन्छ। सफल योजनाबाट नै सफल

[३] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को प्रस्तावना।

अनुसन्धान हुने भएकोले राम्रो अनुसन्धान योजनाले सफलता प्राप्त गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ।

अनुसन्धान योजनाअन्तर्गत अनुसन्धान गर्न जाने टोली गठन गरी टोलीको काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी तोकिन्छ। स्थलगत रूपमा गई अनुसन्धान गर्दा को, कसलाई, किन, कसरी भेट्ने भन्ने स्पष्ट गरिन्छ। कसको नेतृत्वमा टोली गठन हुने, टोलीप्रमुख र सदस्यको काम, कर्तव्य जिम्मेवारीसहित आयोगका पदाधिकारी, सचिव वा तोकिएको सम्पर्कविन्दु (Focal Point) सँग समन्वयका विषय समेटिएको हुन्छ। अनुसन्धान योजनाअन्तर्गत Plan 'A' अन्तर्गत गरिने कार्य र Plan 'A' सफल हुन नसकेमा Plan 'B' समेतबारे स्पष्ट हुनुपर्दछ। योजना तर्जुमा गर्दा नै उजुरी फाइल, बयान, कागजात, फोटो, भिडियोको सुरक्षा, साक्षी र पीडित तथा सूचनादाताको सुरक्षामा विशेष संवेदनशील हुनुपर्दछ।

साक्षी र पीडित तथा आरोपितसँग अन्तर्वार्ता नै अनुसन्धानको महत्वपूर्ण चरण भएकोले अन्तर्वार्ताकार उजुरी, आरोप, प्रमाण कागज घटनाबारे पूर्ण जानकार हुनुपर्दछ। अन्तरवार्ता लिनुपूर्व पूर्ण तयारी हुनुपर्दछ। अन्तर्वार्तापूर्व अन्तरवार्ता लिने व्यक्तिसँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने, निश्चित उद्देश्य निर्धारण गरी अन्तरवार्ता लिँदा अत्यन्त चनाखो भई सुन्ने, अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिको हाउभाउमा विशेष ध्यान दिने र लेख्ने वा रेकर्डिङ्ग गर्नुपर्दछ। मूलतः अन्तर्वार्ताकार र कागज लेख्ने वा रेकर्डिङ गर्ने व्यक्ति फरक/फरक भएमा नतिजा राम्रो आउन सक्दछ। किनकि एउटै व्यक्तिले मौखिक अन्तर्वार्ताका क्रममा कुराकानी गर्दै लेख्दै जाँदा व्यावसायिकता पनि नहुने र अन्तर्वार्ता दिने व्यक्ति विशेष चनाखो र सचेत भई सत्यतथ्य विवरण नआउने सम्भावना प्रबल हुन्छ।

मूलतः छानविन अनुसन्धान योजनालाई देहायका ३ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छः-

१. **प्रमाण संकलनः** यस चरणमा उजुरीमा लगाइएको आरोपको सत्यता पत्ता लगाउन भौतिक, लिखित/मौखिक प्रमाण संकलन र मूल्यांकन गर्ने, विशेषज्ञको राय लिने, घटनासँग सम्बन्धित प्रमाण प्राप्त गर्न सकिने व्यक्ति वा निकाय पहिचान गर्ने र प्रमाण प्राप्त गर्नेसम्बन्धी विषय योजनामा संलग्न गर्न सकिन्छ।
२. **बन्दोबस्ती (Logistics):** यस चरणमा अनुसन्धानका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्ति, रेकर्डिङ, भिडियो आदि उपकरण, पोशाक, परिचय पत्र, लोगो, कागजात, भौतिक स्रोतसाधन र आर्थिक व्यवस्थापनतर्फ पेश्की लिने, होटल वासको प्रबन्ध इत्यादि पर्दछन्। अनुसन्धान किट्सको व्यवस्था गरी प्रत्येक टोलीलाई आवश्यक बन्दोबस्ती सामग्रीको अनुसन्धानपूर्व तयारी हुनु आवश्यक हुन्छ।
३. **सूचना र सुरक्षाः** यस चरणमा उजुरीको अनुसन्धानसँग सम्बन्धित व्यक्ति साक्षी/पीडितको व्यक्तिगत विवरण ठेगाना, मोबाइल, बासस्थान, शान्ति सुरक्षाको प्रबन्ध, फाइलमा संलग्न बयान कागजात टिपोटको सुरक्षा सहित अनुसन्धान अधिकृतहरूको नामसहितको विस्तृत योजना हुन्छ।

अनुसन्धान टोली, समिति वा कार्यदल गठन

उजुरीको प्रारम्भिक जाँचबुझ अनुसन्धानबाट कुनै व्यक्ति वा निकायले मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गरेको हुन सक्ने देखिन आएमा आयोगले अनुसन्धान टोली, समिति, विशेषज्ञ वा कार्यदल गठन गरी अनुसन्धान गर्न गराउन सक्ने देखिन्छ। त्यसरी गठन हुने कार्यदल वा समितिमा सदस्यको शर्त सुविधासमेत तोक्नुपर्ने हुन्छ। आयोगले उजुरी दर्ता, छानविन, अनुगमन र अनुसन्धानसम्बन्धी अधिकार अध्यक्ष, सदस्य, समिति, उपसमिति, कार्यदल वा आयोगको अधिकृत कर्मचारी वा नेपाल सरकारका कुनै अधिकृत कर्मचारीलाई प्रत्यायोजन गर्नसमेत सक्ने हुन्छ। त्यसैगरी मानवअधिकार उल्लंघनको कुनै घटनाको सम्बन्धमा जाचँबुझ गरी आफूसमक्ष प्रतिवेदन पेश गर्नका लागि आवश्यकताअनुसार कुनै निकाय वा पदाधिकारीलाई तोक्नसमेत सक्ने गरी बृहत् क्षेत्राधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ। ती निकाय वा व्यक्तिले समेत अनुसन्धान जाँचबुझ गरी प्रतिवेदन पेश गर्दासमेत अनुसन्धान योजनाअनुसार कार्य गर्न सक्छन्।

अनुसन्धानको सिलसिलामा गर्नुपर्ने कार्य

अनुसन्धानका लागि आयोगले गठन गरेको कार्यदल, समिति, उपसमिति वा कर्मचारीले अनुसन्धान जाँचबुझको सिलसिलामा देहायका कार्य सम्पादन गर्न सक्छः-

१. आरोपित घटना नै मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनसँग सम्बन्धित हो होइन भन्ने निष्कर्षमा पुग्नका लागि आवश्यकताअनुसार घटनास्थललगायत आवश्यक स्थानमा पुगी दशी, लिखित वा मौखिक प्रमाण संकलन

गर्नुपर्दछ।

२. आरोपित वा विवादित तथ्यलाई स्थापित वा खण्डन गर्नका लागि आवश्यक मौखिक, लिखित एवं दशी प्रमाण तथा परिस्थितिजन्य प्रमाणको मूल्यांकन र विश्लेषण गरिनुपर्दछ।

३. आरोपित घटना मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन भएको प्रमाणित हुन आएमा उक्त घटनामा संलग्न उल्लंघनकर्ता को हो भन्नका लागि व्यक्ति वा निकायको संलग्नता स्थापित गरिनुपर्दछ।

४. कुन परिस्थितिमा घटना भएको हो र आरोपित व्यक्तिलाई के/कस्तो सजाय सिफारिस गर्ने हो? अनुसन्धान टोलीले सुझावसहित आयोगसमक्ष राय प्रस्तुत गर्नुपर्दछ।

५. आयोगसमक्ष प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्दा अनुसन्धान टोलीले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी कानूनको समेत यथोचित विश्लेषण गर्नुपर्दछ।

६. अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्य प्रमाणको आधारमा देखिएको टोलीको निष्कर्ष र ठहरसहित आरोपित व्यक्ति वा निकायलाई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तअनुसार सफाइको मौकाका लागि प्रतिक्रिया माग गरी आरोपित व्यक्तिको प्रतिक्रिया वा बयानसहित अन्तिम सिफारिसका लागि आयोगसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्दछ।

अनुसन्धानका सिद्धान्त

मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाको निष्पक्ष, स्वतन्त्र र तटस्थ रही अनुसन्धान गरिनुपर्दछ। आयोगले पीडितको न्याय प्राप्तिका अधिकार, परिपूरणसहित राहत क्षतिपूर्तिका अधिकारदेखि आरोपित व्यक्ति वा निकायको स्वच्छ पुर्पक्षको अधिकार, निष्पक्ष सुनुवाइको अधिकारजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्थापित मूल्य मान्यतालाई सदैव मनन गर्नुपर्दछ। मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनाको छानविन अनुसन्धानका लागि विश्वव्यापी रूपमा केही स्थापित सिद्धान्त रहेका छन्। जसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवअधिकार अनुसन्धानसम्बन्धी निर्देशिकामा समेत समावेश गरिएको छ। मूलतः ती सिद्धान्तहरूलाई देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छः-

१. हानि नपुऱ्याउने सिद्धान्त (Do no harm Principle): अनुसन्धानकर्ताले अनुसन्धानको सिलसिलामा बयान वा जानकारी लिएका साक्षी र पीडितको सुरक्षाका बारेमा विशेष चनाखो हुनुपर्दछ। बयान लिई सकेपछि उनीहरूले व्यक्त गरेको विचार सार्वजानिक गर्ने सम्बन्धमा पूर्व लिखित सहमति लिनुपर्दछ। साक्षी र पीडितका बयान भनाइ वा नाम ठेगाना सामान्यता सार्वजनिक गरिँदैन। यसका अतिरिक्त आरोपितको समेत शंकारहित तवरबाट पुष्टि नहुञ्जेल नाम सार्वजनिक गरिँदैन। अनुसन्धानको सिलसिलामा लिएका जानकारीबाट कसैलाई पनि थप हानि नपुऱ्याउने सिद्धान्तलाई अनुसन्धानकर्ताले गम्भीरता साथ लिनुपर्दछ।

२. निष्पक्षता (Impartiality): अनुसन्धानकर्ता द्वन्द्वरत कुनै पनि पक्षतर्फ ढल्कनुहुँदैन। अनुसन्धानकर्ताको निष्पक्षताबाट नै स्वतन्त्र अनुसन्धान हुन सक्दछ।

३. गोपनीयता (Confidentiality): अनुसन्धानकर्ताले पीडित र साक्षीको गोपनीयताको सम्मान गर्नुपर्दछ। अनुसन्धानकर्तालाई व्यक्त गरेका कुरा सार्वजनिक गर्न हुँदैन। अनुसन्धानकर्ताले बयान, जानकारी लिँदा एकान्त ठाउँ छनौट गरिनुपर्दछ। अनुसन्धानकर्तालाई आरोपित वा पीडकबाट प्रभावमा पार्न सक्ने र पीडित साक्षीलाई त्यसबाट खतरा हुनुहुँदैन।

४. सुरक्षा (Security): पीडित र साक्षीको सुरक्षालाई खतरा हुन सक्छ भन्नेतर्फ अनुसन्धानकर्ता सचेत हुनुपर्दछ। साक्षी, पीडित र बयान कागजातको सुरक्षालाई समेत विशेष ध्यान दिनुपर्दछ।

५. कार्यादेशको सम्मान (Respect the mandate): अनुसन्धानकर्ताले कुनै पनि व्यक्ति वा निकायलाई कानूनले दिएको अधिकारको सम्मान गर्नु पर्दछ। राज्यको जुनसुकै निकायको कानूनतः आ-आफ्नो जिम्मेवारी रहेको तथ्यलाई अनुसन्धानकर्ताले सम्मान गर्नुपर्दछ।

६. जिम्मेवार अधिकारीको सम्मान (Respect the authority): अनुसन्धानकर्ताले अनुसन्धानका सिलसिलामा जानकारी लिँदा आरोपित व्यक्ति वा निकायमा कार्यरत जिम्मेवार अधिकारीको सम्मान गर्ने दायित्व रहन्छ। अनुसन्धानकर्ता जति जिम्मेवार छ- राज्यका जिम्मेवार अधिकारीको पनि कानूनतः उतिकै जिम्मेवारी छ भन्नेतर्फ अनुसन्धानकर्ता सचेत हुनु पर्दछ।

७. विश्वसनीयता (Credibility): अनुसन्धानकर्ताको विश्वासनीयताले सफल अनुसन्धानमा महत्वपूर्ण भूमिका राख्दछ।

अनुसन्धानकर्ताले जथाभावी झुठा आश्वासन दिनुहुँदैन। आयोगले अन्तिम निर्णय गर्ने विषयमा अनुसन्धानकर्ताले अनुमानका आधारमा आश्वासन दिने कार्यलाई उपयुक्त मानिँदैन।

८. **यथार्थपरकता (Accuracy):** अनुसन्धान प्रतिवेदन यथार्थपरक हुनुपर्दछ। जे/जस्तो घटना भएको छ- त्यसलाई लिपिबद्ध गर्नु पर्दछ।

९. **संवेदनशीलता (Sensitivity):** अनुसन्धानकर्ता सदैव पीडित, प्रभावितप्रति संवेदनशील हुनुपर्दछ। पीडितलाई परेको पीडाप्रति संवेदनशील हुन सकेमा नै आयोगप्रति पीडितको विश्वास बढ्न जान्छ। मूलतः महिला हिंसा, यौनहिंसा, बालबालिकाउपर भएका हिंसाका घटनामा सम्बन्धित पक्षप्रति संवेदनशील हुनुपर्दछ। महिला हिंसा, यौनहिंसाका घटनाबाट पीडितलाई थप पीडा नपुऱ्याउन विशेष संवेदनशील हुनै पर्दछ। कतिपय अवस्थामा महिलाका पीडा बुझ्न महिला अनुसन्धानकर्ता आवश्यक पर्दछ भने निश्चित वर्ग समुदायका घटना बारे अनुसन्धान गर्दा ती समुदायको साँस्कृतिक पक्ष, रीतिरिवाज र परम्परालाई विशेष ख्याल राख्नुपर्ने हुन्छ।

१०. **व्यावसायिकता (Professionalism):** अनुसन्धानकर्ताले व्यावसायिक आचरणको पालना गर्नुपर्दछ। मानवअधिकारको विषयमा अनुसन्धान गर्दा कुनै पनि पक्षको दवाव वा प्रभावमा पर्नुहुँदैन। अनुसन्धानकर्ताको व्यावसायिकताबाट नै अनुसन्धानको गुणस्तर मापन गर्न सकिन्छ।

माथि उल्लेखित सिद्धान्तलाई व्यवहारमा लागू गर्दै घटनाको अनुसन्धान गर्न सकेमा अनुसन्धान प्रतिवेदनको वजन बृद्धि हुन जान्छ। त्यसले अन्ततोगत्वा अनुसन्धान सफल बनाउन मद्दत पुग्दछ। अनुसन्धान गर्न फिल्डमा जांदा सबै सिद्धान्तलाई व्यवहारमा लागू गर्न सकियो भने अनुसन्धान सफल हुन सक्दछ।

अनुसन्धानका चक्र (Cycle of investigation)

कुनै पनि घटनाको सफल अनुसन्धानका लागि योजनाबद्ध रूपले अनुसन्धानका चक्र (Cycle of investigation) पूरा गरेको खण्डमा त्यसबाट सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ। मानवअधिकार उल्लंघनको घटनाका उजुरी दर्तादेखि सिफारिससम्म पूरा गर्नुपर्ने चक्र (Cycle)को सम्बन्धामा देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छः-

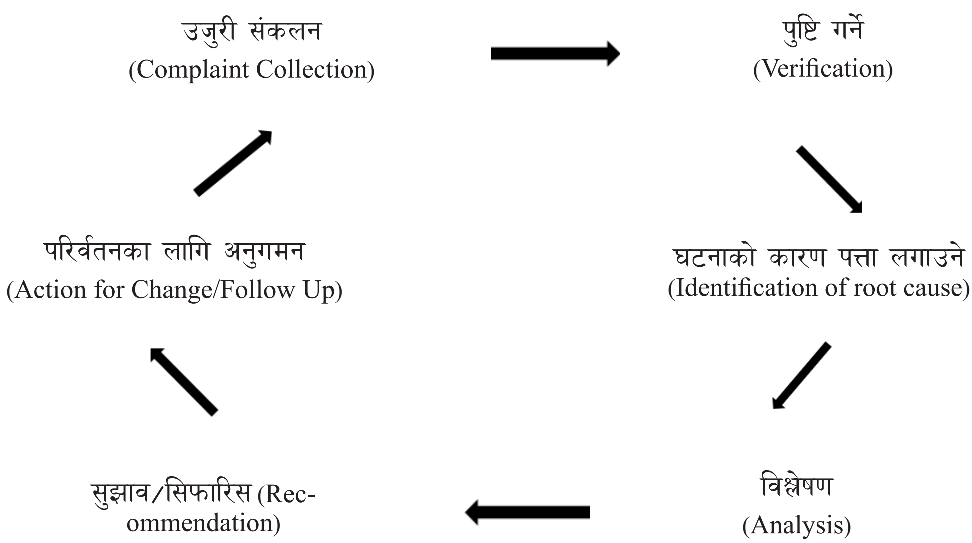

१. **उजुरी संकलन (Complaint Collection):** उजुरी संकलनको चरण अनुसन्धानको पहिलो चरण हो। उजुरीमा घटना मिति, स्थान, उल्लंघनको विषय, को, कसले उल्लंघन गरेको हो, त्यसको पुष्टि गर्ने सवुत प्रमाण संलग्न हुनु जरुरी हुन्छ। उजुरी संकलनकै बेला तत्कालीन पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचार, मानवअधिकारसँग सम्बन्धित संघसंस्थाले जारी गरेको विज्ञप्ति, प्रेस क्लिप, फोटो, भिडियो, साक्षी प्रमाण संलग्न गरेमा त्यसले अनुसन्धानको लागि दिशानिर्देश गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ।

२. **पुष्टि गर्ने (Verification):** अनुसन्धानको क्रममा यस चरणको विशेष महत्व रहेको छ। अनुसन्धानकर्ताले उजुरी साथ संलग्न प्रमाण, आरोपितको खण्डनलगायत फिल्डमा अनुसन्धानको लागि पुगेपछि विभिन्न पक्षसँग बुझ्नु पर्दछ। उजुरीकर्ताले पेश गरेको साक्षी प्रमाण, आरोपितले पेश गरेको प्रमाणसहित साक्षीको छुटाछुट्टै एकान्तमा बयान लिनुपर्ने हुन्छ। समूहमा वा सर्जमिन गर्दा सत्यतथ्य प्राप्त हुने कम सम्भावना रहन्छ। तसर्थ कम्तीमा पनि विभिन्न सरोकारवाला र घटनाबारे बुझ्ने व्यक्तिबाट फरक/फरक स्थानमा बयान लिई घटना बारे तथ्य संकलन गरिनु पर्दछ। यसबाट नै सत्यतथ्यको नजिक पुगी सफल अनुसन्धान हुन सक्दछ।

३. **घटनाको कारण पत्ता लगाउने (Identification of root cause):** प्रत्येक घटनाको पछाडिको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनीतिक विभेद आदिजस्ता कारण पनि हुन सक्दछन् भने घटनामा संलग्न व्यक्तिको व्यक्तिगत रिसइवी आदिको कारण राजनीतिक रंग दिएको पनि हुन सक्दछ। तसर्थ प्रत्येक घटनाको पछाडि रहेको कारण पत्ता लगाउनुपर्दछ। यसबाट घटनाको यर्थाथ पत्ता लगाउन मद्दत मिल्दछ। द्वन्द्वकालीन घटनाको अनुसन्धानबाट मानवअधिकार उल्लंघनको प्रकृति र प्रवृति थाहा पाउन तथा सिफारिसका लागि घटनाको मूल कारण पत्ता लगाउनु जरुरी हुन्छ।

४. **विश्लेषण (Analysis):** अनुसन्धानकर्ताले प्राप्त भएसम्म प्राथमिक प्रमाण (Primary Evidence) को संकलन गर्ने र प्राथमिक प्रमाणलाई थप पुष्टि गर्ने प्रयोजनका लागि सहायक प्रमाण (Secondary Evidence) को संकलन गरी प्रमाणको आधारमा मानवअधिकार उल्लंघन भए/नभएको निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने हुन्छ। त्यसका लागि तथ्यगत विश्लेषण गरिनुपर्दछ। त्यसका अतिरिक्त नेपालको संविधान, राष्ट्रिय कानूनका अतिरिक्त मानवअधिकारसम्बन्धी नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसमेतको कानूनी विश्लेषण हुनुपर्दछ। मानवअधिकारसम्बन्धी विश्लेषणबाट अनुसन्धान प्रतिवेदनको गुणस्तर बृद्धि हुन जान्छ।

५. **सुझाव/सिफारिस (Recommendation):** अनुसन्धानकर्ताले अनुसन्धानको निष्कर्षसहित स्पष्ट र किटानी सुझाव प्रस्तुत गर्नुपर्दछ। सुझाव स्पष्ट, लागू गर्न सकिने, संविधान र कानूनले तोकेबमोजिम, क्षेत्राधिकार भित्र रहेर गर्नुपर्ने हुन्छ। अस्पष्ट र अमूर्त सिफारिस भएमा त्यसको कार्यान्वयनमा समस्या उत्पन्न हुन जान्छ। उदाहरणको लागि प्राप्त प्रमाणको आधारमा आरोपितलाई कानूनबमोजिम के कारबाही गर्नुपर्ने हो (विभागीय कारबाही, सचेत गराउने, मुद्दा चलाउने आदि) कुन निकायले कारबाही गर्ने हो, क्षतिपूर्ति/राहत रकम कति उपलब्ध गराउनुपर्ने हो, परिपूरणअन्तर्गत पीडित/प्रभावित व्यक्तिको परिवारको लागि रोजगारी, कुन निकायले उपलब्ध गराउने, सहुलियत ऋण कुन बैंकबाट कुन प्रक्रियाद्वारा उपलब्ध गराउने, बालबालिकाको शिक्षाको प्रत्याभूति कसले गर्ने, स्वास्थोपचारको व्यवस्था कुन अस्पतालबाट उपलब्ध गराउने हो? जस्ता स्पष्ट सुझाव दिएपछि आयोगले सोही बमोजिम सम्बन्धित निकायसमक्ष सिफारिस गर्न सक्दछ। त्यसैले सिफारिस गर्दा सो सिफारिस लागू गर्न सकिने खालको छ, छैन स्पष्ट हुनु पर्दछ।

६. **परिवर्तनका लागि भएका कार्यको अनुगमन (Action for Change/Follow Up):** आयोगले अनुसन्धान प्रतिवेदनको आधारमा सिफारिस गरेपछि त्यसको कार्यान्वयन भए/नभएको बारेमा वारम्वार पत्राचार गरिरहनुपर्दछ। आफ्नो सिफारिस कार्यान्वयन नहुँदा पीडितले न्याय नपाउने त छँदैछ आयोगको विश्वासनीयता माथिसमेत प्रश्न उठ्ने गर्दछ। त्यसैले राज्यका जिम्मेवार निकाय र पदाधिकारीसँग निरन्तर संवाद, अन्तरक्रिया बैठकबाट सिफारिस कार्यान्वयनमा मद्दत मिल्दछ। त्यसका लागि सिफारिस कार्यान्वयनसम्बन्धी संयन्त्र गठन गरी त्यसमार्फत कार्य हुन सकेमा सिफारिसको कार्यान्वयन सहज हुन सक्ने देखिन्छ।

द्वन्द्वकालीन मानवअधिकारको उल्लंघनको उजुरी सुनुवाइमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व चरमोत्कर्षमा पुग्न लागेको बेला राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको गठन भएको हो। सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोगमा दर्ता भएका उजुरीमध्ये कतिपय उजुरी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले सिफारिस गरिसकेको वा विचाराधीन अवस्थामा छन्। आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै "क"वर्गको मान्यताप्राप्त गरेको आयोगको नागरिकका अधिकार संरक्षणका लागि सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा व्यापकरूपमा मानवअधिकारको अवस्थाको अनुगमन गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक भएको छ।[४] आयोगले गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाको छानविन र जाँचबुझका लागि विज्ञ सम्मिलित

[४] संकटकाल र मानवअधिकार सम्बन्धी प्रतिवेदन २०६०, पृ. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग।

टोलीबाट घटनास्थलमै उपस्थित भई घटनाको अनुसन्धान गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्दै आएको छ।[५] अनुसन्धान पश्चात् नीतिगत रूपमा मानवअधिकारको अवस्था सुधारका लागि सिफारिस गर्ने, अनुसन्धान पूरा गरी दोषी देखिएमा आरोपित व्यक्ति वा निकायलाई कारबाही र पीडितलाई राहत क्षतिपूर्तिसहित परिपूरणका लागि सिफारिस गर्न संविधान र ऐन प्रदत्त अधिकार प्रयोग गरी निरन्तर रूपमा सिफारिस गर्दै आएको पाइन्छ।[६]

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाहरूमा गैर न्यायिक हत्या, यातना, बेपत्ता, अपहरण, आन्तरिक रूपमा विस्थापन, स्वेच्छाचारी गिरफ्तारी, बालअधिकार, जातीय विभेद, महिला हिंसाजस्ता घटनामा आयोगले अनुसन्धान गरी सिफारिस गरेको पाइन्छ। द्वन्द्वसँग सम्बन्धित प्रतिनिधिमूलक घटना हेर्दा रामेछापको दोरम्बा घटना, पाँचथर नागीको घटना, बादरमुढे माडी चितवनको घटना, कालिकोट कोटवाडा, पिली, भैरवनाथ गण महाराजगन्ज, काठमाण्डौंबाट बेपत्ता पारिएको भनिएको घटना गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लंघनको श्रेणीमा पर्ने घटना हुन्। आयोगले २० वर्ष (२०५७-२०७७) को अवधिमा कूल जम्मा दर्ता भएका उजुरी १२,८२६ मा ६,६१५ उजुरी फछ्र्यौट गरेको छ- जसमध्ये १,१९५ उजुरीमा नेपाल सरकारसमक्ष मानवअधिकार उल्लंघनका दोषीलाई कारबाही र पीडितलाई राहत क्षतिपूर्तिको सिफारिस गरेको छ। आयोगले गरेको १,१९५ सिफारिसमध्ये ९४० (७८.६ प्रतिशत) सशस्त्र द्वन्द्वका सिलसिलामा भएका घटनासँग सम्बन्धित सिफारिस छन् भने २५५ (२१.४ प्रतिशत) द्वन्द्वसँग असम्बन्धित विषयका सिफारिस रहेका छन्।[७] यस तथ्यलाई विश्लेषण गर्दा मानवअधिकार आयोगमा दर्ता भएका अधिकांश उजुरी सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित देखिन्छन्। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगबाट भएका सिफारिसले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगलाई उजुरी अनुसन्धानको क्रममा निष्कर्षमा पुग्नका लागि जानकारी तथा सूचनाको रूपमा लिन मार्ग प्रशस्त गर्न सक्ने देखिन्छ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले द्वन्द्वकालमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्बन्धमा प्रतिवेदन प्रकाशन गरी ९७० जना बेपत्ता भएको उल्लेख गऱ्यो भने आइसीआरसीले १३६० जनालाई बेपत्ताको सूचीमा राखेको छ। त्यसमध्ये ९५१ जनाको अवस्था ज्ञात नभएको र ४०९ को मृत्यु भएको जानकारी पाएको तर अवशेष नदिएको भन्ने देखिएको छ।[८] मानवअधिकार आयोगले मृत्यु भएको भनी पुष्टि भएपछि बेपत्ताको सूचीबाट उजुरीलाई गैर न्यायिक हत्याको सूचीमा स्थानान्तरण गर्ने भएकोले मानवअधिकार आयोग र आईसीआरसीको तथ्यांक नजिक रहेको देखिन्छ तर बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगमा दर्ता भएका उजुरी र माथि उल्लेखित संस्थाहरूको रेकर्डमा फराकिलो अन्तर देखिन्छ। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा ६३,००० भन्दा बढी उजुरी र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगमा ३,१०० भन्दा बढी उजुरी दर्ता भई विचाराधीन रहेको पाइन्छ।[९]

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा दर्ता भई फछ्र्यौट भएका उजुरीको विश्लेषण गर्दा कुल फछ्र्यौट ६,६१५ मध्ये ५,४९७ थान उजुरीमा अनुसन्धानपश्चात् मानवअधिकार उल्लंघन प्रमाणित हुन नसकी खारेजी/तामेलीमा राखिएको र १,१९५ को हकमा मात्र सिफारिस भएको तथ्यांकले मानवअधिकार आयोगमा दर्ता हुन आउने अधिकांश उजुरीमा मानवअधिकारको उल्लंघन पुष्टि हुन नसकेको देखिन्छ। उदाहरणका लागि बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको भनी दर्ता भएका उजुरीमा अनुसन्धान हुँदा घरबाट ट्याम्पो चढेर रोजगारीका लागि भारततिर गएको, उतै समस्यामा परेको र पछि कसैले उजुरी दर्ता गराउन प्रेरित गरी दर्ता गराएको पनि पाइएको छ। त्यसै गरी तालमा डुङ्गा चलाउन नजानेर डुङ्गा पल्टी मृत्यु भएको घटनामा

---

[५] रामेछाप दोरम्बा घटना अनुसन्धान समितिको स्थलगत निरीक्षण प्रतिवेदन २०६०, पाँचथर नागी घटनाको प्रतिवेदन २०६०, सिराहा धनगढी जिरो माइल घटना प्रतिवेदन, कालिकोट पिली घटनाको प्रतिवेदन २०६२।

[६] नेपाल संविधानको धारा २४९ को उपधारा २ (क)

[७] आयोगका सिफारिस कार्यान्वयनको अवस्था प्रतिवेदन पृ. ९, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर।

[८] चरण प्रसाई, बलपूर्वक बेपत्ताः असभ्य अपराध, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार २०७६, पृ. १, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक, ललितपुर।

[९] खिमानन्द बस्याल, संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनमा गठित आयोगहरूको सिफारिस कार्यान्वयनमा मानवअधिकार आयोगको भूमिका, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, पृ. २९१, असार २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक, ललितपुर।

सुरक्षा फौजले कब्जामा लिई मारेर तालमा फालिदिएको भनी उजुरी परेको, छोरीलाई द्वन्द्वरत पक्षले बेपत्ता पारेको भनी दर्ता भएको उजुरीमा स्थलगत अनुसन्धान गर्दा पीडित भनिएको व्यक्तिको छोरी नभएको जस्ता घटनाबाट पाठ सिकेर स्वच्छ, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अनुसन्धानका लागि अनुसन्धानकर्ता अत्यन्त चनाखो हुनुपर्ने देखिन्छ अर्थात् केवल उजुरी नै परिपूरण, क्षतिपूर्तिको आधार हुन नसक्नेतर्फ अनुसन्धानकर्ता पक्ष चनाखो हुनै पर्दछ। संक्रमणकालीन न्यायको संयन्त्रबाट उजुरी ग्रहणका लागि आह्वान भएपछि द्वन्द्वरत पक्षहरूबाट उजुरी गर्ने प्रतिष्पर्धा नै चलेकोले समेत अत्यधिक उजुरी दर्ता हुन आएको देखिन्छ। त्यसको निरूपणका लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, आईसीआरसी, नेपाल मानवअधिकार संगठन, इन्सेक जस्ता संघसंस्थासँग संक्रमणकालीन न्यायको सम्बन्धमा नियमित छलफल, अन्तरर्क्रिया, अनुभव आदानप्रदान हुनु पर्दछ। यसले अनुसन्धानलाई निष्कर्षका पुर्याउन थप सहयोग पुग्न सक्छ।

निष्कर्ष

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वबाट द्वन्द्वरत पक्ष र आम सर्वसाधारणसहित लाखौं व्यक्ति प्रभावित भएका थिए। संक्रमणकालीन न्यायको दृष्टिले प्रत्येक घटनामा अनुसन्धान गरी निष्कर्षमा पुग्नु अत्यन्त चुनौतीपूर्ण कार्य हो। पर्याप्त दक्ष कर्मचारीको व्यवस्थापन हुन नसक्नु, मौकामा घटनाबारे जानकार व्यक्ति साक्षी सबुत लामो समयको अन्तरालपछि प्राप्त हुन अत्यन्त कठिनाइ भई अनुसन्धानकर्तालाई शंकारहित तवरबार घटनाबारे पुष्टि गर्न थप चुनौती रहेको छ। त्यसैले तत्कालीन अवस्थामा विद्यमान कानून, सुरक्षानिकाय र विद्रोही पक्षको रणनीतिबारे पनि स्पष्ट हुनुपर्ने देखिन्छ। त्यसका अतिरिक्त परिस्थितिजन्य प्रमाणको आधारमा पनि घटनाको पुष्टि हुन सक्ने कुरालाई पनि अनुसन्धानको क्रममा ध्यान दिनु आवश्यक छ। फौजदारी न्याय प्रणालीजस्तो शंकारहित तवरबाट पुष्टि गर्न संक्रमणकालीन न्यायको दृष्टिले सम्भव देखिँदैन। तसर्थ मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाको प्रवृत्ति, प्रकृति, गम्भीरता तथा द्वन्द्वरत पक्षहरूले अवलम्बन गरेका रणनीति र कार्यको विश्लेषण गर्दै प्रतिनिधिमूलक घटनामा विस्तृत अनुसन्धान गरी दोषीलाई कारबाही र अन्य घटनामा सत्य अन्वेषण गरी मेलमिलापको दिशामा अगाडि बढ्नु नै श्रेयष्कर देखिन्छ। यी सम्पूर्ण कार्य गर्दा पनि पीडितको न्याय, परिपूरणको अधिकार संरक्षण गर्दै पीडितको सनतुष्टिलाई भने अनुसन्धानकर्ताले अनुसन्धानको प्रारम्भदेखि सिफारिससम्म विशेष चनाखो हुनुपर्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको सविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं।

२. मानवअधिकारसँग सम्बन्धित संवैधानिक व्यवस्था र कानूनहरू, २०७५, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, हरिहर भवन ललितपुर।

३. सत्यको खोजी, (बर्ष १ अंक १) बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।

४. आयोगका २० वर्ष सिफारिसहरू र कार्यान्वयन अवस्था २०७७, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, हरिहरभवन ललितपुर।

५. मानवअधिकार सम्बन्धी पाँचौ राष्ट्रिय कार्ययोजना, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाण्डौं।

६. संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेश, (२०७९) बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग ललितपुर।

७. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको पाचौ अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवेदन २०७९, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग ललितपुर।

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

सत्य निरूपणमा केही अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र नेपालको चुनौती

✍ श्रीराम अधिकारी◆

सारांश

राजनैतिक बिडम्वना, विस्तृत शान्ति सम्झौताले सत्य निरूपणका लागि ब्यवस्था गरेको थियो। सम्झौताको कुनै पनि बुँदाले नेपालमा सत्य निरूपणको लागि दुईवटा आयोगको परिकल्पना गरेको थिएन। भेटिङ, दोषी अवस्थाको सूचक नभई न्यायिक हिरासतजस्तो मात्र हो भन्ने कुरालाई बुझ्न सकिएन। तर यो जटिल र कठिन कार्य भएरै होला कुनै पनि आयोगले यस सम्बन्धमा काम गरेनन्। अब २५ वर्षपछि आएर नेपाल जस्तो वैज्ञानिक विधि, फरेन्सिक र मेडिकल अनुसन्धान गर्न जनशक्ति र साधनको अभाव भएको देशमा सम्भव हुन्छ भन्नु नै असम्भव कथन बन्न पुग्दछ। जघन्य र गम्भिर अपराधमा सजाय गरी अन्यको हकमा पीडितसँगको सहकार्यवाट वैकल्पिक न्याय Alternative Justice को बाटोको पनि खोजी गरिनुपर्दछ। कानूनले नै सम्बोधन नगरेको विषयलाई स्वभावत बेपत्ता आयोगले पनि सम्बोधन गर्न सक्दैन। कम्बोडियाको अदालतलाई (ECCC) विश्वको सबैभन्दा महँगो संक्रमणकालीन अदालत भनिन्छ। जसले १६ बर्षको अवधिमा सिर्फ तीनजनालाई अभियोजन गरी सजाय गऱ्यो। फौजदारी न्याय निरूपण गर्न गरिने अनुसन्धान र मानवअधिकार अनुसन्धान दुई फरक प्रकृतिका अनुसन्धान हुन्। मानवअधिकार अनुसन्धान लचिलो र पीडित मैत्री हुने गर्दछ। दुवै आयोगलाई मर्ज गरेर एउटै आयोग बनाउने हो भने यी दुवै आयोगबीचको उजुरी सम्बन्धमा अधिकारक्षेत्रको विवाद स्वतः समाप्त भएर जानेछ। पीडितको पनि संक्रमणकालीन न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि हुन्छ। दुवै आयोगमा हाल रहेका उच्च तहका कर्मचारीहरूको कुरा विगतका पदाधिकारी र सरकारले सुन्ने गरेको छैन न त सुनुवाईको अवसर नै दिइएको छ। जबकि त्यहाँ कार्यरत कर्मचारीहरूले आयोगको समस्या, चुनौती र कानूनी कठिनाइको बारेमा साक्षात्कार भई कार्यगत अनुभव हासिल गरेका छन्। वर्तमान ऐन र प्रस्तावित संशोधन पीडितमैत्री नभएकाले यी सबै मागलाई कानूनले सम्बोधन गर्न सक्दैन। कानूनले नै सम्बोधन नगरेको बिषयलाई स्वभावत बेपत्ता आयोगले पनि सम्बोधन गर्न सक्दैन।

परिचय

सशस्त्र द्वन्द्व, युद्ध, गृहयुद्ध आदिमा ब्यापक रूपमा मानवअधिकार र मानवीय कानूनको उल्लंघन हुने तथा मानवताविरुद्धको अपराध पनि अत्याधिक रूपमा घटने भएकाले यस्ता उल्लंघन र घटनालाई राज्यमा रहेको न्यायिक निकायहरूबाट अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्न सम्भव नहुने हुन्छ। राज्यका न्यायपालिकाहरूमा पहिले देखि नै रहेका मुद्दाहरू अनुसन्धान एवं निर्णय गर्नु पर्ने भएकाले संक्रमणकालीन घटनालाई अनुसन्धान गरी न्याय निरूपण गर्न बेग्लै संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा विकसित भएको हो। द्वन्द्व र युद्धको क्रममा भएका मानवीय कानून र मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूलाई छानविन, अनुसन्धान र सम्बोधन गरी शान्ति प्रकृया, लोकतन्त्रको मजबुतीकरण र मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू प्रति जवाफदेही बनाउने कार्य र उपाय नै संक्रमणकालीन न्याय हो। लोकतान्त्रिक कानूनी राज्यको अवधारणा अनुसार नागरिकहरूको मानवअधिकार, मौलिक अधिकार, नागरिक स्वतन्त्रता आदिलाई पुनर्स्थापना र प्रचलन गराई राज्य, विद्रोही, युद्धरत पक्षलाई जवाफदेही बनाउन नै संक्रमणकालीन न्यायले प्रयास गर्दछ। संक्रमणकालीन न्यायमा सत्यको निरूपण गर्ने संयन्त्रको रूपमा सत्यनिरूपण आयोग (देशअनुसार फरक नाम हुन सक्छन्) प्रमुख रूपमा रहन्छन्। तर नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा दुईवटा आयोग सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता ब्यक्तिको छानविन आयोग अस्तित्वमा रहेका छन्।

◆ मानव अधिकार विज्ञ, LL.M & Masters in Human Rights. Previously worked at UN Mission in South Sudan, & National Human Rights Commission of Nepal. Also did fellowship in NHRIs at UN OHCHR-Geneva.

पृष्ठभूमि

तत्कालीन नेपाल सरकार र विद्रोही नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीबीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता (२०६३ मंसिर ५) कहिले सम्म लागू वा वहाल रहने वा खारेज हुने भन्ने समयावधि उल्लेख नभएकाले अन्तरिम संविधान २०६३ को खारेजीसँगै सम्झौता मृतप्रायः भईसकेको अवस्थामा यसलाई पुनर्जीवन दिने कार्य बेपत्ता व्यक्तिको छानविन तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१ ले गरेको हो। विस्तृत शान्ति सम्झौताले सत्य निरूपणका लागि व्यवस्था गरेको थियो।[१] सम्झौताको कुनै पनि बुदाँले नेपालमा सत्य निरूपणको लागी दुईवटा आयोगको परिकल्पना गरेको थिएन। राजनैतिक बिडम्बना, नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धमा सत्य निरूपणको लागी दुईवटा आयोग बन्नु नै नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको अभिशाप बन्न पुग्यो। पीडितहरू न यता भए न उता। जसको फलस्वरूप न सत्यको निरूपण भयो न त पीडितले संक्रमणकालीन न्याय हालसम्ममा अनुभूति नै गर्न पाए।

सियरालोनमा सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग बनेपछि विद्रोही रिभुलुशनरी युनाइटेड फ्रन्टका छापामारले संयुक्त राष्ट्रसंघका कर्मचारीहरूलाई कब्जामा लिएको घटनालाई कारण देखाउदै संयुक्त राष्ट्रसंघीय सुरक्षा परिषद्ले सियरालोनमा अन्तर्राष्ट्रिय विशेष अदालत स्थापना गऱ्यो। यो अदालतको उपस्थितिले सत्य निरूपण आयोगको काम कारबाहीमा ब्यापक रूपमा असर परेको कुरा सियरालोनको आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।[२] पछि यी दुवै आयोगले एक समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर गरी अधिकारक्षेत्र र कार्यदिशको विवादको अन्त्य गरेका थिए।[३] विशेषतः अधिकारक्षेत्रको बिषयमा अदालत र आयोगबीच लामो विवाद भएको थियो। एउटै द्वन्द्वको घटनालाई दुईवटा निकायबाट न्याय निरूपण हुँदा विवाद हुनु स्वभाविकै थियो। जसको शिकार हाल नेपाल भएको छ। दुईवटा संक्रमणकालीन निकायहरू सत्य र न्याय निरूपणको एउटै द्वन्द्वको बिषयमा जिम्मेवारी लिएर बसेका छन्। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र तत्कालीन संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्च आयुक्तको नेपालस्थित कार्यालयबीच पनि लामो समय अधिकारक्षेत्रसम्बन्धी विवाद भएका थियो। जसलाई एक समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर गरी दुवै निकायले अधिकारक्षेत्रसम्बन्धी विवाद टुंग्याएका थिए।

द्वन्द्वकालमा हत्या गरिएका शिक्षक मुक्तनाथ अधिकारीका छोरा सुमन अधिकारीसहितका पीडितहरूले सर्वोच्च अदालतवाट १४ फागुन २०७१ मा गम्भीर प्रकृतिका घटनामा क्षमादान दिन नपाइने निर्णय लिएर आएका थिए। तर, यस निर्णय विरुद्ध सरकारले खारेजीको माग गर्दै पुनरावलोकन निवेदन दर्ता गराएको थियो। उक्त पुनरावेदनमा सर्वोच्चको बृहत् इजलासले २०७७ सालमा आफ्नो पुरानो फैसलालाई नै निरन्तरता दिई सरकारको पुनरावेदनलाई खारेज गरिदियो। यस पुनरावेदनले सरकारको नियत नै खोटो रहेको देखियो। यसअघि पनि, सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका घटनाको सत्य अन्वेषण गरी वास्तविकता जनसमक्ष ल्याउने, दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने, भविष्यमा यस्ता घटना नदोहोरिने सुनिश्चितता प्रदान गर्ने, पीडितहरूलाई परिपूरण प्रदान गर्ने तथा समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने उद्देश्य लिएर व्यवस्थापिका संसद्मा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी विधेयक, २०६६ मा पेश भएकोमा सो विधेयक संसद्वाट टुङ्गोमा पुग्न सकेन।[४] यहाँ पनि सरकारको नियत प्रदूषित नै देखिएको हो। पछि २०६९ सालमा आएरमात्र अत्यधिक दबावको बीच अध्यादेश मार्फत सरकार कानून बनाउन बाध्य भयो।

दुवै आयोगको गठन स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको सिद्धान्तबमोजिम, विज्ञता, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र योग्यताको

---

[१] नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, अनुसुची ४, नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता २०६३ बुदाँ नं.५.२.५ (दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकारकोव गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निमार्ण गर्न आपसी सहमतीवाट उच्चस्तरिय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्न सकहमत छन्)।

[२] डा. त्रिलोचन उप्रेती, केशवप्रसाद वास्तोला, संक्रमणकालीन न्याय र मानवअधिकार (२०६४) पृष्ठ १५७

[३] Marieke Wierda, Priscilla Hayner and Paul van Zyl, EXPLORING THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SPECIAL COURT AND THE TRUTH AND RECONCILIATION COMMISSION OF SIERRA LEONE, The International Center for Transitional Justice, New York (2002) p.20

[४] श्यामकुमार भट्टराई, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको काम कारबाहीको विद्यमान अवस्था, सत्यको खोजी वर्षः ४ अंकः १ जेष्ठ, २०७९ (बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग) पृष्ठ २०

आधारमा नगरी राजनैतिक भागवण्डामा गर्दै सत्यनिरूपण गर्ने उद्देश्य राखिनुले गर्दा नै आयोगहरू गठन भएको यत्तिका बर्षसम्म पनि पीडितको न्यायको सन्दर्भमा सन्तोषप्रद कार्य हुन नसकेको हो। संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित कानून पीडितमैत्री नबनी, राजनैतिक आस्था र भागबण्डामा पदाधिकारीहरूको नियुक्ति भइरहने हो भने सत्यनिरूपणको प्रक्रिया नै अघि बढ्न नसक्ने देखिन्छ। दोश्रो विश्वयुद्धमा भएका अपराधको अनुसन्धान अब आएर हुन नसक्ने भएजस्तै नेपालको संक्रमणकालीन समय लम्विदै गएको छ। उपलब्धि विहीन गन्तब्यसहित अझै लम्बिने खतरा छ।

मानवअधिकारको विधिशास्त्रीय मान्यताले दण्डहीनताको परिकल्पना गर्दैन्। संक्रमणकालीन न्याय भनेको श्रीमान् श्रीमती बीचको पारपुचकेको अवस्थामा मिलेर गर्ने मिलापत्र वा लेनदेनमा गरिनेजस्तो मिलापत्र होइन। न त यो राष्ट्रप्रमुखले दिनेजस्तो क्षमादान नै हो। मानवअधिकारको गम्भीर र जघन्य उल्लंघनमा दोषी देखिएका ब्यक्तिलाई क्षमादान वा पीडित र पीडकबीच मिलापत्र गर्नै सकिँदैन। मानवअधिकारको विधिशास्त्रीय मान्यता पनि यही हो। तर संक्रमणकालीन न्यायलाई वैकल्पिक न्यायको मान्यतामा हेरिनुपर्ने तर्क र विश्लेषणहरु पनि रहेका छन्।

सरकारले बेपत्ता पारिएका ब्यक्तिको छानविन तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१ लाई संशोधन गर्न गत श्रावणमा बनाएको विधेयक २०७९ मेलमिलापप्रति केन्द्रित भएको, पीडितमैत्री नभएको र सर्वोच्च अदालतको फैसला अनुशरण नगरी विधेयक मस्यौदा गरिएकोले पीडित र मानवअधिकार समुदायको ब्यापक विरोधपछि सरकारले संसद्बाट उक्त विधेयकलाई निर्णयार्थ प्रस्तुत गर्न सकेन। कानूनी जग बलियो र पीडितमैत्री नभई पीडितको न्यायको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न सकिँदैन।

अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र नेपाल सन्दर्भ

दोश्रो विश्वयुद्धमा वा अमेरिकाले भियतानाममाथि गरेको आक्रमण वा इराकले कुवेतमाथि गरेको आक्रमणमा भएका मानवअधिकार र मानवीय कानूनको उल्लंघनको घटनाको हाल आएर अनुसन्धान गर्न सकिँदैन। यदि सम्भव नै भयो भने पनि कम्बोडियाको जस्तै मात्र हुनेछ। नेपालमा अनुसन्धान र अभियोजन ढिलो हुनु भनेको पीडकले सुविधा पाउनु र पीडितले ढिलो न्याय पाउनु बराबर हुन्छ। त्यसैले Justice Delayed is Justice Denied को अवधारणा बनेको हो। ECCC कम्बोडियाको दस्तावेजमा सत्र लाख मानिसको हत्या भएको उल्लेख छ।[५] तर विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाले यो संख्यालाई तीस लाखसम्म पनि भनेका छन्। सत्र लाखको हत्या भएको कम्बोडियामा Extraordinary Chambers in the Court of Cambodia (ECCC) ले सोह्र बर्षको अवधिमा जम्मा तीनजनालाई मात्र दोषी पायो।

सेप्टेम्बर २०२२ मा कम्बोडियाका Khieu Samphan (९१ बर्ष) को पुनरावेदन खारेज गर्दै अब अदालत विघटन उन्मुख रहेकोछ। जसलाई आजीवन कारावासको सजाय सुनाइएको थियो। हाल उनी कारावासमा छन्। २०१० मा दोषी प्रमाणित भएका Comrade Duch को २०२० मा ७७ बर्षको उमेरमा कारावासमा नै मृत्यु भयो। जसमाथि १६००० मानिस माथि यातनापछि हत्याको अभियोग प्रमाणित भएको थियो। अर्का अभियुक्त Nuon Chea जो खमेरुजका दुई नम्बरका नेता भनेर चिन्निथे, आजीवन कारावासको समयमा ९३ बर्षको उमेरमा २०१९ मा मृत्यु भयो। यी तीनबाहेक ECCC ले अभियोगलाई प्रमाणद्वारा पुष्टि गर्न सकेन। खमेरुजका तत्कालीन विदेश मन्त्री Leng Sary र उनकी श्रीमती Leng Thirith को सुनुवाइको क्रममा नै मृत्यु भयो। मृत्युपश्चात् कुनै सजाय गरिएन। खमेरुज शासनका मुख्य नेता पोलपोटको मृत्यु १९९८ मा नै भइ सकेको थियो।[६] आरोपितहरूको मुद्दालाई केस नम्बर एक, दुई, तीन, चार गरेर नामांकन गरी अभियोजन अगाडि बढाईएको थियो। यस अदालतमा पीडित स्वयंले अदालतमा मुद्दा दायर उजुरी गर्न नागरिकहरूको समूह बनाइएको थियो र त्यो समूहले दोषी किटान गरेर अदालतमा मुद्दा दायर गर्दथ्यो। जसलाई Civil Party भनिन्थ्यो र वकिलहरूले मुद्दा दायरमा समन्वय गरिदिन्थे। एक हजारभन्दा बढी यस्ता नागरिक समूहहरूको स्थापना भएको थियो। उक्त समूहवाट साक्षीको रूपमा पीडित अदालतसमक्ष उपस्थित हुन्थे। अदालतमा यस्ता साक्षीहरूको संख्या दर्जानौ देखि एक सय बढीसम्म

[५] ECCC at Galance, published by Extraordinary Chambers in the Court of Camboda. Available at https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/publications/ECCC%20AT%20THE%20GLANCE%20JULY%202019%20%20latest%20version%204.pdf (visited on 7 Nov 2022)

[६] विस्तृतमा https://www.bbc.com/news/world-asia६२११२३२१- (visited on 11 Nov 2022)

हुन्थ्यो।[७] माथि उल्लेखित आरोपीतहरू विरुद्ध केस नम्बर अनुसार नागरिक समूहमार्फत जम्मा ६८७५ उजुरीहरू परेका थिए।[८] नेपालको सन्दर्भमा सम्झिनुपर्ने के छ भने कम्बोडियाको Extraordinary Chambers in the Court of Cambodia (ECCC) लाई अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगस्वरूप United Nations Assistance to the Khmer Rouge Trials (UNAKRT)[९] ले सहयोग गरेको थियो। यसले नेपालको सन्दर्भमा गहिरो प्रश्न उब्जाइदिएको छ। के संयुक्त राष्ट्रसंघजस्तो संस्थाले आर्थिक र विज्ञ सहयोग गरेपछि संक्रमणकालीन न्याय चाँडो टुंङ्गिने रहेछ त ? धेरैभन्दा धेरै मानवअधिकार उल्लंघनका दोषीहरू उपर कारबाही हुने रहेछ त ? हाल (ECCC) लाई विश्वको सबैभन्दा महंगो संक्रमणकालीन अदालत भनिन्छ। जसले १६ बर्षको अवधिमा सिर्फ तीनजनालाई अभियोजन गरी सजाय गर्यो।[१०] बाँकी तीनजनाको सुनुवाइको क्रममा मृत्यु भयो र एकजनाको मुद्दा अदालतले डिसमिस गरिदियो।[११]

जर्मनीको न्यूरेम्बर्ग ट्राइबुनलमा जम्मा १६१ जना मात्र दोषी ठहरिएका थिए र ३७ जनालाई मृत्युदण्ड दिइएको थियो।[१२] रुवाण्डाको ICTR ले ९३ जनाउपर अभियोजन गरेको १४ जना निर्दोष भेटिए र ७९ जनालाई जेल सजाय दिएकोमा केही सुनुवाइअघि र पछि मरे, केही फरार थिए र केहीको मुद्दा रुवाण्डाको अदालतमा (Regular Court) सारिएको थियो।[१३] जबकी रुवाण्डाको जातीय हिंसामा आठ लाखजनाको हत्या भएको थियो।[१४] तर ९३ जना उपरमात्र अभियोजन गरियो। चिलीको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको राष्ट्रिय प्रतिवेदनले कुल २२७९[१५] पीडित रहेको ठहर गर्‍यो, जसमा २११५ मानवअधिकारका पीडित थिए। यी पीडितहरूको उजुरीको आधारमा चिलीमा ६७[१६] जना र दक्षिण अफ्रिकामा अधिकाशंलाई आम माफी दिएता पनि तीन सय बढीलाई अभियोजनको लागि माफीको आवेदन अस्वीकार गरी सिफारिस गरिएता पनि अभियोजनलाई दक्षिण अफ्रिकामा थाती नै राखिएको पाइन्छ।[१७]

अब नेपालको द्वन्द्वको सन्दर्भमा कुरा गर्दा लगभग १७००० जनाको हत्या भएको भनिन्छ। तर हत्याको संख्या १३,२३६ रहेको इन्सेकले उल्लेख गरेको छ।[१८] बेपत्ता आयोगका अनुसार ३,२८९ बेपत्ता भएको (तर यो संख्या १००६ रहेको: इन्सेक) घटना साथै सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा परेको लगभग ६१,६१५ वटा उजुरीहरू[१९] उपर छानविन एवं अनुसन्धान गरी सजाय गर्ने हो भने सालाखाला पचास प्रतिशत घटना प्रमाणित भए पनि लगभग ३०००० जनालाई जेल हाल्नुपर्ने अवस्था आउँछ। माथि उल्लेख गरिएअनुसार संसारको कुनै पनि आयोगले हजारौं हजारलाई कारबाही गरेको इतिहास पाईदैन। बिशेषतः उच्च श्रेणीका नेता तथा सरकारी एवं सुरक्षानिकायका पदाधिकारीहरूमात्र कारबाहीमा परेको पाइन्छ। नेपालमा उच्च तहका नेता वा सरकारी पद लिने उच्च अधिकारीलाई (सुरक्षा, निजामती) कारबाहीको कुरा आजको राजनैतिक अवस्था र व्यवस्थामा सम्भव देखिँदैन। केही दर्जान वा हाराहारी एक सयको संख्यामा मात्र

---

[७] मुद्दा (केस नम्बर) अनुसार साक्षीको संख्या हेर्न https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/publications/ECCC.pdf

[८] Ibid.

[९] विस्तृतमा https://www.eccc.gov.kh/en/introduction-eccc (visited on 11 Nov 2022)

[१०] विस्तृतमा https://www.nytimes.com/2022/09/22/world/asia/cambodia-khmer-rouge-tribunal.html(visited on 09 Nov 2022)

[११] व्यक्तिहरूको नाम यहाँ हेर्न सकिन्छ। https://www.eccc.gov.kh/en/who-has-been-prosecuted

[१२] विस्तृतमा https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-nuremberg-trials (visited on 12 Nov 2022)

[१३] विस्तृतमा https://unictr.irmct.org/en/cases/key-figures-cases (visited on 12 Nov 2022)

[१४] विस्तृतमा https://www.history.com/topics/africa/rwandan-genocide (visited on 10 Nov 2022)

[१५] Report of the Chilean National Commission on Truth and Reconciliation (Published by US Institute of Peace) p.1122-24 https://www.usip.org/sites/default/files/resources/collections/truth_commissions/Chile90-Report/Chile90-Report.pdf (visited on 10 Nov 2022)

[१६] विस्तृतमा https://en.wikipedia.org/wiki/Rettig_Report (visited on 12 Nov 2022) under heading Legal Ramification

[१७] https://www.africanews.com/2016/04/15/south-africa-s-truth-and-reconciliation-commission-accused-of-delaying-justice/ (visited on 09 Nov 2022) (More than 300 cases were recommended for prosecution when amnesty was denied. But two decades on, many of those remain untouched.)

[१८] अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वन्द्वको पाश्र्वचित्र, प्रकाशक इन्सेक, (https://www.insec.org.np)

[१९] सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको मिति २०७४ माघ २ गतेको प्रेस विज्ञप्ती

भएपनि दोषीहरूलाई कारबाही गर्न हामीले लगभग दशक बिताइ सक्यौं। नेपालमा पनि यदि अनुसन्धान र अभियोजनवाट कारबाहीको अवस्था आयो भने यसको संख्या अत्यन्त न्यून हुनेछ। तसर्थ, यति न्यून संख्यालाई कारबाही गर्न पनि नेपालको संक्रमणकालीन आयोगहरूलाई यत्तिको समय लाग्नुका धेरै कारणहरूमध्ये राजनैतिक रूपमा यी दुवै आयोगले सरकारको सहयोग र ग्रिन सिग्नल नपाउँनु पनि एक हो भने यसका पदाधिकारीहरूको राजनैतिक नियुक्ति अर्को कारणको रूपमा रहेको छ।

चुनौती

नेपालमा दुवै संक्रमणकालीन न्यायका आयोगहरूले उजुरी आह्वान गर्दा तत्कालीन राज्य पक्ष र विद्रोही पक्षबीच उजुरी दर्ता गर्ने होडबाजी चलेको थियो। यसमा अधिकांश उजुरीहरू व्यक्ति लक्ष्यित गरी पनि दर्ता गरियो। एक अर्काविरुद्ध दिने व्यक्तिगत र संस्थागत उजुरीहरूले गर्दा संक्रमणकालीन न्याय चक्रव्यूहमा फस्यो। उजुरी लिँदाका वखत कमसेकम साक्षी, तत्कालीन घटनासम्बन्धी समचार वा कम्बोडियाको जस्तो नागरिक समूहवाट उजुरी नलिँदाको परिणामले ६१,००० को संख्यामा रहेको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको उजुरीले कतै निकास नै नपाउने दलदलमा त फस्ने होइन भन्ने खतरातर्फ नेपालका मानवअधिकार समुदाय सचेत रहनुपर्दछ। यस्तै अवस्था बेपत्ता आयोगमा पनि रहेको छ। ब्यक्तिगत रूपमा एकसठी हजारको संख्यामा रहेको उजुरी अनुसन्धान गर्न असम्भव छ। अनुसन्धानका (Research) विभिन्न विधिहरूको प्रयोग गरी Sampling र Symbolic रूपमा पनि गम्भीर प्रकृतिका घटनाहरूमात्र छुट्याएर अनुसन्धान गर्न सकिन्छ।

नेपालका संक्रमणकालीन आयोगहरूले अन्य देशको असल अभ्यासहरूलाई पनि पदाधिकारीहरू रहेको वा नरहेको अवस्थामा अनुसरण गर्न सकेनन्। जस्तो चिलीको आयोगले उजुरीहरूलाई क्षेत्रगत, लैङ्गिक, पेशागत, वैवाहिक स्थिति, राष्ट्रियता, उमेर, राजनैतिक आस्था, मानवअधिकार उल्लंघन, वर्ष (साल) आदिको आधारमा छुट्टाएर अलग/अलग तथ्याङ्क प्रस्तुत गरेका थियो। आयोगमा पदाधिकारी नरहँदा पनि यस्तो कार्य एवं पीडक, पीडित तथा साक्षीसँग बयान लिने कार्यलाईअघि बढाउन सक्ने थियो। नेपालको सम्बन्धमा पीडकलाई मेलमिलापको वा क्षमादानको निश्चितता नदिइदासम्म कुनै पनि पीडकले आयोग समक्ष कसूर स्वीकार गर्ने अवस्था देखिँदैन। यो गम्भीर चुनौतीका लागि अभियोजन र सुनुवाइमात्र विकल्प हुने देखिन्छ।

संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्च आयुक्तको कार्यालयले संक्रमणकालीन अवस्थाको राज्यले कानूनी शासनको अबलम्बन गर्दै द्वन्द्वकालका दोषीहरूउपर अभियोजन, कानूनी प्रणालीगत सुधार र भेटिङको लागि कार्यविधीगतजस्ता विधिहरू प्रकाशन गरेको छ।[२०] यीमध्ये भेटिङ महत्वपूर्ण मानिन्छ। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले दोषी किटान गरिसकेको र संक्रमणकालीन आयोगहरूको प्रारम्भिक अनुसन्धान तथा पीडितसँग गरिएको बयान एवं उपलब्ध प्रमाणले निदृष्ट गरेको दोषीलाई तत्काल भेटिङको सिफारिस दुवै आयोगको निर्णयबाट गर्न सकिन्थ्यो। तर हालसम्म हुन सकेन। भेटिङ दोषी अवस्थाको सूचक नभई न्यायिक हिरासतजस्तो मात्र हो भन्ने कुरालाई बुझ्न सकिएन। तर यो जटिल र कठिन कार्य भएरै होला कुनै पनि आयोगले यस सम्बन्धमा काम गरेनन्।

यो किन जटिल र कठिन थियो र छ भने नेपालको तत्कालीन संसदले विधि र प्रक्रिया बमोजिम संविधानतः लगाइएको संकटकालमा तत्कालीन आतंककारी तथा विध्वंसात्मक कार्य नियन्त्रण तथा सजाय ऐनको पालना गर्ने सानो दर्जाका प्रहरी तथा सिपाहीलाई हाल आएर वा आदेश दिने अधिकारीलाई कर्तब्य पालनाको सिलसिलामा गरेको कार्य जुन उसको संगठनबाट आतंककारीउपर सफल मिशन वा अपरेशन सञ्चालन गरेकोमा पुरस्कृत पनि भएको हुन सक्छ। उसलाई न्यायालयले दोषी नभनी आयोगले मात्र दोषी करार गर्न पक्कै पनि कठिन भएकै हो र भेटिङ सम्बन्धी ब्यवस्था कानूनी रूपमा नभएर पनि हो।[२१] कानूनकै माध्यमद्वारा यसलाई स्पष्टसँग सम्बोधन गरिनै पर्दछ। प्रस्तावित संशोधन विधेयकले स्पष्ट भेटिङको ब्यवस्था गरेको छ।

---

[२०] विस्तृतमा Rule of Law Tools for Post Conflict States(Prosecution Initiatives, Vetting, Monitoring Legal System) UN OHCHR Geneva 2006

[२१] भेटिङको ब्यवस्था हाल प्रस्तावित बेपत्ता पारिएका ब्यक्तिको छानविन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक २०७९ ले गरेता पनि प्रावधान प्रष्ट रहेको छैन ।

हामी कानूनी रूपमा र अन्तर्राष्ट्रिय विधि तथा परम्परा अनुसार बाँधिएका हुनाले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पूरा गर्न बेपत्ताको अवस्था (अर्थात द्वन्द्वमा मारिई हालसम्म मृत्युको कारण अज्ञात भएका) व्यक्तिहरूको मृत्युको घोषणा गर्नलाई बेपत्ता आयोगलाई दबाव र सल्लाह दिँदै बर्षौदेखि वकालत गरिरहेका छौं। के हामीले बेपत्ताको मृत्यु कँहा, किन र कसरी भयो मेरो हराएको व्यक्तिलाई मृतक घोषणा गरिदेऊ भन्ने हाम्रो माग हो कि ? व्यक्तिलाई बेपत्ता बनाउने कार्यमा संलग्नलाई कारबाही गर्ने हाम्रो माग वा परिपूरण र क्षतिपूर्ति देऊ भन्ने हाम्रो माग भन्ने कुरामा हाम्रो एकमत छैन। तर, सबैले माथिका तीनैवटा माग हाम्रो हो भन्ने कुरामा एकमत पाइन्छ। जबकि, वर्तमान ऐन र प्रस्तावित संशोधन पीडितमैत्री नभएकाले यी सबै मागलाई कानूनले सम्बोधन गर्न सक्दैन। कानूनले नै सम्बोधन नगरेको विषयलाई स्वभावत बेपत्ता आयोगले पनि सम्बोधन गर्न सक्दैन।

नेपालमा २०५२ फागुनदेखी २०६३ मसिंर ५ गतेसम्म भएका मानवअधिकार उल्लंघनको घटनाहरूमा छानविन एवं अनुसन्धान अब २५ वर्षपछि आएर नेपालजस्तो वैज्ञानिक विधी, फरेन्सिक र मेडिकल अनुसन्धान गर्न जनशक्ति र साधनको अभाव भएको देशमा सम्भव हुन्छ भन्नु नै असम्भव कथन बन्न पुग्दछ। जघन्य र गम्भीर अपराधमा सजाय गरी अन्यको हकमा पीडितसँगको सहकार्यवाट वैकल्पिक न्याय Alternative Justice को बाटोको पनि खोजी गरिनुपर्दछ। नेपालको सन्दर्भमा छानविन, अनुसन्धान तथा अभियोजन अत्यन्त ढिलो भइ सकेको अवस्था रहेको छ। समयले सबै कुरा विर्साइदिन्छ। आजको मितिमा १५ वर्षअगाडि भएको घटनाको फेरिहस्त सुनाउन पीडितलाई पक्कै पनि सहज छैन। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको खोजीका निम्ति निर्देशक सिद्धान्तहरू २०१९ को सिद्धान्त नम्बर एकले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको खोजी निज जीवित छ भन्ने अनुमानका आधारमा गरिनुपर्छ। बेपत्ता पारिएको बखतको परिस्थिति, बेपत्ता पारिएको दिन र खोजी कार्य सुरू गरिएको दिन जे जस्तो भए पनि बेपत्ता पारिएका व्यक्ति जीवित छ भन्ने अनुमानका आधारमा खोजी कार्य गरिनुपर्छ।[२२] भन्ने व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा बेपत्ता आयोगको लागि यस्तो अनुमान नै चुनौतीपूर्ण देखिन्छ।

कारबाही गरिनुपर्ने व्यक्ति कोहीको निधन भइसकेको छ भने कोही हाल पदमा छैनन्। कोही विदेश पलायन भइसकेको अवस्था छ। त्यसै गरी माथिको आदेशको पालना गर्ने सिलसिलामा राजनैतिक, निजामती तथा सुरक्षानिकायका उच्च पदमा पहिले र हाल बसिरहेका व्यक्तिलाई कसैलाई पोलेमा उसको बयानलाई प्रमाणको रूपमा लिने/नलिने र उक्त व्यक्तिलाई कारबाही गर्ने/नगर्ने ? यस्ता यावत् प्रश्नहरू अनुत्तरित छन्। यस्ता कुरालाई कार्यविधीगत रूपमा, नियमावली वा कानूनले सम्बोधन नगरेको अवस्थामा बेपत्ता आयोगमाथि बेपत्ता भएका व्यक्तिको बेपत्ता तथा हत्याको कारण सार्वजनिक गर्नुपर्ने दबाव एकातिर छ। अर्कोतिर, यस्ता प्रक्रियागत र कानूनी संरचनाबेगर अभियोजन गरिएका घटनालाई अदालतले अस्विकार गर्ने अवस्था प्रबल रहन्छ।

बेपत्ता आयोगले कुनै पनि बेपत्ता भएको व्यक्तिलाई सार्वजनिक गर्न नसक्ने तथ्य ज्ञात हुँदाहुँदै पनि कार्यशाला, गोष्ठी र लेखमार्फत सार्वजनिक गर्ने दबाव दिइन्छ। बेपत्ता आयोगले गर्ने भनेको यदि आयोगको अनुसन्धानबाट प्रमाणित भएमा बेपत्ता भएको व्यक्तिको हत्या कहाँ, कसरी र कसले गरेको थियो दोषी को हो भन्ने कुरामात्र बेपत्ता आयोगले सार्वजनिक गर्न सक्छ। न त बेपत्ता आयोगले कसैलाई कारबाही गर्न सक्दछ न त कसै माथि पक्राउ पूर्जि जारी गरी हिरासतमा लिई अनुसन्धान नै गर्न सक्दछ। नेपालका पीडित र जानेमाने विद्धानहरूलाई यति सामान्य कुरा पनि बुझ्न र बुझाउन कठिन छ।

उपसंहार

दुवै आयोगलाई मर्ज गरेर एउटै आयोग बनाउने हो भने यी दुवै आयोगबीचको उजुरी सम्बन्धमा अधिकारक्षेत्रको विवाद स्वतः समाप्त भएर जानेछ। पीडितको पनि संक्रमणकालीन न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि हुन्छ। कतिपय उजुरीहरूमा हत्या भएको पुष्टि हुन्छ। तर पीडितले मृतकको सद्‌गत गर्न पाएका हुदैनन्। तसर्थ, हत्या र बेपत्ता दुवैमा यो घटना सत्यनिरूपणका लागि अनुसन्धान योग्य हुन्छ। दुईवटा आयोग रहनु भनेको, नागरिकताको कारण जग्गा किन्न कसैले सकेन भने मालपोत कार्यालयमा गई नागरिकता माग्ने अनि जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा गएर जग्गा रजिष्ट्रेशन पास गरेर आऊ

[२२] विस्तृतमा https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/CED/CED_Search_Principles_NP.pdf (visited on 15 Nov 2022)

भनेजस्तै हुन्छ। तसर्थ, दुवै आयोग मर्ज भई एक बनाई विज्ञ सदस्यहरूको संख्या बढाई विज्ञ महिला सदस्यको संख्या पनि उल्लेख्य पर्दछ। सत्र जनाको आयोग रहेको दक्षिण अफ्रिकामा आठजना महिला र नौजना पुरुष रहेका थिए।[२३] जसको नेतृत्व Anglican Archbishop Desmond Tutu ले गरेका थिए।

सियारालोनलाई १९९१ अघि शान्तिप्रिय मुलुकको रूपमा चिनिएता पनि देशको इतिहासमा कुन घटना त्यस्तो थियो जसले आन्तरिक युद्धलाई सम्भव तुल्यायो? र मुलुक क्षतविक्षत भयो। यस्तो प्रश्नको उत्तर खोज्ने क्रममा सियारालोनको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले केही निष्कर्षहरू निकालेको थियो।[२४] जसमा कुशासन, प्राकृतिक स्रोत खास गरी हीराको तस्करी आदि विविध कुराहरू उजागर गरेको थियो। नेपालका दुवै आयोग एक भई नेपालको द्वन्द्वमा पनि यस्तो खालको कारण र निष्कर्षसमेत पहिल्याउनु पर्दछ।

अहिलेको न्याय सेवाका निजामती कर्मचारीहरू अधिकांश बेपत्ता व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा कार्यरत छन्। उनीहरू फौजदारी न्याय प्रणाली Criminal Justice System अन्तर्गतको अनुसन्धान, विश्लेषण तथा अभियोजनमा पोख्त छन्। तर सत्य निरूपणको विषय फौजदारी अनुसन्धान नभई यो विशुद्ध मानवअधिकार अनुसन्धान Human Rights Investigation को क्षेत्र हो। अनुसन्धान गरिनुपर्ने घटनालाई सामान्यता सत्य/तथ्य पत्ता लगाउने Fact-Finding भनिन्छ। फौजदारी न्याय निरूपण गर्न गरिने अनुसन्धान र मानवअधिकार अनुसन्धान दुई फरक प्रकृतिका अनुसन्धान हुन्। मानवअधिकार अनुसन्धान लचिलो र पीडित मैत्री हुने गर्दछ। विशेषत मानवअधिकार अनुसन्धान न्यायका विविध सिद्धान्तहरू मध्ये Retributive Justice (प्रतिशोधात्मक न्याय) मा आधारित नभएर न्यायको Restorative Justice (पुनःस्थापित न्याय) मा आधारित हुने गर्दछ। तसर्थ, अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मानवअधिकार अनुसन्धानको कार्यमा खटिई काम गरिसकेका नेपाली विज्ञ तथा राष्ट्रिय स्तरमा समेत द्वन्द्वकालीन मानवअधिकारको बिषय एवं अनुसन्धानमा अनुभव भएका व्यक्तिहरूवाट अनुसन्धानको कार्यलाई अघि बढाइनुपर्दछ। दक्षिण अफ्रिकाको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा ३०० को संख्यामा रहेका विज्ञ कर्मचारीहरूलाई तीनवटा समितिमा Human Rights Violations Committee, Amnesty Committee, and Reparations and Rehabilitation Committee राखी कार्य गरिएको थियो।[२५] न्यून संख्याको अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय विज्ञहरूको समेत एक समिति बनाई कार्य गर्दा फरेन्सिक, Artefact मृतकसँग सम्बन्धित (प्रमाणको लागि गाह्य) पुराना वस्तुहरू, एण्टीमोर्टम तथ्याङ्क, अन्तर्राष्ट्रिय नजिर र अभ्यासको अबलम्बन गर्न पनि सहजता हुने देखिन्छ। यस्तो समितिमा संयुक्त राष्ट्रसंघलाई भन्दा पनि अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था र विश्वविद्यालयका प्राध्यापकहरू उपयुक्त हुन्छन्।

नेपालका दुवै संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित आयोगहरूको नियुक्ति सधैं विवादित नै रहयो। यसमा राजनैतिक आस्था वा राजनैतिक दलको भागबण्डामा हुने नियुक्ति आदिको कारणले आशातित रूपमा काम गर्न नसकेकै हो। यसमा नियुक्ति हुने पदाधिकारी अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव कमाएका र राष्ट्रिय जीवनमा मानवअधिकार उल्लंघनको घटनामा अनुसन्धानमा संलग्न रहेका, मानवअधिकारको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान गरी विदेशी विश्वविद्यालयहरूमा समेत काम गरेका, राजनैतिक दल र नेपाल बार एसोसिएशन मार्फत राजनीतिप्रति संलग्न नभएका ब्यक्तिहरूबाट परिणामसहितको कार्य तथा निर्णयको अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

नेपालको वर्तमान संक्रमणकलीन न्यायसँग सम्बन्धित कानून पीडित केन्द्रित नभएको, सम्मानित सर्वोच्च अदालतको निर्णय अनुरूप नभएको तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले सुझाव गरेअनुरूपको नभएको भन्ने ब्यापक गुनासोहरू सुनिएकै हुन्। गत २०७९ श्रावणमा बेपत्ता ब्यक्तिको छानविन तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयकको पनि चर्को आलोचना भएकै हो। यदि कानूनको पालना र कार्यान्वयन गर्ने पदाधिकारीहरू स्वतन्त्र, निर्भिक, विज्ञ भएर पनि सरकारसँग जोरी खोजेर काम गर्न सक्दैनन् भने कानून जस्तोसुकै बनाए पनि त्यसले कुनै अर्थ र महत्व राख्दैन। नेपालमा रहेको सामाजिक सुधार ब्यवस्था ऐनको उदाहरण कानून ब्यवसायीले वारम्वार राखे गरेकै छन्।

संक्रमणकालीन न्यायको एउटा ठूलो पक्षधर भनेको संवैधानिक निकाय राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग हो। राष्ट्रिय

[२३] https://www.usip.org/publications/1995/12/truth-commission-south-africa (visited on 6 Nov 2022)

[२४] डा. त्रिलोचन उप्रेती, केशवप्रसाद वास्तोला, संक्रमणकालीन न्याय र मानवअधिकार (२०६४) पृष्ठ १४४-१४५

[२५] https://www.usip.org/publications/1995/12/truth-commission-south-africa

मानवअधिकार आयोगले संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित उजुरीहरू संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित आयोगले अनुसन्धान र निर्णय गर्ने भनी यी आयोगहरूको गठन भएपश्चात् त्यस्ता उजुरी उपरको कारबाही रोकेको थियो। तर मानवअधिकार आयोगले आफ्नो अधिकार र कार्यक्षेत्रभित्र परेको उजुरी उपरको अनुसन्धान नरोकी प्राप्त तथ्य एवं प्रमाण यी दुवै आयोगलाई पठाउन सक्दथ्यो। मानवअधिकार आयोगले आफू संवैधानिक तथा स्थायी प्रकृतिको आयोग भएको र बाँकी दुई आयोग अस्थायी प्रकृतिको कानूनद्वारा सिर्जित आयोग भएकाले यी आयोगसँग समान हैसियतमा कार्य नहुने र संवैधानिक निकायको दस्तावेज कानूनद्वारा निर्मित आयोगहरूसमक्ष दिन वाध्य नहुने खालको ब्याख्या तत्कालीन आयुक्तहरूले गरेका थिए। मानवअधिकार आयोगकाले म संवैधानिक निकाय हुँ भन्ने इख त्यागी बेपत्ता आयोग, सत्य निरूपण आयोग (माथि भनिए झैं एउटै आयोग) एउटा विशेष समितिमा बसेर सरकारलाई सिफारिसको माध्यमवाट पीडितलाई न्याय दिन संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित आयोगको सहयोगी भइ कार्य गर्नै पर्दछ। सरकारको तर्फवाट कुनै पनि प्रकारको ढिलाइ र सुनुवाइ भएमा संक्रमणकालीन न्यायका लागि मानवअधिकार आयोगले नेपालको संविधान २०७२ को धारा २४९ को प्रयोग गर्ने अवस्था बनाइनुपर्दछ।[२६] मानवअधिकार आयोगसमेतको संलग्नतामा दुईबर्षे संक्रमणकालीन न्यायको कार्ययोजना बनाई मासिक रूपमा छानविन अनुसन्धान र कार्यसम्पादन गर्दै मिसनको रूपमा संक्रमणकालीन न्यायको सम्पादन गरिनुपर्ने आवश्यकता छ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको काम, कारबाही मानवअधिकार उल्लंघनको घटनामा समेत खेदपूर्ण रहेको यसैको प्रतिवेदनवाट देखिन्छ। संक्रमणकालीन न्यायमा यसको देन रहने कुरा आयोगको पदाधिकारीमा भर पर्ने कुरा हो। उदाहरणका लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको जन्म नेपालको द्वन्द्वकालमा भयो। यसले आम नागरिकबाट सबैभन्दा धेरै द्वन्द्वका घटनासँग सम्बन्धित उजुरीहरू दर्ता गऱ्यो। मानवअधिकार अनुसन्धान पनि सबैभन्दा धेरै द्वन्द्वसँग नै सम्बन्धित रहेका छन्। तर आयोग स्थापनाको २० वर्षमा (२०५७ जेठदेखि २०७७ असारसम्म) आयोगमा जम्मा १२,६२६ वटा मानवअधिकार उल्लंघनको उजुरी दर्ता हुन आएकोमा ११९५ वटा उजुरीमा मात्र आयोगले पीडितको न्यायको लागी सिफारिस गरेको छ। बाँकी ५४९७ उजुरीहरूलाई तामेली र खारेजी गरी टुंग्याएको छ। यसरी बीस बर्षको अवधिमा मात्र ६६१६ उजुरी फछ्यौट गरी फछ्यौट हुन बाँकी उजुरीको संख्या ४६२७ भएको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग संवैधानिक निकाय, संक्रमणकालीन आयोगहरू भन्दा थप शक्तिशाली, संवैधानिक अधिकार र क्षेत्राधिकार प्राप्त, यथेष्ट स्थायी कर्मचारीहरू रहेको, स्थायी संस्था, प्रादेशिक संरचना भएको वैदेशिक यात्रा गरिरहने पदाधिकारी र कर्मचारी, विभिन्न दातृ निकायहरूको परियोजना आदि कुराले सुसज्जित आयोगले बीस बर्षको अवधिमा जम्मा ११९५ उजुरीलाई मात्र न्यायका लागि सिफारिस गर्नुलाई हालको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता व्यक्तिको छानविन आयोगसँग तुलना गर्ने हो भने यी दुवै आयोगको हालसम्मको कार्यलाई उत्कृष्ट मान्नुपर्ने अवस्था आउँदछ। मानवअधिकार आयोगसँग तुलना गर्ने हो भने त सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई उजुरीको संख्याको आधारमा बीस बर्षको समयावधी पनि कम हुने देखिन्छ। यदि मानवअधिकार आयोगले बाँकी ५४९७ उजुरी खारेज गरेको हो भने प्रमाण, दशी, साक्षी नखुल्ने उजुरी किन दर्ता गरेको होला र तामेली र खारेजी गरिएको मानवअधिकार उल्लंघनको घटना थिएन भने त्यसउपर उजुरी दर्ता गरी किन अनुसन्धान गरियो भन्ने विषयमा आयोगको प्रतिवेदनले उल्लेख गर्न सकेको छैन।[२७]

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता व्यक्तिको छानविन आयोग, दुवै आयोगमा हाल रहेका उच्च कर्मचारीहरूको कुरा सरकारले सुन्ने गरेको छैन न त सुनुवाइको अवसर नै दिईएको छ। जबकि त्यहाँ कार्यरत कर्मचारीहरूले आयोगको समस्या, चुनौती र कानूनी कठिनाइको बारेमा साक्षात्कार भई कार्यगत अनुभव हासिल गरेका छन्। उनीहरू वास्तवमा भ्वाइसलेस (आवाजविहिन) अवस्थामा रहेका छन्। जसले संक्रमणकालीन न्यायको एउटा फाइल हेरेका छैनन्। त्यस्ता व्यक्ति विशेषतः प्राध्यापक र कानून ब्यवसायीहरू राजनैतिक दलको कार्यालयमा वा प्रधानमन्त्री निवासमा वसी गरिने

[२६] नेपालको संविधान २०७२, धारा २४९ (२) (ज) मानवअधिकार उल्लंघनका सम्बन्धमा मानवअधिकार आयोगले गरेको सिफारिस वा निर्देशन पालना वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, ब्यक्ति वा निकायको नाम कानून बमोजिम सार्वजनिक गरी मानवअधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख राख्ने।

[२७] उजुरी र सिफारिस सम्बन्धी विस्तृत जानकारी, आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयनको अवस्था (२०५७ जेठ देखी २०७७ असारसम्म), राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, (२०७७ असोज) पृष्ठ ४

छलफल र नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको ब्याख्या, विवेचना र योजनाको बिषयमा छलफल हुनु नै संक्रमणकालीन न्यायको शत्रु बन्न पुगेको अवस्था हो।

नेपालमा द्वन्द्वकालीन घटनाहरू निकै पुराना भइसके। पीडित तथा साक्षीहरूकै मृत्यु भइसकेको, कतिपय व्यक्ति विदेशमा रहेको, अब सच्चा पीडितले पनि पन्ध्र/बीस वर्षपहिले भएको घटनाको फेहरिस्त भन्न् नसक्ने अवस्था पनि विद्यमान रहेकोले एकातिर केही घटनाहरूमा मानवअधिकार आयोगले गरिसकेको अनुसन्धानमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोग भर पर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। तर मानवअधिकार आयोगमात्रै ले सबै घटनाको अनुसन्धान नगरेकोले तत्कालीन रूपमा नेपालमा रहेर काम गरेको संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्च आयुक्तको कार्यालयको समेत सहयोग संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धि आयोगलाई रहनुपर्दछ। यसको लागि संक्रमणकालीन आयोगको तत्परता तथा नेपाल सरकारको इमानदारिता र राजनैतिक दलको मानव अधिकार संरक्षणप्रति इच्छाशक्तिको उत्तिकै आवश्यकता रहन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयनको अवस्था (२०५७ जेठदेखि २०७७ असारसम्म), राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, (२०७७)

२. नेपालको संविधान २०७२, कानून किताब ब्यवस्था समिति, काठमाण्डौं

३. सत्यको खोजी वर्षः ४ अंकः १ जेष्ठ, बेपत्ता पारिएका ब्यक्तिको छानविन आयोग (२०७९)

४. डा. त्रिलोचन उप्रेती, केशवप्रसाद वास्तोला, संक्रमणकालीन न्याय र मानवअधिकार (२०६४)

५. अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वन्द्वको पाश्वचित्र, प्रकाशक इन्सेक (२०६४)

६. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, कानून किताब ब्यवस्था समिति, काठमाण्डौं

७. Rule of Law Tools for Post Conflict States (Prosecution Initiatives, Vetting, Monitoring Legal System) UN OHCHR Geneva 2006

८. Report of the Chilean National Commission on Truth and Reconciliation (Published by US Institute of Peace)

९. ECCC at a Glance, Extraordinary Chambers in the Court of Cambodian (ECCC) 2019

१०. Marieke Wierda, Priscilla Hayner and Paul van Zyl, EXPLORING THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SPECIAL COURT AND THE TRUTH AND RECONCILIATION COMMISSION OF SIERRA LEONE, The International Center for Transitional Justice, New York (2002)

११. International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance 2006

१२. Enforced Disappearance and Extrajudicial Execution: Investigation and Sanction; International Commission of Jurists (2018)

१३. C.R. Kothari, Research Methodology Method and Techniques, 2nd Ed. New Age International Publishers, New Delhi (2006)

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन

✍ **श्यामकुमार भट्टराई**◆

सारांश

नेपालमा वि.सं. २०५२ फागुनदेखि २०६३ मंसिरसम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा धेरै जनधनको क्षति भयो। यो अवधिमा मानवअधिकार कानून र मानवीय कानून उल्लंघनका उल्लेख्य घटनाहरू भए। २०६३ साल मंसिर ५ गते सरकार र विद्रोही पक्ष (नेकपा माओवादी) का बीचमा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य भएपनि सो क्रममा भएका घटनाका बारेमा सत्यतथ्य उजागर गर्ने गरी भएको संवैधानिक तथा कानूनी प्रतिबद्धता हालसम्म पूरा हुन सकेको छैन। विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको सोह्र वर्ष पूरा भइसक्दा पनि संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियामा कुनै नतिजा आउन नसक्दा यसले पीडितलाई निराश बनाएको छ। मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनकर्ताहरूलाई कारबाहीको दायरामा ल्याउन नसक्दा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा मुलुकमा दण्डहीनताले प्रश्रय पाएको भनी प्रश्न उठ्ने गरेको छ। विगत सात वर्षदेखि संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनका लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन भए पनि अपेक्षित रूपमा कुनै काम हुन सकेको छैन। कुनै पनि लोकतान्त्रिक मुलुकले दण्डहीनताले प्रश्रय पाएको आरोप लाग्ने गरी कार्य सम्पादन गर्दा सुशासनको सूचक कमजोर हुन जान्छ। त्यसैले हाम्रो समकालीन परिवेश, मुलुकमा भएको संवैधानिक, कानूनी एवं शासकीय व्यवहारमा भएको रूपान्तरण र संक्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा अन्य मुलुकले अवलम्बन गरेका अभ्यासहरूलाई समेत सन्दर्भका रूपमा लिई पीडितलाई विश्वासमा लिएर संक्रमणकालीन न्यायका बाँकी काम टुंगोमा पुऱ्याइनुपर्दछ। द्वन्द्वका कारणहरू पहिचान गरी भविष्यमा यस्ता घटना दोहोरिन नदिन अपनाउनुपर्ने उपायहरूको खोजी गरी त्यस्ता उपायहरू प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ल्याइनुपर्दछ।

प्रमुख शव्दावलीहरू: संक्रमणकालीन न्याय, विस्तृत शान्ति सम्झौता, परिपूरण, मेलमिलाप, सशस्त्र द्वन्द्व, सत्यको खोजी।

संक्रमणकालीन न्यायको परिचय

संक्रमणकालीन न्यायले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका घटनाको छानविन गरी सत्यतथ्य सार्वजनिक गर्ने, पीडकलाई दण्डित गर्ने, पीडितहरूलाई राहत एवं परिपूरण उपलब्ध गराई न्यायको अनुभूति दिलाउने र मेलमिलापको रणनीति लिई समाजमा शान्तिपूर्ण वातावरण निर्माण गर्ने उद्देश्य लिएको हुन्छ। संक्रमणकालीन न्यायको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको सशस्त्र द्वन्द्व वा विद्रोहको क्रममा अवलम्बन गरिएका विधि र प्रक्रियाको अध्ययन गरी भविष्यमा यस्ता घटना नदोहोरिनका लागि अपनाउनुपर्ने उपायहरू पहिचान गर्नु पनि हो।[१] संक्रमणकालीन न्यायका मूलतः चारवटा स्तम्भ रहेका हुन्छन्:

१. सत्य (Truth),

◆ सचिव, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

नोट : यो लेख सर्वोच्च बार जर्नल वर्ष १७, अंक २०, २०७९ को परिमार्जित एवं विस्तारित रूप हो। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगबाट आयोजना गरिएको २०७९।०८।१६ र १७ गते काठमाडौंको गोकर्णमा आयोजना गरिएको छलफल कार्यक्रमका स्रोत व्यक्तिहरू पूर्व प्रधान न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ, पूर्व कानून तथा न्याय मन्त्री श्री गोविन्द प्रसाद शर्मा बन्दी, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका माननीय सदस्य प्रा. डा. श्री सूर्य प्रसाद शर्मा ढुंगेल र काठमाडौं विश्वविद्यालय स्कूल अफ ल का डीन प्रा. डा. श्री ऋषिकेश वाग्लेले प्रकट गर्नु भएको विचारका आधारमा यो लेखको प्रारम्भिक मस्यौदालाई पुनरावलोकन गरिएको छ। उहाँहरू प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु।

[१] The transitional justice mechanisms have also been proven as instrumental in analysing patterns of violations and design ing appropriate measures of response, including to support victims and affected groups in society. https;|/nepalconflictreport.ohchr.org/flies/docs/2011-03-29_document_ohchr_eng.pdf

२. न्याय (Justice),
३. परिपूरण (Reparation),
४. भविष्यमा नदोहोरिने प्रतिबद्धता (Guarantee of non-recurrence)।[२]

यसका साथै स्मरणात्मक कार्य (Memorialization)लाई पनि संक्रमणकालीन न्यायको छुट्टै स्तम्भको रूपमा लिन थालिएको छ।

संक्रमणकालीन न्यायका लागि न्यायिक (Judicial) र गैर न्यायिक (Non judicial) दुवै प्रकारका संयन्त्रहरू क्रियाशील हुन्छन्।[३] संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्यांकन गरी रणनीतिक उपचार गर्ने दृष्टिकोण लिइन्छ। द्वन्द्वकालमा भइरहेका मानवीय कानूनविरुद्धका वा मानवअधिकार उल्लंघनका गम्भीर कसूरहरू रोक्ने, ती कसूरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा सुरक्षा र आत्मसम्मानको भाव उद्बोध गराउने, घटनावलीको यथार्थ अभिलेख राख्ने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्य पुनःस्थापना गर्ने, अनि अन्ततः शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुर्‍याउने नै संक्रमणकालीन न्यायका मुख्य अभीष्ट हुन्।[४] ती सबै कामहरूमा चुस्तता वा प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्न संक्रमणकालीन न्यायका मान्यताहरू सुनिश्चित गर्ने कानूनहरू, सीपहरू र संस्थागत क्षमताहरू आवश्यक पर्दछ।

संक्रमणकालीन न्यायमा अभियोजनः अनिवार्य कि सांकेतिक

राज्य व्यवस्थाको रूपान्तरणका लागि भएका विद्रोहलाई शान्ति प्रक्रियामा आएपछि फरक रूपमा व्यवहार गर्नका लागि नै संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ। यो फौजदारी न्यायिक प्रक्रियाभन्दा नितान्त भिन्न हुन्छ। तर यो दोषीलाई उन्मुक्ति दिने आधार भने होइन। संक्रमणकालीन न्यायले मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको कसूरमा दोषी देखिएका व्यक्तिलाई उचित न्यायिक प्रक्रियामा लैजानका लागि रोक लगाउदैन। तर यसको अर्थ उजुरी परेका सबै विवादमा अभियोजनकै चरणसम्म जान्छ भन्ने पनि होइन। कसूरको गम्भीरता र प्रमाणको उपलब्धताका आधारमा विवेकपरक रूपमा अभियोजन गरिन्छ। अभियोजनको चरणसम्म पुग्नका लागि प्रमाणको ग्राह्यता र पर्याप्तताको आवश्कता पर्दछ। त्यसैले अभियोजनको चरणसम्म जानुपर्ने अवस्थामा यो विषयमा विशेषज्ञता हासिल गरेका निकाय वा जनशक्तिलाई परिचालन गरिन्छ। यसमा दिइने सजायको प्रक्रिया र मात्रा पनि भिन्न हुन सक्छ। मूलतः अभियोजनका लागि चारवटा तरिका अवलम्बन गरिन्छ।

१. राष्ट्रिय कानूनबाट स्थापित नियमित घरेलु अदालतमा अभियोजन गरी मुद्दाको सुनुवाइ गर्ने।
२. विशेष कानूनबाट संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी छुट्टै विशेष अदालत गठन गरी मुद्दाको सुनुवाइ गर्ने।
३. सुरक्षा परिषद्को सिफारिसमा अस्थायी न्यायाधिकरण गठन गरी सुनुवाइ गर्ने।
४. अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतमा अभियोजन गरी मुद्दाको सुनुवाइ गर्ने।

हाम्रो सन्दर्भमा माथि उल्लिखित दोस्रो व्यवस्थाको स्थापना गर्ने प्रयास भइरहेको देखिन्छ।

तीन प्रमुख कामः संविधान निर्माण, सेना समायोजन र संक्रमणकालीन न्याय

सशस्त्र द्वन्द्वले मुलुकको राजनीतिक व्यवस्थामा रूपान्तरणका लागि आधार तयार गरेको थियो। विस्तृत शान्ति सम्झौताले

[२] संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणागत पक्षका बारेमा हेर्न सकिन्छः Christian Braun & Friedrike Mieth, Transitional Justice Theories: An introduction, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2014, available at: http://www.corteidh.or.cr/tablas/r32526.pdf, Ananda Mohan Bhattarai, Transitional Justice for the Promotion of Peace and Democracy in Nepal, National Judicial Academy (NJA) Law Journal, 2007, गोविन्द प्रसाद शर्मा बन्दी (सम्पा.), नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय, नेपाल बार एशोसिएसन, संक्रमणकालीन न्याय समिति, सन २०१३, श्यामकुमार भट्टराई, संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा र अभ्यास, मिमांसा, न्याय सेवा तालिम केन्द्र, काठमाडौं,, २०७९

[३] Transitional justice consists of both judicial and non-judicial processes and mechanisms, including prosecution initiatives, facilitating initiatives in respect of the right to truth, delivering reparations, institutional reform and national consultations. Whatever combination is chosen must be in conformity with international legal standards and obligations. GUIDANCE NOTE OF THE SECRETARY-GENERAL United Nations Approach to Transitional Justice, https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf

[४] माधवकुमार बस्नेतसमेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७० अंक १० नि.नं. ९०५१

सो रूपान्तरणका लागि जगको काम गरेको थियो। उक्त सम्झौतापछि नेपालको शान्तिप्रक्रियालाई टुंगोमा पुऱ्याउन मुख्यतः तीनवटा कामहरू गर्नुपर्ने थियो। पहिलो विद्रोही पक्षका सेना समायोजन, दोस्रो संविधान निर्माण र तेस्रो संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन। तीमध्ये दुईवटा कामहरू सम्पन्न भइसकेका छन्। प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईको कार्यकालमा सेना समायोजनको कार्य सम्पन्न भयो। सशस्त्र युद्धमा विद्रोही पक्षबाट लडेका लडाकुहरूमध्ये योग्य जति नेपाली सेनामा समायोजन भए। समायोजन हुन नसक्ने र नचाहनेलाई राज्यले निश्चित सुविधा दिएर बिदा गर्यो। हतियार पनि सरकारलाई हस्तान्तरण गरियो। समायोजजनपूर्व विभिन्न क्यान्टोनमेन्टमा लडाकु र हतियार राखिएको थियो। संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकायले हतियार व्यवस्थापनको अनुगमनसमेत गरेको थियो। दोस्रो विषय रूपान्तरणकारी संविधान निर्माण गर्नु थियो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भएको करिब ९ वर्षको प्रयासपछि प्रधानमन्त्री सुशील कोइरालाको कार्यकालमा दोस्रो संविधानसभाले संविधान निर्माणको कार्य सम्पन्न भयो। पहिलो संविधानसभामा संविधानका मूलभूत अन्तर्वस्तुमा सहमति कायम गर्न नसक्दा विघटनको अवस्थामा पुगेको थियो। तर दोस्रो संविधानसभाले प्रतिकूलताका बीच पनि संविधान निर्माण गर्न सक्यो। तर तेस्रो विषय संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन भने अझै टुंगोमा पुग्न सकेको छैन। राज्यको तर्फबाट पटक/पटक उच्च तहको प्रतिबद्धता आउँदा पनि यो प्रक्रिया टुंगो लाग्न सकेको छैन। यसले उठाएका तीनवटा विषय गम्भीर छन्।

१. सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानवअधिकार उल्लंघनका दोषीहरू कानूनको दायरामा नआउँदा मुलुकमा दण्डहीनताले प्रश्रय पाएको छ।
२. मुलुक शान्तिप्रक्रियामा आएको सोह्र वर्ष वितिसक्दा पनि सशस्त्र द्वन्द्वपीडितले न्याय पाएको अनुभूति गर्न सक्ने गरी कुनै काम भएको छैन।
३. संक्रमणकालीन न्यायलाई समयमा टुंगोमा पुऱ्याउने संविधान, कानून र नीतिमार्फत व्यक्त भएको राज्यको प्रतिबद्धता कार्यान्वयन नहुँदा नागरिकको वैधानिक अपेक्षा पूरा हुन सकेको छैन।

संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन केवल राजनीति औपचारिकता होइन। यो राज्यको दायित्वको विषय हो। संसारले स्वीकार गरेका मानकको उल्लंघन गरी वा त्यस्ता मानकलाई बेवास्ता गरेर यसको व्यवस्थापन गर्न सकिँदैन। कुनै पनि निहुँमा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन र क्रूरतापूर्ण तवरले गरिएका अपराधजन्य कार्य राजनीतिक आवरणमा छोपेर छोप्न सकिने विषय पनि होइन। लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा उत्तरदायित्वको प्रश्न अनुत्तरित रहन सक्दैन। न त अपराधजन्य कार्य राजनीतिक सौदावाजीको विषय हुन सक्छ। राजनीतिक प्रकृतिका घटना र अपराधजन्य घटनाको भिन्नता छुट्याएर संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन गर्नु नै बुद्धिमानीपूर्ण कार्य हुन जान्छ। यो प्रक्रिया जति ढिलो भयो, राज्यको विश्वसनीयताको पक्ष त्यति नै कमजोर हुन जान्छ भने पीडितमा परेको पीडा झन गहन हुन जान्छ। यसले नागरिकमा नैराश्य पैदा गर्दछ। पीडितहरूलाई झन जटिल मनोसामाजिक अवस्थामा पुऱ्याउँदछ। यो विषयलाई सही रूपमा सम्बोधन गर्न नसक्ने हो भने यसले अर्को द्वन्द्वको बीजारोपण गर्न सहयोग गर्न सक्ने सम्भावना रहन्छ। त्यसैले दिगो शान्तिका लागि संक्रमणकालीन न्यायको सही व्यवस्थापन अपरिहार्य विषय हो।

संक्रमणकालीन न्यायका लागि संवैधानिक, कानूनी एवं नीतिगत प्रतिबद्धता

संक्रमणकालीन न्यायको सम्बन्धमा पहिलो दस्तावेजको रूपमा विस्तृत शान्ति सम्झौता नै हो।[५] सो सम्झौतामा भनिएका प्रमुख विषयहरू यसप्रकार रहेका थिएः-

५.२.३. दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको तथा युद्धको समयमा मारिएकाहरूको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले साठी दिनभित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी गराउन मञ्जुर गर्दछन्।

५.२.४. दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वबाट उत्पन्न विषम परिस्थितिलाई सामान्यीकरण गर्दै समाजमा शान्ति कायम गराउन तथा युद्धबाट पीडित र विस्थापित व्यक्तिहरूका लागि राहत र पुनःस्थापन गराउन राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापन आयोग गठन गर्न र त्यसमार्फत यससम्बन्धी काम अगाडि बढाउन सहमत छन्।

---

[५] नेपाल सरकार र नेकपा माओवादी पक्षका बीचमा २०६३ साल मंसिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको थियो। सो सम्झौतापछि औपचारिक रूपमा मुलुकमा नेकपा माओवादीसँग भएको सशस्त्र द्वन्द्व समाप्त भएको थियो।

५.२.५. दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्न सहमत छन्।

उक्त सम्झौता भएको पनि २०७९ साल मङ्सिर ५ गते १६ वर्ष पूरा भएको छ। तर सो सम्झौतामा उल्लेख गरिएका आधारभूत विषयहरू अझै कार्यान्वयनमा आउन सकेका छैनन्।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ मा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा गठित छानविन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा पीडित परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउने तथा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने कुरा उल्लेख भएको थियो। सोबमोजिम संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थित गर्न विभिन्न प्रयासहरू भए।

कार्यकारी प्रक्रियाबाट सम्बोधनको प्रयास

विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि तत्कालीन विद्रोही पक्षसमेत शान्ति प्रक्रियामा आयो। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका क्षतिको परिपूर्तिका एवं पीडितलाई सम्बोधन गर्नका लागि शान्ति तथा पुनर्निमाण मन्त्रालय स्थापना गरी कार्यकारी प्रक्रियाबाट द्वन्द्वपीडितलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरियो। यसक्रममा मृतक, बेपत्ता पारिएका व्यक्ति एवं घाइतेलाई तत्कालीन राहत उपलब्ध गराइयो। यो कार्यका लागि स्थानीय स्तरमा शान्ति समितिको गठन गरिएको थियो। यो क्रममा द्वन्द्वपीडितको अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने कार्यसमेत भएको थियो। शान्ति तथा पुनर्निमाण मन्त्रालयले कार्यकारी प्रक्रियाबाट गरेको यो कामका कारण संक्रमणकालीन न्यायको सत्य अन्वेषण गर्ने प्रक्रियामा ढिलाइ हुन गयो। सशस्त्र द्वन्द्वमा संलग्न भएको विद्रोही पक्षले नै सो मन्त्रालयको नेतृत्व पटक/पटक गर्ने अवसर पायो। तर पनि संक्रमणकालीन न्यायका मूल्यहरूलाई सही रूपमा आत्मसात् गर्न सकेको देखिएन।[६] परिणामस्वरूप पीडितहरूले समयमा न्याय पाउन सकेको अनुभूति हुन सकेन। अन्तरिम संविधानले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता कार्यान्वयनमा आउन सकेन। तत्कालीन अवस्थामा संकलन गर्न सकिने सूचना, जानकारी र प्रमाणहरू संकलन हुन सकेन। समयान्तरसँग कपितय त्यस्ता प्रमाणहरू संकलन गर्न नसकिने अवस्थासमेत आयो।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविनका लागि गृह मन्त्रालयको प्रयास

गृह मन्त्रालयले सहसचिव नारायण गोपाल मलेगाको नेतृत्वमा २०६१ साल असारमा गठन भएको समितिले पाँचपटक गरी ३८२ जना बेपत्ता पारिएको भनिएका व्यक्तिको स्थिति सार्वजनिक ग¥यो। २०६१ साल फागुनमा सहसचिव केशवराज घिमिरेको नेतृत्वमा गठित समितिले १९९ जना बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको स्थिति सार्वजनिक गर्‍यो। २०६३ जेष्ठ ११ गते सहसचिव वामनप्रसाद न्यौपानेको नेतृत्वमा गठन गरिएको समितिले ६०२ जनाको अवस्था अज्ञात रहेको र १७४ जनाको स्थिति सार्वजनिक गर्‍यो। २०६४ साल असार १२ गते सर्वोच्च अदालतका पूर्व न्यायाधीश नरेन्द्रबहादुर न्यौपानेको संयोजकत्वमा अधिवक्ता शेरबहादुर केसी र रमन कुमार श्रेष्ठ भएको समिति गठन गरिएको थियो। तर सो समिति क्रियाशील हुन सकेन।[७] उल्लिखित समितिहरूले केही विवरण सार्वजनिक गरेको भए पनि संक्रमणकालीन न्यायको मान्यताका दृष्टिले ती समितिहरू उपयुक्त थिएनन्। त्यो प्रशासकीय प्रयासमात्र थियो।

संक्रमणकालीन न्यायका लागि पहिलो कानूनी प्रबन्धः अध्यादेशको व्यवस्था

यो अध्यादेश २०६९/१२/०१ मा जारी भएको थियो। यो अध्यादेशमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलापका लागि एउटै आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको थियो। सो आयोगमा अध्यक्षसहित पाँचजना सदस्यहरू रहने र तीमध्ये कम्तीमा एकजना महिला हुनुपर्ने व्यवस्था थियो। उक्त आयोगको कार्यवधि आयोग गठन भएको मितिले दुई वर्षको हुने र कार्य सम्पन्न हुन नसकेमा आयोगको सिफारिसमा एक वर्ष थप गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको थियो। उक्त अध्यादेशमा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन भन्नाले निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरुद्ध लक्षित

---

[६] यो मन्त्रालयले खासगरी द्वन्द्वको क्रममा नष्ट भएका संरचनाको पुनर्निर्माण र द्वन्द्वको क्रममा पीडितहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने कार्यलाई प्राथमिकतामा राखेको थियो।

[७] दीपक शर्मा, संक्रमणकालीन न्याय सवाल र संशय, जमुना गौतम शर्मा, संजय शर्मा, काठमाडौं, २०७६

गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरिएको हत्या, अपहरण तथा शरीर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने, शारिरिक वा मानसिक यातना, बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा, व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी, घरजग्गाबाट जबरजस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमका विस्थापन, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार वा मानवीय कानूनविपरीत गरिएका जुनसुकै किसिमका अमानवीय कार्य वा मानवताविरुद्धको अन्य अपराधलाई समेटिएको थियो। आयोगलाई देहायका चारवटा काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको थियोः-

१. सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन लगायत मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन सम्बन्धी घटनाको सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने,
२. पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने,
३. पीडित वा निजको परिवारलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने परिपूरणको सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने,
४. क्षमादानमा नपरेका पीडकलाई कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने,

सो अध्यादेशमा आयोगले छानविन गर्दा प्रचलित कानून बमोजिम अदालतलाई भएसरहको अधिकार प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था थियो। आयोगले आफ्नो अवहेलनामा पन्ध्र हजारसम्म जरिवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था थियो। आयोगले छानविन गर्दा पीडकलाई पर्याप्त आधार र कारणसहित क्षमादानको सिफारिस गर्न सक्ने तर बलात्कार लगायत आयोगको छानविनमा क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई क्षमादानका लागि सिफारिस गर्न नसक्ने व्यवस्थासमेत गरिएको थियो। आयोगले दिएको प्रतिवेदन संसद्मा टेबल गरिने र सो प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्ने गराउने जिम्मेवारी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको हुने व्यवस्था थियो। आयोगले दिएको प्रतिवेदन कार्यन्वयन भए/नभएको अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई दिइएको थियो। संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थित गर्ने विषयमा विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता कार्यान्वयन गर्नका लागि निकै नै ढिलो गरी यो अध्यादेश जारी भएको थियो। यो अध्यादेशले गरेका व्यवस्थाहरू संविधान र सर्वोच्च अदालतबाट राजेन्द्रप्रसाद ढकालको रिटमा भएको आदेश विपरीत भएको भनी माधवकुमार बस्नेतको सर्वोच्च अदालतमा रिट पऱ्यो। उक्त रिटको सुनुवाइको क्रममा सर्वोच्च अदालतले २०६९/१२/१९ मा अन्तरिम आदेश जारी गरी उक्त अध्यादेशका केही दफाहरू कार्यान्वयन गर्न रोक लगायो। सर्वोच्च अदालतमा रिट परेपछि यो अध्यादेश बमोजिमको आयोग गठन सम्बन्धी कार्य अघि बढ्न सकेन। पछि उक्त विवादमा सर्वोच्च अदालतले अध्यादेशका केही विवादित व्यवस्थाहरू संविधान, कानून र अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त प्रतिकूल देखिएको भनी अमान्य र बदर गऱ्यो। सो आदेशमा संविधान र न्यायका सिद्धान्त संगत नदेखिएका कानूनी व्यवस्थामा संशोधन र सुधार गर्न नेपाल सरकारका नाममा परमादेशसमेत जारी भएको थियो। अदालतबाट अन्तरिम आदेश जारी भएका कारण यो अध्यादेश कार्यान्वयनमा आउन सकेन।

दोस्रो कानूनी प्रबन्धः ऐनको व्यवस्था

संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनका लागि दोस्रो कानूनी प्रबन्धको रूपमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी गरियो। सो ऐनबमोजिम दुई छुट्टाछुट्टै आयोगको रूपमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरियो। सो अवधिमा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाका बारेमा छानविन गर्नका लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ बमोजिम दुई छुट्टाछुट्टै आयोगहरू स्थापना भएका छन्। ती आयोगहरूको काम, कर्तव्य र अधिकार यसप्रकार रहेको छः-[८]

१. मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनसम्बन्धी घटनको छानविन, सत्य अन्वेषण तथा अभिलेखीकरण गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने,
२. पीडित तथा पीडकको यकिन गर्ने,
३. पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउन पहल गर्ने तथा मेलमिलाप गराउने,
४. पीडित वा निजको परिवारका सदस्यलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने परिपूरणसम्बन्धमा सिफारिस गर्ने,

[८] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा १३

५. मेलमिलाप नभएका तथा क्षमादानमा नपरेका पीडकलाई कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने,
६. पीडितलाई तोकिएबमोजिमको परिचयपत्र तथा छानविनपछिको जानकारी उपलब्ध गराउने,
७. ऐनमा उल्लिखित अन्य काम गर्ने।

माथि उल्लिखित कामहरूमध्ये बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले र मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनसम्बन्धी अन्य घटनाका सम्बन्धमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले छानविन गर्ने कानूनी व्यवस्था छ। सो ऐनबमोजिम दुईपटक आयोग गठन गरियो। पहिलो आयोगले करिब चार वर्ष र दोस्रो आयोगले दुई वर्ष छ महिना काम गरे। आयोगहरूको पटक/पटक म्याद थप गरी करिब सात वर्ष क्रियाशील रहे।[९] तर पीडितको मागलाई सम्बोधन गर्ने दिशामा अपेक्षित नतिजा हासिल हुन सकेन।

आयोगहरूको गठन र क्रियाशीलता

वि.सं. २०५२ फागुन १ गतेदेखि प्रारम्भ भएको सशस्त्र द्वन्द्व २०६३ मंसिर ५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताबाट समाप्त भयो। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगमा परेका ३२८८ उजुरीमा ७५३ उजुरी किनारा भएका छन् र बाँकी उजुरीहरू छानविनको क्रममा रहेका छन्। १३२१ जना बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिवारका ३९९३ जना सदस्यले पीडित परिचयपत्र प्राप्त गरेका छन्। आयोगले २०७९ असार मसान्तमा पाँचौं अन्तरिम प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्तुत गरिसकेको छ। हालसम्म राहत नपाएका बेपत्ता पारिएका ५४९ जनाको परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउन सिफारिस गरेको छ। यति लामो समय वितिसक्दा पनि आयोगले हालसम्म आरोपीको बयान लिन सकेको छैन। त्यसैगरी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा करिब ६३ हजार उजुरीहरू परेका छन् र आयोगले विभिन्न प्रदेशमा मुकाम कार्यालयसमेत खडा गरी छानविनको कार्य अगाडि बढाएको थियो। तर सो प्रक्रियाबाट पनि छानविनको कार्यले गति लिन सकेको छैन। धेरै उजुरीहरू प्रारम्भिक छानविनको प्रक्रियामा नै रहेका छन्।[१०] सर्वोच्च अदालतले संक्रमणकालीन न्यायका मान्य सिद्धान्त र मानकबमोजिम आयोगसम्बन्धी कानूनको पुनरावलोकन गर्न निर्देशन जारी गरेको छ।[११] द्वन्द्वपीडितहरूले सो विषय कार्यान्वयनमा आएपछि मात्र छानविनको प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्ने मागसहित आफ्नो चासो र सरोकार प्रकट गरिरहेका छन्। आयोगहरू गठन भएको करिब सात वर्षको अवधि व्यतित भइसक्दा पनि यो प्रक्रिया निष्कर्षमा पुग्न सकेको छैन। यो विषयमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्था र निकायले पनि चासो प्रकट गरिरहेको अवस्था छ। संक्रमणकालीन न्यायका बाँकी कामलाई समयमा टुंगोमा पुऱ्याउने भनी सरकारको तर्फबाट पटक/पटक व्यक्त भएको प्रतिबद्धता कार्यान्वयनमा आउन सकेको छैन। आयोगहरू पनि छानविनको प्रारम्भिक काममा नै अलमलिएको अवस्था छ। यसले पीडितहरूलाई अझै बढी पीडा दिएको देखिन्छ भने मुलुकको कानूनको शासनको सूचकमा पनि प्रतिकूल प्रभाव परेको छ।

निरन्तर प्रतिबद्धताः नतिजा आउन बाँकी

प्रत्येक वर्ष सरकारले वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा शान्तिप्रक्रियाका बाँकी काम टुंगो लगाउने प्रतिबद्धता प्रकट गरेको देखिन्छ। आवधिक योजनाले सो विषयमा प्रतिबद्धता प्रकट गरेको अवस्था छ। चालू पन्ध्रौ पञ्चवर्षीय योजनाले पनि मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनामा दण्डहीनताको अन्त्य गरी पीडितलाई क्षतिपूर्तिको सुनिश्चितता गर्ने रणनीति लिइएको छ। सोअन्तर्गत मानवअधिकारको उल्लंघनका घटनाको अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाइने एवं मानवअधिकारको उल्लंघनको घटनाका पीडकलाई कारबाही र पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति तथा परिपूरणको व्यवस्था गरिने कार्यनीति

[९] सो ऐन बमोजिम मिति २०७१।१०।२८ मा गठन भएका आयोगहरूले करिब चार वर्षको कार्यावधि काम गरेका थिएँ। मिति २०७६।१०।६ को निर्णय अनुसार दोस्रो पटक आयोगहरू गठन भइ २०७९ असार मसान्तमा पदाधिकारीहरूको म्याद समाप्त भएको छ। यतिखेर आयोग पदाधिकारीविहीन अवस्थामा रहेको छ। संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनका लागि ऐन संशोधनको विधेयक प्रतिनिधिसभामा दर्ता भएकोमा सो सभाको कार्यकाल समाप्त भइ उक्त विधेयक निष्क्रिय भएको छ।

[१०] सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आायोगका काम कारबाहीको बारेमा छुट्टै विवेचना आवश्यक पर्दछ। यो लेखमा सो विवेचना गरिएको छैन।

[११] यो विषयमा थप जानकारीका लागि हेर्न सकिन्छः संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेशहरू, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, काठमाडौं, २०७९

लिइएको छ।[१२] प्रत्येक वर्ष हुने नीति कार्यक्रमले पनि यो विषयमा प्रतिबद्धता प्रकट गर्ने गरेको पाइन्छ। २०७९ सालमा प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहालको नेतृत्वमा गठन भएको सरकारले पनि आफ्नो नीतिगत प्राथमिकता र कार्यक्रममा यो विषयलाई यसप्रकार उल्लेख गरेको पाइन्छः

- शान्तिप्रक्रियाका बाँकी काम सम्पन्न गरी पीडितहरूलाई न्याय र परिपूरणको व्यवस्था गर्ने र समाजमा मेलमिलापको वातावरण सुदृढ गर्ने। यसका लागिः
    - शान्तिप्रक्रिया र संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी बाँकी काम अविलम्व सम्पन्न गर्ने।
    - यसका लागि प्रचलित ऐनमा संशोधन गर्ने सम्बन्धमा विगतमा भएको सहमति समेतलाई आधार बनाउने।
    - द्वन्द्वकालका घाइते तथा अंगभंग भएका व्यक्तिहरूलाई उपचार, रोजगारी, स्वरोजगारको अवसर र पुनःस्थापनासम्बन्धी कार्य गर्ने।
    - द्वन्द्वपीडित परिवारलाई क्षतिपूर्ति, पुनःस्थापना र परिपूरणको कार्य सम्पन्न गर्ने।
    - आन्दोलनमा योगदान गर्नेहरूको सम्मानका लागि लोकतन्त्रका योद्धा सम्मानलाई निरन्तरता दिने।

अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा पनि संक्रमणकालीन न्यायका बाँकी कामलाई प्राथमकितापूर्वक टुंगोमा पुऱ्याउने प्रतिबद्धता प्रकट भएको देखिन्छ।[१३] तर पनि पीडितले अनुभूत गर्ने गरी काम हुन सकेको छैन।

मानवअधिकारसम्बन्धी कार्ययोजनाले प्रक्षेपण गरेका रणनीतिहरू

मानवअधिकारसम्बन्धी पाँचौं राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०७७।७८(२०८१।८२) मा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनका लागि देहायका विषयहरू उल्लेख गरेको छः-

उद्देश्य १ः संक्रमणकालीन न्यायलाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउने।
क्रियाकलापः संविधान, सर्वोच्च अदालतको फैसला, नेपालले स्वीकार गरेका मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता, विस्तृत शान्ति सम्झौतासमेतका आधारमा संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउने।

उद्देश्य २ः संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउने।
क्रियाकलापः बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई प्रभावकारी तुल्याउन नेपाल सरकारले आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउने।

उद्देश्य ३ः द्वन्द्वपीडितको संरक्षण गर्ने, पीडितलाई परिपूरण उपलब्ध गराउने।
क्रियाकलापः

१. द्वन्द्वपीडित तथा विस्थापितहरूको अभिलेख व्यवस्थित गर्ने र उनीहरूलाई आवश्यक सुरक्षाको प्रत्याभूति प्रदान गर्ने।
२. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सिफारिसका आधारमा पीडितलाई परिपूरणलगायतको सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने।
३. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगबाट भएको सिफारिस बमोजिम पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने।

---

[१२] पन्ध्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०७६।७७-२०८०।८१), राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं, पेज नं. २९४

[१३] संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवअधिकार समिति लगायतका मञ्चमा नेपालले संक्रमणकालीन न्यायका बाँकी काम समयमा टुंगोमा पुऱ्याउने प्रतिबद्धता प्रकट गरेको छ। सन २०१५ को समीक्षामा नेपाललाई ७३ वटा देशले १९५ वटा सिफारिस गरेका थिएँ, जसमध्ये नेपालले १५२ सिफारिस स्वीकार गरेको थियो। ती सिफारिसलाई विभिन्न १८ उपशीर्षकमा बाँडिएको थियो। जसमध्ये संक्रमणकालीन न्यायतर्फ नेपाललाई भारत, पाकिस्तान, भूटान, सिंगापुर, स्वीट्जरल्याण्ड, इजिप्ट, डेनमार्क, अष्ट्रेलिया, अमेरिका, नेदरल्याण्ड्स, क्यानडा लगायत १९ देशले मुख्यतः १५ वटा सिफारिस गरेका थिएँ। तिनमा मुख्यतः संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतका आदेश कार्यान्वयन गर्नु, सत्य निरूपण र बेपत्ता छानबिन आयोगहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसारका बनाउनु र द्वन्द्वकालमा भएका मानवअधिकार हननका घटनामा उत्तरदायित्व स्थापित गर्नू- भन्ने थिएँ। ती १५ वटै सिफारिस नेपालले स्वीकार गरेको थियो। https://www.himalkhabar.com/news/119105 पछिल्लो पटक हेरिएकोः २०७९।८।१४

तर यो कार्ययोजना कार्यान्वयनको अवस्थामा भने निकै नै कमजोर रहेको छ।

न्यायालयको निगरानीः पटक/पटकको निर्देशन

नेपालको शान्तिप्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउने क्रममा संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनका लागि न्यायालयले निगरानीमूलक भूमिका निर्वाह गरेको छ।[१४] संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी व्यवस्था संवैधानिक एवं कानूनी प्रबन्धमा अतिरिक्त न्यायिक व्याख्याबाट पनि निर्देशित रहेको छ। राजेन्द्रप्रसाद ढकालको रिटमा भएको आदेशले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन एवं उचित राहतको व्यवस्था गर्न निर्देशित गरेको थियो।[१५] यो आदेशलाई प्राथमिक चरणमा गरिएको न्यायिक निगरानीको रूपमा लिन सकिन्छ। त्यसैगरी माधवकुमार बस्नेतको रिटले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलापका लागि अलग/अलग आयोगको स्थापना गर्न निर्देश गरेको थियो।[१६] यो आदेशलाई संक्रमणकालीन न्यायलाई सम्बोधन गर्नका लागि न्यायालयले संक्रमणकालीन न्यायको संरचनागत पक्षमा गरेको निगरानीका रूपमा लिन सकिन्छ। त्यसैगरी सुमन अधिकारीको रिटमा जारी भएको आदेशले मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका कार्य आम माफीका विषय हुन नसक्ने घोषणा गरी संसारले स्वीकार गरेका संक्रमणकालीन न्यायका मानकलाई आत्मसात् गरी कानून संशोधन गर्न निर्देशन जारी गरेको थियो।[१७] यो आदेशले राजनीतिक सौदाबाजीमा नभई संक्रमणकालीन न्यायका मान्यतामा आधारित भएर काम गर्नुपर्ने विषयमा जोड दिएको छ। अहिले पीडित परिवारको माग पनि सर्वोच्च अदालतको आदेशको मूल भावमा केन्द्रित रहेर संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानूनमा संशोधन हुनुपर्ने भन्ने नै रहेको छ।

संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी न्यायिक दृष्टिकोणको बारेमा न्यायाधीश समाज, नेपालले एउटा विश्लेषणात्मक अध्ययन गरेको थियो।[१८] सो अध्ययनमा संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित सर्वोच्च अदालतबाट भएका विभिन्न १५ वटा फैसला र आदेशहरूको अध्ययन गरी निकालिएको निष्कर्ष यसप्रकार रहेको देखिन्छः-

१. विगतमा भएका मानवअधिकारको हनन्लाई सम्बोधन गर्न न्यायपालिकाको सक्रिय भूमिका रहेको छ।
२. अदालतबाट भएका फैसला र आदेशमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको उल्लेखन गरिएको छ र ती दस्तावेजको प्रभाव प्रतिविम्बित भएको छ।
३. विदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय न्यायिक निकायबाट स्थापित विधिशास्त्रले स्थापित गरेका मान्यतालाई न्यायका मान्य सिद्धान्तका रूपमा अवलम्बन गरिएको छ।
४. कार्यान्वयनको अवस्था सकारात्मक नरहे पनि अदालतका फैसला र आदेशप्रति सैद्धान्तिकरूपमा राज्यका निकायहरू असहमत रहेको देखँदैन।
५. अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनको राष्ट्रियकरण गर्न अदालतको सकारात्मक संकेत प्रकट भएको छ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले गरेको अध्ययनबाट संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट गरिएका आदेशहरूको सारसंक्षेप यसप्रकार रहेको देखिएको छः-[१९]

१. संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणागत पक्षलाई आन्तरिकीकरण गरी अभ्यास गरिनुपर्दछ। यसभित्र सत्य, न्याय, परिपूरण र संस्थागत सुधारजस्ता विषय पर्दछन्।
२. संक्रमणकालीन न्यायले फौजदारी न्याय प्रणालीलाई विस्थापित गर्न वा निष्क्रिय तुल्याउन सक्दैन। न्याय सम्पादन अदालतको अवशिष्ट अधिकार हो। अदालतमा विचाराधीन विषयहरू आयोगमा सार्न मिल्दैन।
३. संक्रमणकालीन न्यायको केन्द्रविन्दुमा पीडितलाई राखिनुपर्दछ। पीडकलाई पीडितसरह व्यवहार गरिनुहुँदैन।

---

[१४] यो विषयमा विस्तृत जानकारीका लागि संक्रमणकालीन न्याय र उपचारको अधिकार, सर्वोच्च अदालतद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तहरू, भाग १, तृतीय संस्करण, इन्टरनेशनल कमिशन अफ जुरिष्ट, २०७८ (२०२१) र संक्रमणकालीन न्याय र उपचारको अधिकार, सर्वोच्च अदालतद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तहरू, भाग २, प्रथम संस्करण, इन्टरनेशनल कमिशन अफ जुरिष्ट, २०७८ (२०२१) हेर्न सकिन्छ।

[१५] राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रवीन्द्र ढकाल वि. गृह मन्त्रालयसमेत, नेकाप २०६४ अंक २ नि.नं. ७८१७

[१६] माधवकुमार बस्नेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७० अंक १० नि.नं. ९०५१

[१७] सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३

[१८] संक्रमणकालीन न्यायका विषयमा सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन, न्यायाधीश समाज नेपाल, २०६८

[१९] संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका आदेशहरू, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, काठमाडौं, २०७९

४. मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका विषयलाई मेलमिलाप वा माफी वा क्षमादानका विषय बनाउनुहुँदैन।
५. अदालतको फैसला स्वीकार गरी आत्मसमर्पण नगर्ने व्यक्तिका सम्बन्धमा कानून बनाएर समेत राज्यले सजाय माफीको कारबाही अगाडि बढाउन मिल्दैन।
६. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको खोजी र सत्य निरूपण तथा मेलमिलापका लागि अलग/अलग आयोग बनाउनुपर्दछ।
७. सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानवअधिकारका उल्लंघनका विषयलाई कानूनको दायरामा ल्याउन राज्यले उपयुक्त कानून बनाउनुपर्दछ। गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने सर्वमान्य सिद्धान्त हो।
८. बेपत्ता नागरिकको स्थिति सार्वजनिक गर्नु राज्यको दायित्व हो।
९. अन्तर्राष्ट्रिय सनधि सम्झौताको पालना गर्नु राज्यको कर्तव्य हो। मानवीय कानूनसम्बन्धी महासन्धिलाई मुलुक पक्ष नभए पनि पालना गर्नुपर्दछ।
१०. अदालतबाट जारी भएका आदेशहरूको कार्यान्वयन गरी संक्रमणकालीन न्यायलाई समयमा टुंगोमा पुर्‍याउनु पर्दछ।
११. पीडितलाई राहत र परिपूरण उपलब्ध गराउने विषयलाई प्राथमिकता प्रदान गर्नुपर्दछ। द्वन्द्व पीडितलाई वितरण गर्ने सेवा सुविधा समानताको सिद्धात विपरीत हुनुहुँदैन।
१२. आयोगको सिफारिस भएका विषयमा मुद्दा चलाउने नचलाउने विषय महान्यायाधिक्ताको स्वेच्छाचारी अधिकार होइन।
१३. अपराधिक घटनाको राजनीतीकरण गरिनुहुँदैन। विशुद्ध राजनीतिक रूपमा भएका घटना र अपराधिकरूपमा भएका घटनालाई एकै रूपमा राख्न मिल्दैन।
१४. न्यायपूर्ण समाज निर्माण गर्न राज्य अग्रसर हुनुपर्दछ।
१५. संक्रमणकालीन न्यायको मान्यता र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासविपरीत बनेका कानून असंवैधानिक हुन्छन्।
१६. मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनकर्तालाई कानूनको दायरामा ल्याउन पश्चात्‌दर्शी कानून बनाउन सकिन्छ। बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर परिभाषित गरी कानून बनाउनुपर्दछ।
१७. संक्रमणकालीन न्यायले अभियोजनका अतिरिक्त राहत र परिपूरण एवं भविष्यमा यस प्रकारका घटना दोहोरिन नदिने उपायहरूसमेत अवलम्बन गर्नुपर्ने मान्यता राख्दछ।
१८. महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अधिकारको स्वेच्छाचारी प्रयोग गर्न मिल्दैन। महान्यायाधिवक्ता वा सरकारी वकीलले आयोगको सिफारिसको औचित्यमा प्रश्न उठाउन मिल्दैन।
१९. अनधिकृत रूपमा कब्जा गरिएका सम्पति वैध हकवालालाई फिर्ता दिनु, सम्पत्तिको गैर कानूनी कब्जालाई वैधता कायम गर्न नमिल्ने।
२०. कुनै अमुक दलको सदस्य हुनु वा कुनै हैसियत वा भूमिकामा रहनु न्यायिक प्रक्रियालाई विस्थापन गर्ने, दण्डलाई न्यून गर्ने वा माफी दिने आधार बन्न सक्दैन।

माथि उल्लेख गरिएको पूर्व अध्ययनसमेतका आधारमा संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले हालसम्म गरेका आदेशलाई विश्लेषण गर्दा प्राप्त भएका निष्कर्षलाई मूलतः तीन भागमा बाँड्न सकिन्छ।

१. संक्रमणकालीन न्यायको नाममा नियमित फौजदारी कारबाहीलाई अवरुद्ध गर्न नसकिने र राज्यले संक्रमणकालीन न्यायका लागि आवश्यक कानून निर्माण गर्नुपर्ने।
२. संक्रमणकालीन न्यायका मान्य सिद्धान्त र अन्तर्राष्ट्रियरूपमा अंगीकार गरिएका मूल्य र मान्यताहरूलाई अनुशरण गरी संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानून निर्माण गर्नुपर्ने।
३. पीडितलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर पीडितले स्वीकार गर्न सक्ने गरी संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने।

पहिलो विषयतर्फ हेर्दा संक्रमणकालीन न्यायका लागि राज्यले प्रतिबद्धतामात्र जनाएको तर सोसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था नभएको अवस्था पर्दछ। यो समयमा अदालतले सशस्त्र विद्रोहको अवस्थामा भएका अपराधजन्य कार्यका लागि नियमित फौजदारी न्याय प्रणालीलाई नै क्रियाशील गराउनुपर्ने धारणा राखेको छ।[२०] संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संयन्त्रहरू

[२०]भक्तबहादुर सापकोटा वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय,धादिङसमेत, २०६४ सालको दे.पु.नं. ०८५२ आदेश मितिः २०६७।१।९,रिता गिरी वि.

अदालतको विकल्प नहुने भनी अदालतले स्पष्ट पारेको छ। सो क्रममा अदालतले संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनका लागि छुट्टै संयन्त्र निर्माण गर्नसमेत जोड दिएको छ।[२१] त्यसका लागि आवश्यक कानून निर्माण गर्नसमेत निर्देशन दिएको छ।[२२] मिसिलमा नदेखिएको राजनीतिक कारण देखाएर फौजदारी मुद्दा फिर्ता लिनु नहुनेमा पनि अदालतको जोड रहेको छ।[२३] सो क्रममा पीडितलाई राहत दिनसमेत सरकारका नाममा निर्देशन गरेको छ।[२४] सशस्त्र विद्रोहको क्रममा मानवअधिकारको उल्लंघन हुन नदिन राज्यको जिम्मेवारी दिनुभन्दा अगाडि नियुक्ति हुने व्यक्तिको उपयुक्तता परीक्षण गर्ने कानून निर्माण गर्न आदेश जारी गरेको थियो।[२५] सो आदेशमा भनिएको छः- पीडकलाई क्षमादान दिने वा नदिने भन्ने कुरा द्वन्द्वका पीडित पक्षको चाहनामा भर पर्ने विषय हो। आफू विरुद्ध भएको अन्यायको उपचार खोज्न पीडित पक्ष पूर्णरूपमा सार्वभौम र स्वतन्त्र रहन्छन्। नागरिकको यस्तो नैसर्गिक अधिकारलाई संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीले संकुचन वा नियन्त्रण गर्न सक्दैन भन्ने अदालतको धारणा रहेको थियो।[२६]

दोस्रो विषयतर्फ हेर्दा संवैधानिक एवं राजनीतिक प्रतिबद्धताअनुरूप कानून निर्माणको कार्य प्रारम्भ भएपछि अदालतले त्यस्तो कानून संक्रमणकालीन न्यायका मान्य सिद्धान्त र अन्तर्राष्ट्रियरूपमा अंगीकार गरिएका मूल्य मान्यताहरूलाई अनुशरण गरिनुपर्नेतर्फ अदालतको जोड रहेको देखिन्छ। सो क्रममा अदालतले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविनका लागि छुट्टाछुट्टै आयोग बनाउनसमेत निर्देशन गरेको छ।[२७] नेपाल पक्ष नभए पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानकको रूपमा स्वीकार गरिएका दस्तावेज अनुकूल हुने गरी राष्ट्रिय कानून निर्माण गरिनु पर्नेमा अदालतको जोड रहेको छ।[२८]

तेस्रो विषयतर्फ हेर्दा संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन गर्दा पीडितलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर पीडितले स्वीकार गर्न सक्ने गरी गर्नुपर्ने धारणा प्रकट गरेको छ। यसका लागि पीडितसँग परामर्श गर्न, पीडितले विश्वास गर्ने वातावरण निर्माण गर्न, पीडितका पीडालाई प्राथमिकतापूर्वक सम्बोधन गर्न अदालतले निर्देशन गरेको छ।[२९] गोश्वारारूपमा माफी दिने विषयलाई अदालतले अस्वीकार गरेको छ। त्यसैगरी व्यक्तिगत रिसइबीको कारण ज्यान लिने व्यक्तिलाई अदालतबाट दोषी ठहर गरेको विषयमा सो घटना द्वन्द्वकालको भएको भन्ने दाबीका आधारमा माफीका लागि सिफारिस गरेको नमिलेको भनी सरकारको सिफारिस बदर गरेको थियो।[३०] सो आदेशले संविधानको व्यवस्थाबमोजिम माफीसम्बन्धी कानून बनाउन र त्यस्तो कानून नबनेसम्म माफी दिने प्रक्रिया अगाडि नबढाउनसमेत निर्देशन दिएको छ।

सारमा हेर्दा सर्वोच्च अदालतका आदेशहरूले संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियालाई व्यवस्थित र स्वीकृत मानकका आधारमा टुंगो लगाउनुपर्ने र दण्डहीनताले कुनै पनि रूपमा प्रश्रय पाउनु नहुने धारणा आत्मसात् गरेको देखिन्छ। तर कतिपय विषयमा मुलुकको भूधरातलीय अवस्था र राजनीतिक रूपान्तरणसँगको समानुपातिक सम्बन्ध केलाएर संयमित हुनुपर्ने स्थानमा अदालतले अधिक अग्रसरता देखाएर आदर्श मानक स्थापित गर्न निर्देशित गरेको जस्तो पनि देखिन्छ। केही विषयमा अदालतले न्यायिक हस्तक्षेप गर्नुपर्ने ठाउँमा पनि अधिक आत्मसंयमता अपनाएर आदेश गर्दा दोषी देखिएका

जिल्ला प्रहरी कार्यालय,मोरङसमेत, २०६४ सालको दे.पु.नं. ०६४ आदेश मितिः २०६७।२।१७, कर्ण बहादुर रसाइली वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोक समेत, २०६४ सालको रिट नं. ०३३९, निर्णय मितिः २०६६।८।२९, देवी सुनुवार वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोकसमेत, २०६२ सालको रिट नं. ०६४१ निर्णय मितिः २०६४।६।१

[२१] बुद्धिबहादुर प्रजा वि. प्रम तथा मपकासमेत, २०६३ सालको रिट नं. ३४४८, आदेश मितिः २०६५।१।३०

[२२] राजेन्द्र प्रसाद ढकालको हकमा रवीन्द्र ढकाल वि. गृह मन्त्रालयसमेत, २०६० सालको रिट नं. २९४२ आदेश मितिः २०६०।९।२५

[२३] पवन कुमार पटेलको जाहेरीले नेपाल सरकार वि. गगनदेव राय यादवसमेत, २०६१ सालको फौ.पु.नं. ३३०२ निर्णय मितिः २०६५।९।२९

[२४] भोजराज तिम्सिना वि. नेपाली कांग्रेससमेत, २०६३ सालको रिट नं. ०९२० आदेश मितिः २०६४।९।२

[२५] सुनिलरञ्जन सिंह वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६९ अंक १२ निर्णय नं. ८९३३

[२६] गोविन्द शर्मा बन्दी वि. महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानसमेत, नेकाप २०७० अंक १२ नि.नं. ९०९१

[२७] माधव कुमार बस्नेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेपाल २०७० अंक ९ नि.न.. ९०५१

[२८] सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३, मीरा ढुंगाना वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७३ अंक ३ नि.नं. ९५५१। सुमन अधिकारीको रिटमा जारी भएको आदेश उपर नेपाल सरकारको तर्फबाट पुनरावलोकनको निवेदन परेको थियो तर यो आदेशको पुनरावलोकन गर्न सर्वोच्च अदालतले अस्वीकार गरेको थियो।

[२९] सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७३ अंक ६ नि.नं. ९६१२

[३०] सावित्री श्रेष्ठ वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप संवैधानिक इजलास खण्ड, २०७५ भाग १ नि.नं. ०००२

व्यक्तिहरूले पनि थप लाभ प्राप्त गरेको वा राज्यको तर्फबाट पुरस्कृत हुने अवसर प्राप्त भएको पनि देखिन्छ। तथापि यो छुट्टै मिहिन विश्लेषणको पाटोको रूपमा रहेको छ।

हासिल भएका उपलब्धिहरू

संक्रमणकालीन न्यायका बारेमा राजनैतिक प्रतिबद्धता प्रकट भएर कानून पनि बनेको छ। संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनका लागि दुईवटा आयोगहरू गठन भएका छन्। सर्वोच्च अदालतको आदेशलाई आधार मानेर संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानून पुनरावलोकनको क्रममा रहेको छ। दुवै आयोगहरूले पीडितको उजुरी संकलन गरी अभिलेखीकरण गरेका छन्। केही द्वन्द्वपीडितहरूले राहत प्राप्त गरेका छन् भने केही प्राप्तिको प्रक्रियामा छन्। द्वन्द्वको क्रममा ज्यान गुमाएका र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्मानमा स्मृतिकरणका कार्यहरू प्रारम्भ भएका छन्। तर यी उपलब्धिहरूले पीडितलाई न्याय प्राप्तिमा सनतोष गर्ने ठाउँ दिएको देखँदैन। समयान्तरसँगै पीडा झन गहिरिँदै गएको अवस्था छ।

मानवअधिकार समितिको सिफारिस

नेपालमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका विषयमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार समितिमा परेका उजुरीमा सो समितिले आफ्ना दृष्टिकोणहरू नेपाल सरकारलाई पठाएको छ। सन २०२२ मार्च १४ सम्म सो समितिले २४ वटा दृष्टिकोणहरू प्राप्त भइसकेका छन्।[३१] सो समितिले मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका विषयमा प्रभावकारी अनुसन्धान गरी दोषीलाई कानूनको दायरामा ल्याउने र पीडितलाई छानविनको सूचनासहित पर्याप्त क्षतिपूर्तिको प्रबन्ध गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व स्मरण गराएको छ। भविष्यमा त्यसप्रकारका घटना दोहोरिन नदिनका लागि आवश्यक काम गर्नुपर्ने राज्यको दायित्वका बारेमा पनि सो समितिको दृष्टिकोणमा उल्लेख गरिएको छ। तर सत्य अन्वेषणको प्रक्रियामा नै अलमल भएको अवस्थामा मानवअधिकार समितिको दृष्टिकोणमा प्रकट भएका विषयहरू कार्यान्वयनमा आउन सकेका छैनन्। सिफारिस कार्यान्वयन नभएकै कारण संयुक्त राष्ट्रसंघले नेपाललाई औसत अंक सी दिएको छ।[३२] सम्बद्ध सरोकारवालाहरूले साझा सहमति कायम गरी मानवअधिकार समितिले दिएका सुझावहरू कार्यान्वयनमा ल्याउनु आवश्यक देखिन्छ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले गरेका सिफारिसहरू

सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानवअधिकारका गम्भीर उल्लंघनका घटनाहरूका दोषीलाई कारबाही गर्न र पीडितलाई क्षतिपूर्तिसहितको न्याय प्रदान गर्नका लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले पटक/पटक सिफारिस गरेको छ। आयोगको बीस वर्षको सिफारिसलाई आधार मानेर हेर्दा आयोगले सो अवधिमा ११९५ वटा सिफारिस गरेको थियो। त्यसमा सबैभन्दा बढी मानवअधिकार उल्लंघनकर्तामा सुरक्षाकर्मीको संख्या रहेको छ। त्यसमा नेपाली सेनाका २०८, नेपाल प्रहरीका १२९ र सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालका २२ जना रहेका छन्। एकीकृत रूपमा जोड्दा मानवअधिकार उल्लंघनको कार्यमा राज्य पक्षको संलग्नता ७७८ देखिन्छ भने तत्कालीन नेकपा माओवादीको संलग्नतामा २८७ वटा घटनाहरू भएका छन्। यसका अतिरिक्त दुवै पक्षबाट मानवअधिकारको उल्लंघन भएका घटना ३८ वटा छन्। सरकार र माओवादीबाहेकको समुदायले उल्लंघन गरेको संख्या २९, प्रतिकार समूहबाट भएको संख्या २३ र कसले गरेको भनी नखुलेको संख्या २३ रहेको छ। आयोगले गरेको ११९५ वटा सिफारिसको आधारमा हेर्दा पहिलो स्थानमा सरकार पक्षको ६५.१६ प्रतिशत,

---

[३१] प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट प्राप्त जानकारी अनुसार यशोदा शर्माको उजुरीमा २८ अक्टोवर २००८ मा, युवराज गिरीको उजुरीमा २४ मार्च २०११ मा, देवबहादुर महर्जनको उजुरीमा १९ जुलाई २०१२ मा, शान्ता सेढाइको उजुरीमा १९ जुलाई २०१३ मा, शर्मिला त्रिपाठीको उजुरीमा २९ अक्टोवर २०१४ मा, जीतमान बस्नेत र तोप बहादुर बस्नेतको उजुरीमा २९ अक्टोवर २०१४ मा, केदार चौलागाईको उजुरीमा २८ अक्टोवर २०१४ मा, युवा कुमारी कटुवालको उजुरीमा १ अप्रिल २०१५ मा, रामकुमार भण्डारीको उजुरीमा २९ अक्टोवर २०१४ मा, छेदुलाल थारु र अन्यको उजुरीमा ३ जुलाई २०१५ मा, ए.एस.को उजुरीमा ६ नोभेम्बर २०१५ मा, सविता बस्नेतको उजुरीमा १२ जुलाई २०१६ मा, विमला ढकाल, राजेन्द्र ढकाल र मन्जिमा ढकालको उजरीमा १७ मार्च २०१७ मा, राममाया नकर्मीको उजुरीमा १० मार्च २०१७ मा, पूर्णमायाको उजुरीमा १७ मार्च २०१७ मा, शान्ता न्यौपाने र निशा न्यौपानेको उजुरीमा २१ जुलाई २०१७ मा, हिमाल र देवी शर्माको उजुरीमा ६ अप्रिल २०१८ मा, सरितादेवी शर्मा, विजया शर्मा पौडेल र बसनत शर्मा पौडेलको उजुरीमा ६ अप्रिल २०१८ मा, ज्ञानदेवी बोलाखेको उजुरीमा १९ जुलाई २०१८ मा फुलमती न्यायको उजुरीमा १८ मार्च २०१९ मा, टिकानाथ एवं रामहरि कंडेलको उजुरीमा १५ जुलाई २०१९ मा, देवीमाया नेपालको उजुरीमा १५ जुलाई २०२१ मा, के.आर. र यस. आर.को उजुरीमा १४ मार्च २०२२ मा र पुनिराम थारु र निरा कुमारी थरुनीको उजुरीमा १४ मार्च २०२२ मा मानवअधिकार समितिले दृष्टिकोण पठाएको छ।

[३२] https://www.himalkhabar.com/news/119105 हेरिएको मितिः २०७९।८।१४

तत्कालीन नेकपा माओवादी पक्षको २४.०३ प्रतिशत, दुवै पक्षको संलग्नता रहेको ३.१९ प्रतिशत, प्रतिकार समूहको १.९२ प्रतिशत, शिक्षकको १.३४ प्रतिशत र अन्यको ४.३६ प्रतिशत रहेको छ।[३३] तर आयोगले गरेको सिफारिसको कार्यान्वयनको अवस्था सनतोषजनक रहेको देखँदैन। अझै पनि संक्रमणकालीन न्यायको दायरामा पर्ने धेरै उजुरीहरू राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग विचाराधीन रहेका छन्। खासगरी धनुषाबाट नियन्त्रणमा लिई बेपत्ता बनाइएका चार जना व्यक्तिहरूको गोदारबाट शव (कंकाल) उत्खनन गरी डीएनए परीक्षणबाट परिवारलाई जिम्मा लगाएको र दोषीलाई कारबाही गर्न सिफारिस गरेको विषय एउटा महत्वपूर्ण सिफारिस थियो। त्यसैगरी भैरवनाथ गणबाट ४९ जना व्यक्तिलाई बेपत्ता पारेको विषयमा दोषीको पहिचान गरी कारबाही गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको विषय आयोगले गरेको अर्को महत्वपूर्ण सिफारिस हो। तथापि ती दुवै सिफारिसहरू कार्यान्वयनमा आउन सकेको देखँदैन। संविधानले स्थापित गरेको आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयन लागि सरकारको प्रतिबद्धता र रचनात्मक अग्रसरता आवश्यक देखिन्छ।

पीडितका आवाज र तिनको सम्बोधन

संक्रमणकालीन न्यायको केन्द्रविन्दुमा पीडितहरू रहने गर्दछन्। हाम्रो सन्दर्भमा शान्ति सम्झौता भएको पन्ध्र वर्ष पूरा भइसक्दा पनि न्याय पाउन नसकेको अनुभूति पीडितहरूको रहेको छ। पीडितहरूले व्यक्तिगत तथा सामूहिकरूपमा आफ्ना चासो र सरोकारहरू सार्वजनिक गरिरहेका छन्। सर्वोच्च अदालतको आदेश बमोजिम संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको पुनरावलोकन र विश्वसनीय आयोगको गठनका बारेमा पीडितहरूको एक मत रहेको छ। पीडितहरूका आवाजलाई बेवास्ता गरेर यो प्रक्रिया टुंगो लाग्न सक्दैन। टुंगो लगाउन मिल्दैन। पीडितहरूको तर्फबाट २०७८ साल चैत्र २४ गते जारी काठमाडौं घोषणापत्रले मूलभूत सरोकारहरू सार्वजनिक गरेको थियो।[३४]

आम द्वन्द्वपीडित समुदायको संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी राष्ट्रिय अन्तर्क्रिया पारित काठमाडौं घोषणापत्र, २०७८ (२०७८ चैत्र २४ गते)

१. *पीडित समुदायसँग कुनै अर्थपूर्ण परामर्श नगरी गठन गरिएको र उनीहरूको सहभागितासमेत नभएको विद्यमान आयोगहरूमा पीडित समुदायको विश्वास नरहेको, सात वर्ष व्यतित भइसक्दा पनि द्वन्द्वकालीन मानवअधिकार उल्लंघनको एउटै घटनाको समेत छानविन अनसनधान पूरा गर्न असफल, सरकार र राजनीतिक दल नियन्त्रित विद्यमान अप्रभावकारी आयोग तथा संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा पुनरावलोकन गरी आजसम्म प्राप्त अनुभव तथा सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित सिद्धान्त एवं अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य मान्यता र मापदण्ड समेतका आधारमा समयसीमा र स्पष्ट कार्ययोजनासहितको संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया लागू गर्न अपिल गर्दछौं।*

२. *मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन तथा ज्यादतीमा क्षमादान, माफी, मेलमिलाप नहुने सुनिश्चिततासहित पीडित समुदाय एवं सरोकारवालासँगको अर्थपूर्ण परामर्श, सर्वोच्च अदालतको फैसला तथा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन संशोधन एवं संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक अन्य नीति निमय र कानूनहरू निर्माण गर्न अपिल गर्दछौं।*

३. *बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन गर्न सर्वोच्च अदालतबाट २०७० पुस १८ मा जारी परमादेश आदेशबमोजिम विषयविज्ञ सम्मिलित ऐन संशोधन मस्यौदा कार्यदल गठन गर्न र गठित कार्यदलको प्रतिवेदनका आधारमा संशोधन गर्न अनुरोध गर्दछौं।*

४. *संक्रमणकालीन न्यायको भावनाप्रतिकूल गठित तथा सम्पूर्ण रूपमा असफल भइसकेका सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग तत्काल खारेज गर्न र ऐन संशोधनपश्चात् पारदर्शी तथा विश्वसनीय प्रक्रियाबाट दक्ष, अनुभवी र ऐनले प्रदान गरेको कार्यदिशहरूलाई सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्ने अठोट र स्पष्ट मार्गचित्र भएका व्यक्तिहरू छनौट गरी सक्षम, स्वतन्त्र र विश्वसनीय आयोगहरू गठन गर्न जोडदार माग गर्दछौं।*

५. *आयोगहरूको स्वतन्त्रता र प्रभावकारिताका लागि आयोगहरूलाई आवश्यक भौतिक साधन स्रोत सरकारले उपलब्ध गराउने तर कर्मचारी र विज्ञ जनशक्ति आयोग आफैले व्यवस्थापन गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था गर्न*

---

[३३]आयोगको २० वर्ष, आयोगका सिफारिसहरू र कार्यान्वयनको अवस्था, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, २०७७ पृष्ठ ३५

[३४]आम द्वन्द्वपीडित समुदायको संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी राष्ट्रिय अन्तर्क्रियाद्वारा पारित काठमाडौं घोषणापत्र, २०७८ (२०७८ चैत्र २४ गते)

अपिल गर्दछौं।

६. *आयोगको पुनर्गठन, पुनर्गठित आयोगहरूको काम कारबाही र सम्पूर्ण संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया पीडित केन्द्रित एवं पीडित तथा लैंगिकमैत्री हुने कुराको सुनिश्चितताका लागि आवश्यक र उपयुक्त व्यवस्था गर्न अनुरोध गर्दछौं।*

७. *द्वन्द्वपीडितको परिपूरणको अधिकारलाई कानूनी रूपमा नै सुनिश्चित गर्न आवश्यक र उपयुक्त नीति, नियम र कानूनहरूको निर्माण गर्न अनुरोध गर्दछौं । यस्ता नीति, नियम र कानूनको निर्माण गर्दा संयुक्त राष्ट्रसंघीय परिपूरण नीतिका मार्गनिर्देशक सिद्धान्तहरू तथा सर्वोच्च अदालतले परिपूरणका सम्बन्धमा गरेका फैसलालाई समेत अनुशरण गरिएको सुनिश्चितता गर्न माग गर्दछौं।*

८. *पीडित समुदायको अर्थपूर्ण परामर्श र सहकार्यमा पीडित समुदायलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, पुनःस्थापना, क्षतिपूर्ति, जीविकोपार्जन, सामाजिक सुरक्षा, परिचयपत्र, सम्मान, संस्मरण, सांस्कृतिक, आर्थिक, मनोसामाजिक र कानूनी सहायता जस्ता विषय सुनिश्चित गरी यससम्बन्धी अल्पकालीन (अन्तरिम राहत) एवं दीर्घकालीन परिपूरण कार्यक्रम तथा आवश्यक र उपयुक्त नीति नियम एवं कानून निर्माण गर्न माग गर्दछौं।*

९. *द्वन्द्वकालीन यौनजन्य हिंसाका घटनाहरूको अभिलेखीकरण र पीडितहरूको पहिचान गर्नुका साथै उनीहरूको गोपनीयता, सुरक्षासहित निःशुल्क शिक्षा, स्वास्थ्य र मनो समाजिक परामर्श एवं जीविकोपार्जनको व्यवस्था गर्न माग गर्दछौं।*

१०. *द्वन्द्वकालीन बलात्कारबाट जन्मिएका बालबालिकाहरूको पहिचान गरी उनीहरूको जन्मदर्ता, नागरिकतालगायतका तत्कालीन एवं दीर्घकालीन आवश्यकताहरूको सम्बोधन गर्न अनुरोध गर्दछौं।*

११. *विस्तृत शान्ति सम्झौता (२०६३ मंसिर ५) पश्चात् पनि द्वन्द्वकालमा बेवारिसे छोडिएका विष्फोटक पदार्थ विष्फोटनमा परी अंगभंग बनाइएका नागरिकलाई पनि द्वन्द्वपीडितका रूपमा पहिचान गरी अन्य द्वन्द्वपीडित सरह अन्तरिम राहत, स्वास्थ्य उपचार तथा अन्य सुविधा उपलब्ध गराउन माग गर्दछौं । साथै द्वन्द्वकालमै अपांगता बनाइए पनि कार्यदलमा नाम छुटेर अन्तरिम राहतको प्रक्रियामा छुटेका पीडितलाई कार्यदलमा समावेश गर्न बाटो प्रशस्त गर्न अनुरोध गर्दछौं।*

१२. *संघीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारको आपसी सहकार्यमा दीर्घकालीन, सम्मानपूर्ण, सुविधाजनक र सर्वसुलभ परिपूरण नीति तथा कार्यक्रमहरू निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्न जोडदार माग गर्दछौं।*

१३. *सार्वजनिक पद तथा सुरक्षानिकायका नियुक्ति, पदोन्नति, वृत्तिविकासमा भेटिङ प्रक्रिया लागू गर्न नेपाल सरकार तथा राजनीतिक दलहरूलाई अपिल गर्दछौं।*

१४. *संक्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा नेपाल सरकार, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र अन्य निकायहरूमा अभिलिखित दस्तावेज तथा प्रमाणहरूको सुरक्षा र गोपनीयता सुनिश्चित गर्न अनुरोध गर्दछौं। साथै राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले छानविन गरी सिफारिस गरेका विषयलाई कार्यान्वयन गरी स्थानीय निकायको निर्वाचनमा उम्मेदवार चयनको सन्दर्भमा ध्यान दिन अनुरोध गर्दछौं।*

१५. *द्वन्द्वपीडितको स्पष्ट पहिचान, मर्यादा, सम्मान तथा सार्वजनिक सेवामा सेवा सुविधा सहितको परिचयपत्रको व्यवस्था गर्न अनुरोध गर्दछौं ।*

१६. *बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारका सदस्यहरूले अचल सम्पत्ति हकवाला परिवारजनको नाउँमा नामसारी तथा हक हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्थाका साथै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको श्रीमतीलाई एकल महिला सरह सामाजिक सुरक्षा भत्ताको व्यवस्था गर्न अनुरोध गर्दछौं।*

१७. *संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाटुंगोमा नपुगिरहेको सन्दर्भमा द्वन्द्वकालीन मानवअधिकार उल्लंघन तथा ज्यादतीहरूलाई नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली अन्तर्गत न्याय निरोपणका लागि अनुरोध गर्दछौं।*

मुलुक शान्तिप्रक्रियामा आएको यति लामो अवधि व्यतीत भइसक्दा पनि संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियामा सारभूत प्रगति हुन नसक्दा पनि पीडितहरूको आवाज शान्तिपूर्ण र संयमित नै छ। माथिको वक्समा राखिएका मागहरू हेर्दा कुनै पनि माग अस्वाभाविक र अशोभनीय प्रकृतिका देखँदैनन्। संसारले स्वीकार गरेका मापदण्डलाई पालना गरी यो विषयलाई टुंगो लगाउनुपर्ने धारणालाई कसैले पनि अस्वीकार गर्न सक्ने अवस्था छैन। दुई/दुईपटक आयोगहरू बन्नु,

सात वर्षभन्दा बढी समय आयोगको क्रियाशीलताबाट देखिने गरी कुनै उपलब्धि हासिल हुन नसक्नु, सर्वोच्च अदाललतको आदेश लामो समयसम्म कार्यान्वयन हुन नसक्नु, सरकारका तर्फबाट र तत्कालीन विद्रोही शक्तिको तर्फबाट पनि यो विषयलाई प्राथमिकतामा टुंगो लगाउने सार्वजनिक प्रतिबद्धता प्रकट गरे पनि व्यवहारमा कुनै परिवर्तन हुन नसक्नु र छानविनको क्रममा एउटा पनि आरोपीसँग सामान्य सोधपुछसम्म गर्न नसक्नु भनेको संक्रमणकालीन न्यायलाई एउटा औपचारिकताको विषय बनाएर लामो समय झुलाउने प्रयत्नबाहेक अरु अर्थ गर्न सकिने ठाउँ देखँदैन। विस्तृत शान्ति सम्झौताका हस्ताक्षरकारीहरूले यसको चित्तबुझ्दो उत्तर दिन सक्ने ठाउ बाँकी राखेको देखँदैन। निश्चय नै यो राजनीतिक प्रक्रिया हो तर यो कानूनी प्रक्रिया पनि हो। यसलाई राजनीतिक दाउपेच र सौदाबाजीको विषय बनाइनु हुँदैन।

तेस्रो संशोधन विधेयकमा समावेश भएका विषयहरू

कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले सबै प्रदेशमा पीडित र सरोकारवालाहरूका प्रतिनिधिहरूसँग परामर्श गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को तेस्रो संशोधनका लागि मिति २०७९ असार ३१ गते विधेयक प्रतिनिधिसभामा दर्ता गराएको थियो। सोही दिन भएको सत्ता साझेदार राजनीति दलको उच्चस्तरीय संयन्त्रमा समेत छलफल गरी सो संशोधन विधेयक दर्ता गरिएको हो। तर प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल सकिएका कारण सो विधेयक निष्क्रिय भएको छ। तथापि सर्वोच्च अदालतबाट २०७१ सालमा भएको आदेशपश्चात् पहिलो पटक संशोधन विधेयक संसद्मा प्रस्तुत गरिएको हुँदा सो विधेयकमा समावेश भएका प्रमुख व्यवस्थाहरू यहाँ उल्लेख गरिएको छः

१. मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन र मानवअधिकारको उल्लंघन भन्ने शव्दावली थप गरी परिभाषित गरिएको छ। मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको परिभाषामा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरिएको क्रूर यातना दिई वा निर्ममतापूर्वक ज्यान मारेको, जवरजस्ती करणी, जबरजस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य, अमानवीय वा क्रुरतापूर्वक दिएको यातनालाई समावेश गरिएको छ। मानवअधिकारको उल्लंघनअन्तर्गत सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदायविरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरिएको हत्या, यौनजन्य हिंसा, शारीरिक वा मानसिक यातना, अपहरण तथा शरीर बन्धक बनाउने, गैर कानूनी थुनामा राख्ने, कुटपिट गर्ने, अंगभंग वा अपांग बनाउने, व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कव्जा, तोडफोड वा आगजनी गर्ने, घरजग्गाबाट जबरजस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमबाट विस्थापन गर्ने वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार वा मानवीय कानून विपरीत गरिएको जुनसुकै अमानवीय कार्यलाई समावेश गरिएको छ।

२. आयोगको कार्यकाल दुई वर्ष हुने र एक वर्ष थप गर्न सकिने तथा पदाधिकारीहरूको पदावधि एक वर्षको हुने र एक वर्ष थप गर्न सकिने गरी प्रस्ताव गरिएको छ।

३. आयोगको कार्यदिशअन्तर्गत देहायका विषयहरू थप गरिएको छः- मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन तथा मानवअधिकार उल्लंघनको प्रवृत्ति, प्रकृति, गम्भीरता तथा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा द्वन्द्वका पक्षहरूले गरेका कार्यको विश्लेषण गर्ने,

   १) मानवअधिकारको उल्लंघन तथा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका बारेमा अन्वेषणको प्रक्रिया निर्धारण गरी सत्य अन्वेषण गर्ने,

   २) सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तर्निहित कारणहरूको पहिचान गरी भविष्यमा मानवअधिकार उल्लंघन तथा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटना हुन नदिने सुनिश्चितताका लागि गरिनुपर्ने नीतिगत, कानूनी तथा संस्थागत सुधारको सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने,

   ३) मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई परीक्षण (भेटिङ) का लागि सिफारिस गर्ने,

४. आयोगले कार्य सम्पादन गर्दा पीडितकेन्द्रित, लैगिकमैत्री तथा अपांगमैत्री हुने गरी पारदर्शी रूपमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

५. पीडक वा पीडितले आयोगसमक्ष मेलमिलापका लागि निवेदन दिएमा आयोगले पीडितको स्वतन्त्र सहमतिमा

मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनबाहेकका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाका पीडक र पीडितबीच आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

६. पीडितको परिपूरणको अधिकारलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ। प्रारम्भिक छानविनपछि नै अन्तरिम राहत वा राहतका लागि सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था छ। सामुदायिक परिपूरणको अवधारणालाई समेत आत्मसात् गरिएको छ। परिपूरणमा प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, सामुदायिक संस्था, पीडितले गठन गरेका संघसंस्था तथा निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गर्न सकिने व्यवस्था छ।

७. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलापसम्बन्धी कार्यका लागि एक कोष रहने व्यवस्था गरिएको छ।

८. आयोगले देहायका विषयमा नीतिगत सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छः-

१) सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका कुनै घटनामा परी मृत्यु भएका, घाइते तथा अपांगता भएका सुरक्षाकर्मी वा निजका परिवारका सदस्यलाई निजहरूले गरेको योगदानको कदर र सम्मानका लागि आवश्यक राहत तथा सहयोग प्रदान गर्न,

२) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका कुनै घटनामा परी मृत्यु भएका, घाइते तथा अपांगता भएका व्यक्ति वा निजका परिवारका सदस्यलाई आवश्यक राहत तथा सहयोग प्रदान गर्न,

३) सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा बिच्छयाइएका बारुदी सुरूङ (ल्याण्डमाइन), राखिएका विष्फोटक पदार्थको विष्फोटनमा परी मृत्यु भएका, घाइते तथा अपांगता भएका व्यक्ति वा निजका परिवारका सदस्यलाई आवश्यक राहत तथा सहयोग प्रदान गर्न।

९. मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनमा संलग्न व्यक्तिले क्षमादान नपाउने व्यवस्था छ। पीडकले क्षतिपूर्ति तिर्न नसकेमा नेपाल सरकारले तीन महिनाभित्र त्यस्तो क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

१०. आयोगले मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको कार्यमा संलग्न देखिएको व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउन घटना हुँदाको परिस्थिति, कारण, छानविन प्रतिवेदन र प्रमाणसहित महान्यायाधिवक्तासमक्ष सिफारिस गर्ने र विशेष अदालतमा मुद्दा दायर हुने व्यवस्था छ। सो प्रयोजनका लागि छुट्टै विशेष अदालत गठन हुने र न्याय परिषद्को सिफारिसमा उच्च अदालतका न्यायाधीशहरू मध्येबाट तीनजना न्यायाधीश सो विशेष अदालतमा रहने व्यवस्था छ। जिल्ला र उच्च अदालतमा विचाराधीन सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू सो अदालतमा सर्ने व्यवस्था गरिएको छ। विशेष अदालतले गरेको निर्णय अन्तिम हुनेछ।

११. विशेष अदालतले घटना हुँदाको परिस्थिति, कारण र संक्रमणकालीन न्यायका सिद्धान्तलाई ध्यान दिई प्रचलित कानून बमोजिम हुने सजायमा घटाई सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। त्यसरी सजाय घटाउँदा विचार गर्नुपर्ने विषयहरू पनि उल्लेख गरिएको छ।

१२. सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता भएको व्यक्तिको सम्पत्ति हस्तान्तरण एवं सो परिवारको अंशवण्डालाई समेत सम्बोधन गर्ने गरी सम्पत्ति हस्तान्तरणसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ।

सर्वोच्च अदालतबाट २०७१ सालमा सुमन अधिकारीको रिटमा भएको आदेशसमेतका आधारमा यो विधेयक तयार भएको देखिन्छ। यति लामो समयसम्म पनि कानून संशोधन हुन नसक्दा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूको काम प्रभावित भइरहेको थियो। यो विधेयकले पीडित र पीडितसम्बद्ध संघसंस्था एवं अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले उठाउदै आएका सारभूत विषयहरू धेरैजसो सम्बोधन गरेको देखिन्छ। तर केही विषयहरू अझै पनि गम्भीरताका साथ उठाइएको छ। प्रस्तावित संशोधनका कतिपय विषयमा सुधार हुनुपर्ने आवाज पीडित र नागरिक समाज एवं यो विषयमा चासो राख्ने मानवअधिकार सम्बद्ध संघसंस्थाहरूले उठाएका छन्। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले यो विधेयकमा आयोगको परामर्श नलिएको भनी विज्ञप्ति प्रकाशित गरी असन्तोष प्रकट गरेको थियो। पछि विधेयकउपर नेपाल सरकार र संघीय संसद्मा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगबाट सुझावहरू यसप्रकार दिइयो:-[३५]

१. परिभाषा खण्डमा रहेका "मानवअधिकारको उल्लङ्घन" र "गम्भीर मानवअधिकारको उल्लङ्घन" को परिभाषा र वर्गीकरण

[३५] आयोगले २०७९।०४।२९ मा पत्रकार सम्मेलन गरी यो धारणा सार्वजनिक गरेको हो। यसअघि २०७९।०४।२४ मा आयोगले नेपाल सरकार र संसदलाई यो विषयमा जानकारी गराएको थियो।

मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून एवं अन्तर्राष्ट्रिय मूल्यमान्यताअनुरूप नभएकोले वस्तुगत आधार र कारणसहित वर्गीकरण गरी परिभाषा गर्न,

२. देहायका विषयको परिभाषा गर्न आवश्यक भएकोले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून अनुकूल हुने गरी पारिभाषा गर्नः-

   १) मानवताविरूद्धको अपराध,
   २) युद्ध अपराध,
   ३) सशस्त्र व्यक्ति,
   ४) निशस्त्र व्यक्ति,
   ५) बाल सेना,
   ६) यौनजन्य हिंसा/जबर्जस्ती करणी।

३. आयोगलाई प्रभावकारी बनाउन पर्याप्त समय, स्रोत तथा साधनको व्यवस्थापन हुने गरी आवश्यक प्रबन्ध गर्न,

४. दफा १३ मा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारभित्र मानवताविरूद्धको अपराध र बाल सेनाको प्रयोग बारे सत्यको अन्वेषण तथा निरूपण गर्न संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्त अनुसार सम्बोधन हुने गरी आयोगलाई जिम्मेवारी दिने प्रबन्ध गर्न,

५. सर्वोच्च अदालतले समेत भेटिङ (vetting) का विषयमा छुट्टै कानूनी व्यवस्था गर्न निर्देशनात्मक आदेशसमेत जारी गरेको अवस्थामा केही नगरी भेटिङ (vetting) शब्दमात्रै प्रयोग गरेको देखिएकाले यस सम्बन्धमा स्पष्ट हुने गरी कानूनी प्रबन्ध गर्न,

६. पीडित राहत र परिपूरण लिन विभिन्न निकायमा धाउनु पर्ने वर्तमान अवस्थाको अन्त्य गर्न आयोगबाट निकासा हुने प्रबन्ध गर्न,

७. आयोगलाई दिइएको अधिकार आयोगले स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग गर्न पाउनुपर्छ भन्ने विषयमा कुनै विवाद हुन सक्दैन। तथापि, स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार र पुनरावेदनको अधिकारका लागि विशेष अदालतको निर्णय नै अन्तिम हुने दफा २९क. को व्यवस्था संशोधन गर्न,

८. नियमित अदालतमा विचाराधीन रहेका मुद्दाहरू विशेष अदालतमा सार्ने विषय उचित नहुने भएकाले दफा २९ख. को प्रबन्धमा संशोधन गर्न,

९. द्वन्द्वकालीन घटनाका सम्बन्धमा प्रत्यक्ष र भौतिक प्रमाणको अभाव हुन सक्ने तथ्यलाई विचार गरी परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई समेत प्रमाणका रूपमा लिन सक्ने गरी कानूनी प्रबन्ध गर्न,

१०. तत्काल घटना हुँदाको प्रचलित कानून (मुलुकी ऐन, २०२०) र मौजुदा मुलुकी अपराध संहिता लगायतमा रहेका हदम्याद समेतका प्रावधानहरू संक्रमणकालीन न्यायसँग सामन्जस्य हुने गरी व्यवस्थापन नगरेसम्म दोषीलाई कारबाही हुन सक्ने अवस्था नभएको र हाल संसद्मा दर्ता भएको विधेयकले त्यसतर्फ कुनै सम्बोधन नगरेको हुँदा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरूद्धको अपराधमा संलग्न कसूरदारलाई कारबाही गर्न सक्ने गरी कानूनी प्रबन्ध गर्न,

११. द्वन्द्वरत सशस्त्र विद्रोही पक्षको तर्फबाट हतियार उठाउने तत्कालीन विद्रोही सेना र राज्य पक्षको तर्फबाट परिचालन भएका सुरक्षाकर्मीहरूलाई संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तअनुरूप विनाभेदभाव समान व्यवहार गर्ने प्रबन्ध गर्न,

१२. सशस्त्र द्वन्द्वमा भाग नलिएका तर दुबै पक्षबाट द्वन्द्वको चपेटामा परेका नागरिकलाई न्यायको अनुभूति दिलाई राहत र परिपूरण प्रदान गर्ने गरी आवश्यक प्रबन्ध गर्नु उचित हुने।

१३. अब गठन हुने आयोग स्वतन्त्र, सक्षम, सशक्त र पीडितमुखी हुनुपर्छ। आयोगले सत्यको खोज गरी शान्ति, सामाजिक सद्भाव र मेलमिलाप कायम गराउँदा पीडितको परिवारको पीडालाई सम्बोधन गर्नुपर्छ। आयोगले मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता तथा संक्रमणकालीन न्यायका सिद्धान्तप्रति प्रतिबद्ध भइ दोषीलाई कारबाही तथा पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने, भविष्यमा द्वन्द्व नदोहोरिने प्रत्याभूति गराउने र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसमेत विश्वस्त हुने गरी कार्य गर्नुपर्दछ भन्नेमा आयोग दृढ छ।

सो विधेयक प्रतिनिधिसभाको मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध समितिमा छलफलमा गएको थियो। केही विषयमा विधेयकमा पुनरावलोकन गर्नसमेत राजनीतिक सहमति नजिक पुगेको अवस्था थियो। तर सो समितिमा उक्त विधेयकलाई

टुंगो लगाउने विषयमा सहमति जुट्न नसकेको कारण सो विधेयक पारित हुन नसकेको हो।

ऐनमा संशोधन गर्न पेश गरिएको उल्लिखित तेस्रो संशोधन विधेयकउपर पीडितहरूको दृष्टिकोण विभाजित भयो। सो विधेयक तर्जुमा एवं छलफलमा परामर्श गरिएका एकथरी पीडितहरूले संशोधनको व्यवस्थाउपर समर्थन गरी यो विषय अब टुंगोमा पुग्नु पर्ने धारणा प्रकट गरेको अवस्था थियो भने अर्कोथरी पीडितहरूले यो विधेयकले गर्न खोजेको संशोधनले सत्य र न्यायको खोजीलाई पन्छाएर परिपूरणको नाममा यो विषय टुंगो लगाउन हतार गरिएको भन्ने जस्ता धारणा प्रकट गरेका थिएँ। यो विधेयकको सन्दर्भमा सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा पीडित हुन पुगेका सुरक्षाकर्मीहरू एवं सो क्रममा बेपत्ता पारिएका तथा हत्या गरिएका सुरक्षाकर्मीको तर्फबाट पनि गम्भीर चासो र सरोकार प्रकट गरिएको थियो। नागरिक समाजको तर्फबाट पनि विधेयकका कतिपय विषयमा पुनरावलोकनको आवश्यकता औंल्याइएको थियो। जे भएपनि सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएको आदेशलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर पीडित लगायतका प्रमुख सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गरी यो विधेयक संसद्मा पुगेको विषयलाई सकारात्मक रूपमा लिनु पर्दछ। यसअघि यो रूपमा संक्रमणकालीन न्यायका बारेमा अग्रसरता देखिएको थिएन।

पुनःतेस्रो संस्करण विधेयक संसदमा प्रस्तुत

प्रतिनिधि सभाको दोस्रो निर्वाचन पछि बनेको सरकारले विगतको तेस्रो संशोधन विधेयकलाई पुनरावलोकन गरी पुनः प्रतिनिधि सभामा पेश गरेको छ। सो विधेयकमा साविकको प्रस्तावमा देहय बमोजिम परिमार्जन गरिएको छः-

१. आयोगका पदाधिकारीहरुको पदावधि दुई वर्ष हुने,
२. मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको कार्यमा संलग्न देखिएको व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय आयोगबाट सिफारिस प्राप्त भएको मितिले एक वर्षभित्र गर्नुपर्ने,
३. विशेष अदालतको फैसला वा अन्तिम आदेश उपर पैतीस दिनभित्र सर्वोच्च अदालतमा पुनरावदेन दिन सक्ने,
४. प्रधानन्यायाधीशले न्याय परिषद्को परामर्शमा सर्वोच्च अदालतका तीनजना न्यायधीश रहेको संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विशेष इजलास गठन गर्ने,
५. आयोगको कार्यवधि दुई वर्षको हुने,
६. आन्तरिक राहत सिफारिस गर्दा जवरजस्ती करणी, यौनजन्य हिंसा वा यातना पीडितलाई प्राथमिकता दिने सिफारिस गर्नुपर्ने,
७. मेलमिलापसम्बन्धी कार्यका लागि रहने कोषको सञ्चालनका लागि कानून मन्त्रीको संयोजकत्वमा सात सदस्यीय निर्देशन समिति रहने,
८. विभिन्न दफामा रहेको क्षतिपूर्ति शब्दको सट्टा परिपूरण उल्लेख गरिएको।

उल्लिखित विधेयक उपर पनि पीडित पक्ष र नागरिक समाज एवं मानवअधिकारवादी संघ संस्थाले आलोचनात्मक टिप्पणी गर्दै सुधारका लागि सुझाव प्रस्तुत गरेका छन्। २०७९ चैत्र १० मा ३४ जना द्वन्द्व पीडितहरुले विधेयकका सन्दर्भमा १६ बुँदे घोषणापत्र जारी गर्दै संशोधनको आवश्यकता औंलयाएका छन्। संक्रमणकालीन न्यायको निरूपण सम्बन्धी स्पष्ट मार्गचित्र र ठोस कार्ययोजना बनाउनु पर्ने, यातना र बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अध्यावधीकरण गर्नुपर्ने, मानवअधिकारको उल्लंघन र गम्भीर उल्लंघनलाई पुनः परिभाषित गर्नुपर्ने, आयोगका पदाधिकारी सिफारिस गर्ने संयन्त्र पुनरावलोकन गर्नुपर्ने, पीडित समुदायको अर्थपूर्ण सहभागितामा आयोगका नीति, नियम बन्नुपर्ने, लगायतका माग एवं चासो सो घोषणापत्रमा समेटिएको देखिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रियकरणको प्रश्न

नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको अभ्यास प्रभावकारी नभएको भनी बेलाबखतमा यो विषयलाई अन्तर्राष्ट्रियकरण गरिनुपर्ने धारणा पनि प्रकट हुने गरेको छ। तर अन्य मुलुकले गरेको अभ्यास हेर्दा दिगो शान्ति र राष्ट्रिय हितका दृष्टिले यो विषय अन्तर्राष्ट्रियकरण गर्नुपर्नेसम्मको होइन भन्ने मत पनि छ। सशस्त्र द्वन्द्वकै कारण मुलुकमा राजनीतिक रूपान्तरण भएको कुरालाई सबै पक्षले स्वीकार गरेपछि सो क्रममा भएका घटनाको छानविन राष्ट्रिय रूपमा नै सम्पन्न गरी पीडितलाई न्याय दिनुपर्ने र दोषी देखिएका व्यक्तिलाई दण्डित गर्नुपर्ने मान्यता दोस्रो मतले प्रकट गरेको छ। अन्य मुलुकले अवलम्बन गरेको अभ्यास हेर्दा पनि नेपालको संक्रमणकालीन न्यायलाई राष्ट्रिय संयन्त्र मार्फत नै टुंगोमा पुऱ्याउनु उपयुक्त देखिन्छ। राष्ट्रिय

संयन्त्र प्रभावकारी नभएको भन्ने अवस्था आएँ अन्तर्राष्ट्रिय निकायमा पहुँच कायम हुन सक्छ भन्नेबारेमा सचेतता आवश्यक देखिन्छ।[३६] सशस्त्र विद्रोहको जगमा मुलुकमा राजनीतिक परिवर्तन भइसकेको सन्दर्भमा सो विषयलाई अन्तर्राष्ट्रियकरण गरिनुपर्ने वा अन्तर्राष्ट्रिय अदालतमा लैजानुपर्ने भन्ने मान्यता पूर्वाग्रही हुन सक्छ। तर समयमा राष्ट्रिय संयन्त्रबाट समाधान दिन नसक्ने हो भने यो विषयले निकासको वैकल्पिक बाटो खोज्न सक्छ भन्ने विषयमा सम्बद्ध पक्ष सचेत हुनु आवश्यक देखिन्छ। तथापि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतमा नै विवाद पुग्नका लागि भने निश्चित कानूनी आधार पूरा हुन अनिवार्य हुन्छ। हाम्रो सन्दर्भमा त्यो चरणसम्मको यात्राको परिकल्पना गर्नुपर्ने अवस्था देखिएको छैन।

कूटनीतिक प्रतिनिधिहरूको चासो

नेपालको शान्तिप्रक्रियामा प्रारम्भदेखि नै अन्तर्राष्ट्रिय जगत्ले चासो र सरोकार प्रकट गर्दै आएको छ। सेना समायोजन र संविधान निर्माणका क्रममा पनि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट सहयोग प्राप्त भएको हो।[३७] संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानूनमा तेस्रो संशोधनका लागि संसद्मा विधेयक पेश भएपछि नेपालस्थित कूटनीतिक प्रतिनिधिहरूले पनि विशेष चासो प्रकट गरेका थिएँ।[३८] सो क्रममा तत्कालीन प्रधानमन्त्री एवं नेपाली कांग्रेसका अध्यक्ष शेरबहादुर देउवा, नेकपा माओवादीका अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल र नेकपा एमालेका अध्यक्ष केपी ओलीसँग भेट गरी उक्त विधेयक र नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनका बारेमा कूटनीतिक प्रतिनिधिहरूले छलफल गरेका थिएँ। यो छलफलको सांकेतिक अर्थ भनेको अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय पनि नेपालको संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई नजिकबाट नियालिरहेको छ र संसारले मानेको स्वीकृत मापदण्डका आधारमा यसको व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ भन्ने पनि हो।

बाधा अड्काउ फुकाउने व्यवस्थाको प्रयोग

ऐनले निर्धारण गरेको आयोगको कार्यावधि र आयोगका पदाधिकारीहरूको कार्यकाल समाप्त भएपछि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा ४२ बमोजिम नेपाल सरकारको मिति २०७९।३।३१ को निर्णयअनुसार २०७९ असोज मसान्तसम्म आयोगको कार्यावधि थप गरिएको थियो। सो अवधिमा संशोधित कानून पारित हुन नसकेको हुँदा नेपाल सरकारको मिति २०७९।६।३१ को निर्णयबमोजिम आयोगको कार्यावधि २०८० असार मसान्तसम्मका लागि थप गरिएको छ।[३९] आयोगको निरन्तरताका लागि यो आदेश जारी गरिएको हो। यतिखेर आयोगको सचिवालयले आयोगमा रहेका कागजातको अभिलेख व्यवस्थित गरी सुरक्षित रूपमा राखेको छ। साथै, संक्रमणकालीन न्यायको बारेमा वकालत गर्ने, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणको पहिचान र भविष्यमा यस्ता घटना दोहोरिन नदिन अपनाउनुपर्ने उपायहरूका बारेमा विज्ञहरूसँग जानकारी संकलन गरी अभिलेखीकरण गर्ने तथा आयोगका कार्यरत जनशक्तिको दक्षता विकासका लागि आवश्यक कार्यहरू गरिरहेको छ।

आयोगमा कस्ता पदाधिकारी आवश्यक छ ?

आयोगमा दुईपटक पदाधिकारीहरूको चयन भयो। करिब छ वर्ष छ महिना आयोगमा पदाधिकारीहरूको उपस्थिति रह्यो। तर आयोगमा परेका उजुरीहरूको अवस्थामा नतिजामुखी प्रगति हुन सकेको देखँदैन। त्यसैले अब आयोगका पदाधिकारीहरू चयन गर्दा विशेष विचार पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ। पदाधिकारीका लागि कानूनले तोकेको योग्यता न्यूनतम् योग्यता हो। सो योग्यताका अतिरिक्त संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा र अभ्यासमा परिचित, सार्वजनिक जीवनमा ख्यातिप्राप्त, उच्च नैतिक चरित्र भएका, अनुभवी र विश्वसनीय रूपमा काम गर्न सक्ने पदाधिकारीको आवश्यकता छ। राजनीतिक तहमा संवाद गर्न सक्ने क्षमता एवं आयोगले गरेको छानविन कार्यलाई पछि न्यायालयले पनि मान्यता प्रदान गर्न सक्ने खालका व्यक्तिको आवश्यकता छ। कर्मचारीतन्त्रीय प्रारूपबाट प्रक्रियालाई नै नतिजा मान्ने, आफ्नै सेवा, सुविधा र आयोगको

---

[३६]यसको उदाहरणको रूपमा हेर्न सकिन्छः संक्रमणकालीन न्यायः फेरि अन्तर्राष्ट्रिय कठघरामा नेपाल, हिमाल खबर, २०७७ असोज १८ https://www.himalkhabar.com/news/119105

[३७]खासगरी सेना समायोजनको कार्यमा अनमिनको संलग्नता रहेको थियो।

[३८]संक्रमणकालीन न्याय कानूनमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय के चाहन्छ ? https://ekantipur.com/news/2022/08/24/166134308594098270.html

[३९]दफा ४०. बाधा अड्काउ फुकाउने अधिकारः (१) यस ऐनको कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा कुनै बाधा अड्काउ आइपरेमा आयोगको परामर्शमा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी बाधा अड्काउ फुकाउन आदेश जारी गर्न सक्नेछ। (२) उपदफा (१) बमोजिम जारी भएको आदेश नेपाल सरकारले तीस दिनभित्र (व्यवस्थापिका संसद) संघीय संसद्मा पेश गर्नु पर्नेछ।

प्रशासकीय काममा रुचि राख्ने, छानविनको आधारभूत मापदण्ड र मान्यताका बारेमा परिचितसम्म नभएका तथा सम्बद्ध राजनीतिक शक्तिको अनुग्रहबाट आफ्नो सेवालाई लामो बनाउने मनोविज्ञान भएका व्यक्तिले आयोगको जिम्मेवारी, गरिमा र विश्वासनीयता कायम गर्न नसक्ने अनुभवबाट देखिइसकेको छ। राजनीतिक भागबण्डाबाट आयोगमा जिम्मेवारी प्रदान गर्दा आफूलाई अवसर दिनेप्रतिको विनम्रभाव स्वभाविक हुन्छ। त्यसैले आयोगका पदाधिकारी जागिरका लागि नभई राष्ट्रको टुंगोमा पुग्न नसकेको विषयलाई सार्वजनिक विश्वासनीयतासहित टुंगोमा पुऱ्याउने इच्छाशक्ति भएका विज्ञहरू मध्येबाट चयन गरिनुपर्दछ। त्यसैगरी आयोगका पदाधिकारीहरूलाई छानविनको कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन यो विषयको आधारभूत जानकारी प्राप्त गरेका विज्ञहरूको संलग्नता आवश्यक हुन्छ। त्यस्ता विज्ञहरूले पनि काम गर्न रुचि राख्ने गरी उच्च तहका पदाधिकारीको चयन आवश्यक हुन्छ। उच्च तहका राजनीतिक व्यक्तिहरु संवाद गर्न र संयुक्त राष्ट्रसंघ समेतका विदेशी नियोगका प्रतिनिधिहरुसँग छलफल गर्न सक्ने सामर्थ्यवान व्यक्ति आयोगमा पदाधिकारीको रूपमा आउनु आवश्यक छ। पदाधिकारीको कार्य सम्पादनको विश्वसनीयतका लागि उच्च नैतिक पृष्ठभूमि अनिवार्य देखिन्छ। नेपाल न्याय सेवाको विशिष्ट श्रेणीको कर्मचारी सचिव रहने र सोही अनुरूपको सचिवालयको संरचना रहने कानूनी व्यवस्था भएको सन्दर्भममा आयोगमा पदाधिकारीहरू चयन गर्दा सो पक्षलाई पनि विचार पुऱ्याउन आवश्यक छ। त्यसैगरी हाल अभ्यास गरिएको फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनको अनुभवले मात्र संक्रमाणकालीन न्यायको प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन सक्ने अवस्था हुँदैन। यसका लागि विज्ञता र अनुभव भएका विशेषज्ञहरूको समूहले छानविन कार्यमा संलग्नता जनाउनुपर्दछ। आयोगले गम्भीर विषयलाई प्राथमिकतामा राखी नीतिगत मार्गदर्शन गर्न सक्नु पर्दछ।

पश्चात्‌दर्शी प्रभाव दिने गरी किन कानून बनेन ?

मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको विषय मेलमिलाप र क्षमायोग्य विषय होइन। तर त्यस्तो कार्यलाई कसूर परिभाषित गरी दण्ड-सजायको व्यवस्था गर्ने कानून आवश्यक हुन्छ। राष्ट्रिय कानूनको प्रबन्ध नगरी अन्तर्राष्ट्रिय सनधि-सम्झौताका प्रावधानका आधारमा मात्र कसैलाई मुद्दा चलाउन सकिने अवस्था हुँदैन। खासगरी सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानवअधिकारका गम्भीर उल्लंघनका घटनामा हदम्यादसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न भएका दोषीलाई सजाय गर्ने राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था गरिनु अनिवार्य हुन्छ। सोसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्दा पश्चात्‌दर्शी असर वा भूतप्रभावी कानून बनाउनुपर्ने हुन्छ। विभिन्न प्रतिवेदन[४०] एवं सर्वोच्च अदालतका आदेशहरूले[४१] पनि पश्चात्‌दर्शी प्रभाव पर्ने गरी कानून बनाउन सकिने विषय उल्लेख गरिसकेको सन्दर्भमा हालसम्म पनि त्यस्तो कानून बन्न सकेको छैन। कानूनी व्यवस्थाको अभावमा ती विषयहरू कसरी अभियोजनको चरणमा प्रवेश गर्दछन् भन्ने प्रश्न अनुत्तरित नै रहेको छ।

केही अनुत्तरित प्रश्नहरू

नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनका क्रममा केही नैतिक, कानूनी र राजनीतिक प्रश्नहरू अनुत्तरित रहेका छन्। यसका मूलतः देहायका तीनवटा आयाम छन्:-

१. नैतिक प्रश्नः सशस्त्र विद्रोहका दुवै पक्ष शासनमा सञ्चालनमा साझा रूपमा सहभागी भइरहेको अवस्थामा कुन मोडलबाट संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थापन गर्ने ? के मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको विषय राजनीतिक सहमति र संवादबाट टुंगिने विषय हो ?

२. कानूनी प्रश्नः प्रचलित कानूनले कसूर परिभाषित नगरेको विषयमा पछि बनेको कानूनले पहिले घटेको घटनामा संलग्न भएको आधारमा सजाय गर्न मिल्छ ? के सशस्त्र विद्रोहका क्रममा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका विषयमा संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रले फौजदारी न्याय प्रणालीको विकल्प दिन सक्छ ? फौजदारी न्याय प्रणाली अन्तर्गत विचाराधीन रहेका विषयहरूको बारेमा संक्रमणकालीन न्यायको नाममा विकल्प दिन सकिन्छ ?

---

[४०]सर्वोच्च अदालतबाट राजेन्द्र प्रसाद ढकालको रिटमा गठन गरिएको बन्दी अनुसन्धान कार्यटोलीको प्रतिवदेन, २०६३ मा विगतमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न सुरक्षाकर्मी वा व्यक्तिलाई कारबाही गर्न कानूनको अभाव रहेकोले सो सम्बन्धमा कारबाही गर्न छुट्टै कानून बनाउन आवश्यक भएकोले सर्वोच्च अदालतबाट प्रस्तुत मुद्दाकै रोहमा अन्तरिम संविधान बमोजिम गठित विधायिका संसद र नेपाल सरकारका नाउँमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले अपराध घोषित गरेका मानवताविरुद्धका अपराध जस्ता विषयमा पश्चात्‌दर्शी कानून बनाउन निर्देशनात्मक आदेश दिन मनासिव देखिन्छ भनी सुझाव दिइएको थियो।

[४१]सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३

३. राजनीतिक प्रश्नः सशस्त्र विद्रोहको परिणामस्वरूप शान्ति सम्झौता भएर सोबमोजिम विद्रोही पक्षले उठाएका मूल विषयलाई स्वीकार गरी राजनीतिक परिवर्तन एवं संवैधानिक परिवर्तन भइसकेको अवस्थामा सो परिवर्तन कर्ताहरूलाई दण्डित गर्ने गरी प्रक्रिया अगाडि लैजान सकिन्छ ?

नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनका सन्दर्भमा माथिका प्रश्नहरूको वैधानिक र विश्वसनीय उत्तरसहित समाधानका विकल्पको खोजी गरिनुपर्दछ।

विलम्बका कारक तत्त्वहरू

शान्ति सम्झौता भएको यति लामो समय व्यतित भइसक्दा पनि यो विषय टुंगोमा पुग्न नसक्नुका केही देखिने र केही अदृश्य कारणहरू छन्। सम्झौतामा टुंगिएकोले संक्रमणकालीन न्यायका कामहरू पनि राज्य पक्ष र विद्रोही पक्षको साझा प्रतिबद्धता र प्रयासबाट मात्र टुंगो लाग्न सक्दछ। तर जुन रूपमा नीतिगत प्रतिबद्धता प्रकट भएको छ, यसको कार्यान्वयनमा सो रूपमा व्यावहारिक समर्थन वा सहयोग दुवै पक्षबाट हुन सकेको छैन। अर्को कारणको रूपमा राजनीतिक सम्बन्धका आधारमा भागबण्डामा आयोगका पदाधिकारीहरू नियुक्ति भएको आरोप पनि हो। यसले आयोगको कार्यसम्पादनमा पीडित र यसका सरोकारवालाहरूको विश्वास अभिबृद्धि हुन सकेको छैन र आयोगका काम-कारबाहीमा पीडित एवं नागरिक समाजबाट अपेक्षित सहयोग प्राप्त हुन सकेको छैन। राज्यका निकाय एवं विद्रोही पक्षबाट पनि यी आयोगका काम कारबाहीलाई समुचित सहयोग प्राप्त भएको छैन। विभिन्न निहुँमा लामो समय लगाएर पीडित पक्षलाई थकाउने र बिर्साउने प्रयत्न पनि दुवै पक्षबाट भएको छ। संक्रमणकालीन न्यायको मान्यताअनुरूप कार्य सम्पादन गर्न आवश्यक ज्ञान, सीप र आँटको अभावका कारणले पनि सत्य अन्वेषण प्रक्रिया अगाडि बढ्न सकेको छैन। आयोग आफै पनि अवधारणागत अस्पष्टता र कार्य सम्पादनको अक्षमताका बीचमा गुज्रिरहेको छ। राजनीतिक दलहरूले व्यक्त गर्ने प्रतिक्रिया र प्रतिबद्धता औपचारिकतामा सीमित छन्। पीडितहरू विभाजित हुने र राजनीतिक आधारमा सरकारलाई हेर्ने दृष्टिकोणले पनि यो प्रक्रियालाई गति दिन नसकिएको अवस्था देखिन्छ। कतिपय व्यक्ति एवं संघसंस्थाले पीडितको पक्षबाट वकालत गरिरहेको अवस्था भए पनि कतिपय व्यक्ति एवं संघसंस्था यो विषय स्थायी रूपमा टुंगो नलागोस् र निरन्तर यो विषयमा काम गर्न पाइरहियोस् भन्ने मनोविज्ञानबाट क्रियाशील भएका कारण पनि यो प्रक्रिया लम्ब्याउन सहयोगी भएको टिप्पणी सुन्ने गरिन्छ। निगरानीमूलक रूपमा काम गर्ने नागरिक समाजलाई लक्षित गरी यस्तो आरोप लाग्नु उपयुक्त हुँदैन। यस्तो आरोप लगाउन सक्ने अवस्था सिर्जना हुन नदिन सम्बद्ध पक्षको पनि उत्तिकै जिम्मेवारी रहेको छ। अर्कोतर्फ संक्रमणकालीन न्यायका मान्यताबाट निर्देशित भएर अनुसन्धान गर्न दक्ष जनशक्तिको अभाव पनि मूल कारण मध्ये एक हो। परम्परागत रूपमा गरिने फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान तथा अभियोजनको अनुभवबाट मात्र संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रिया अगाडि लैजान सकँदैन। अर्कोतर्फ सर्वोच्च अदालतबाट भएको फैसलाको मूल भाव अनुकूल हुने गरी कानूनी व्यवस्थाको पुनरावलोकन हुन नसक्दा यो प्रक्रिया अझ लामो बन्न गएको हो। सर्वोच्च अदालतका आदेश र तिनको कार्यान्वयनमा देखिएको उदासीनताले यो विषय विलम्व हुन गएको हो।[४२] तत्कालीन विद्रोहमा संलग्न भएको राजनीतिक दल पटक/पटक विभाजित भएको छ। पटक/पटक एकीकरण पनि भएको छ। यस्तो अवस्थामा कुनै एउटा मात्र दलले जिम्मेवारी लिने वा संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियामा उत्तरदायित्व बहन गर्ने अवस्था छैन। जवाफ दिने विषयमा पनि यो कारणले समस्या परेको देखिन्छ। कर्मचारीतन्त्रीय अवधारणाबाट निश्चय नै संक्रमणकालीन न्यायको टुंगो लागेको उदाहरण कतै देखिएको छैन। नेपालले त्यस्तो उदाहरण प्रस्तुत गर्न सक्ने अवस्था पनि छैन। सक्षमता, विश्वसनीयता र प्रतिबद्धता नभएकै कारण नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रले अपेक्षित नतिजा दिन नसकेको यथार्थ लुकाउन सकँदैन।

समयमा छानविन हुन नसक्दा देखिएका समस्याहरू

सशस्त्र द्वन्द्वको विषयमा गर्नुपर्ने छानविनको कार्य समयमा सम्पन्न हुन नसक्दा धेरै जटिलताहरू थप हुँदै गएका छन्। समयान्तरसँगै प्रमाण संकलन गर्ने कार्य झन जटिल हुँदै गएको छ। कतिपय पीडितहरू न्याय पाउन नसकेको अनुभूत गरी थप मनोसामाजिक समस्यामा परेका छन्। कतिपय पीडितहरू न्यायको अनुभूति नगरीकनै जीवन समाप्त भएको

[४२] In a post conflict society the role of the judiciary is critical in respect of handling the cases of conflict-era serious human rights violations. It is more critical where the executive is not willing to enforce the judgments of the Courts. Rishikesh Wagle, An Overview of the Supreme Court's Jurisprudence on Transitional Justice, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2668263

अवस्था छ। आरोपीहरूको बारेमा समयमा छानविन हुन नसक्दा कतिपय आरोपीहरू माथिल्लो पदमा पदोन्नति समेत भएका छन्। कतिपय आरोपीहरूको मृत्यु भइसकेको अवस्था छ- जसले गर्दा उनीहरूबाट पाउने सूचना अभिलेखीकरण हुन नसक्ने अवस्था बनेको छ। लामो समयको छानविनको प्रक्रियाबाट पीडितहरूको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार कुण्ठित भएको छ। राज्यप्रतिको भरोसा र विश्वास प्रभावित भएको छ। भविष्यमा यस्ता घटना दोहोरिन नदिनका लागि अपनाउनुपर्ने रणनीतिका लागि पनि यो विलम्बले नकारात्मक प्रभाव पारेको छ। अर्कोतर्फ यो विषयले लामो समय लिँदा झुठा व्यहोरा उल्लेख गरी उजुरी दिने र लाभ लिने प्रयास गर्ने सम्भावना पनि बढ्दै गएको छ।

समाधानका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू

यो समस्या समाधानका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू यसप्रकार प्रस्ताव गरिएको छः-

१. सर्वोच्च अदालतको आदेश र पीडितहरूका सरोकारसमेत समावेश गरी संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानूनमा संशोधन गर्ने। मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका विषयलाई निरन्तरताको कसूर कायम गरी कानूनी व्यवस्था गर्ने।

२. पीडितहरूसँग समेत परामर्श गरी निश्चित मापदण्डका आधारमा पारदर्शी रूपमा आयोगका पदाधिकारीहरूको चयन गरिनुपर्ने देखिन्छ। पदाधिकारी चयनको विषय राजनीतिक भागवण्डा वा लेनदेनको विषय भयो भन्ने प्रश्न उठ्ने अवस्था नै हुनुहुँदैन। संक्रमणकालीन न्यायको बारेमा जानकार र सार्वजनिक जीवनमा ख्यातिप्राप्त गरेका उच्च नैतिक चरित्रका व्यक्तिहरूको उपस्थिति आयोगले खोज्दछ।

३. आयोगको काम-कारबाहीलाई प्रभावकारी एवं छिटो सम्पन्न गर्नका लागि सम्बद्ध सरोकारवालाहरूका नीतिगत तहमा काम गर्ने पदाधिकारीहरू संलग्न भएको समन्वय संयन्त्र निर्माण गरी छानविनका लागि आवश्यक पर्ने सहयोग र सहजीकरण गरिनुपर्दछ। साझा चासो र सरोकार रहेका विषयमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले संयुक्त छानविन टोली गठन गरी छानविन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

४. संक्रमणकालीन न्यायको छानविन प्रक्रिया आफैंमा निक्कै नै जटिल हुन्छ। यसका लागि अवधारणागत रूपमा स्पष्ट भएका विषय विज्ञहरूको सहभागिता हुने गरी विशेषज्ञहरूको सेवा लिनुपर्दछ र कार्य सम्पादन करार गरी जिम्मेवारी निर्धारण गरिनुपर्दछ।

५. आयोगको छानविनका लागि खटिने कर्मचारीको चयन गर्दा आयोगको परामर्शमा गरिनुपर्दछ। आयोगको परामर्श विना त्यहाँ खटीएका जनशक्ति चलाउनुहुँदैन। निरन्तर रूपमा छानविन कार्यमा खटिएका जनशक्तिहरूलाई संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा र छानविन प्रक्रियाका बारेमा आवधिक रूपमा पुनर्ताजकिकरण गरी क्षमता विकास गरिनुपर्दछ।

६. आयोग आवधिक रूपमा कार्य सम्पन्न गर्ने अस्थायी प्रकृतिका निकाय हुन्। त्यसैले समयमा कार्य सम्पादनका लागि कार्ययोजना स्वीकृत गरी सो कार्ययोजनाबमोजिम कार्य सम्पादन हुन सके नसकेको विषयमा मासिक रूपमा प्रगति समीक्षा गरिनुपर्दछ।

७. संक्रमणकालीन न्यायको विषय सबै तहका सरकारको साझा दायित्वको विषय हो। त्यसैले आयोगको छानविन प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउन तथा पीडितहरूलाई परिपूरण उपलब्ध गराई योगदानको मूल्यांकन गर्नका लागि तीनै तहका सरकारको क्रियाशीलता आवश्यक देखिन्छ।

८. सशस्त्र विद्रोहको क्रममा घटेका घटनाको बारेमा धेरै लामो समयपश्चात् छानविन गर्ने कार्य आफैंमा निक्कै नै जटिल विषय हो। यो कार्यमा राज्य पक्ष र विद्रोही पक्षबाट आवश्यक सूचना, जानकारी उपलब्ध गराउने एवं आयोगबाट माग भएको विवरण उपलब्ध गराउने तथा आयोगबाट बोलाएको अवस्थामा जानकारी दिन पठाउने विषयमा सहयोगको आवश्यकता पर्दछ।

९. छोटो समयमा गम्भीर विषयमा छानविन कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने हुँदा आयोग सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत साधनको उपलब्धताका लागि सरकार प्रतिबद्ध हुनुपर्दछ। कतिपय विषयमा सरकारले दातृ निकायसँग सहकार्य र सहयोगका प्रबन्ध गर्नुपर्ने पनि हुन्छ। जस्तैः शव उत्खननका विषयमा विज्ञको उपलब्धता एवं पर्यवेक्षणका लागि यस्तो सहयोग लिनु पर्ने हुन्छ।

१०. संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संयन्त्रमा काम गर्नु आफैँमा निकै नै संवेदनशील र जटिल काम हो। यसले दक्षताको समेत अपेक्षा राख्दछ। त्यसैले आयोगका कार्य सम्पादनमा खटिने कर्मचारीका लागि नतिजामा आधारित उत्प्रेरणाको प्रबन्ध गरिनुपर्दछ। उपयुक्त वातावरण र सुरक्षाको प्रबन्धसमेत गर्नुपर्दछ।

११. छानविन प्रक्रियामा पीडितको सुरक्षा र संरक्षणका लागि उपयुक्त व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ। यो दायित्व आयोगका साथै सरकारको समेत हो।

१२. सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका घटनाको सत्यतथ्य एवं पीडितले व्यहोर्नुपरेको पीडाको बारेमा सार्वजनिक रूपमा जानकारी प्रबाह गरिनुपर्दछ। यसले पछिल्लो पुस्तालाई द्वन्द्वको प्रभावको बारेमा जानकारी प्रवाह गर्दछ भने भविष्यमा यस्तो अवस्था आउन नदिन अपनाउनुपर्ने प्रक्रियाको बारेमा पनि रणनीति अवलम्बन गर्न सहयोग पुग्दछ। अर्कोतर्फ त्याग र योगदानका व्यक्तिगत तथा सामूहिक कथाहरूलाई सार्वजनिक गर्नुको अर्थ पीडितले इज्जत, मर्यादाको अनुभूति अनि स्वमूल्य प्राप्त गर्नु हो।[४३]

१३. आयोगबाट पीडित र पीडित परिवारलाई उपलब्ध गराइएको परिचयपत्र बाहकलाई राज्यको तर्फबाट देखिने वा अनुभूत हुने खालको सेवा सुविधा उपलब्ध गराइनुपर्दछ। यसको उदाहरणका लागि बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको पीडितको परिवारको सबैभन्दा नजिकको एकजना सदस्यलाई निश्चित मासिक वृत्ति वा सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रदान गर्न सकिन्छ।

१४. आयोगमा परेका उजुरीहरूको प्रारम्भिक छानविन गरी उजुरीलाई तीन भागमा बाँडेर भिन्न व्यवहार गर्नुपर्दछ। पहिलो वर्गमा आयोगको कार्यक्षेत्रमा नपरेका उजुरीहरूलाई तामेलीमा राख्ने र उजुरीकर्तालाई जानकारी दिने, दोस्रो वर्गमा आरोपी नखुलेका विषयमा खुली आएका बखत छानविन गर्ने गरी पीडितलाई परिपूरणका लागि सिफारिस गरी तामेलीमा राख्ने र तेस्रो वर्गमा आरोपी खुलेका उजुरीमा विस्तृत अनुसन्धान गरी अभियोजन गर्नुपर्नेसम्मको प्रमाण भेटिए अभियोजनका लागि सिफारिस गर्ने अभियोजन गर्नुपर्ने नदेखिएमा परिपूरणको सिफारिस गरी तामेलीमा राख्ने गरी उजुरीलाई टुंगो लगाउनुपर्दछ।

१५. संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन कुन मोडेलबाट जाने विषय एकिन गरी सोअनुसार सार्वजनिक सुनुवाइ लगायतका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुपर्दछ। पीडितलाई विश्वासमा लिएर भविष्यमा यस्ता घटना दोहोरिन नदिनका लागि अपनाउनुपर्ने उपायहरूको बारेमा बस्तुगत सुझाव प्रस्तुत गरिनुपर्दछ। परिपूरणको मापदण्ड निर्धारण गरी अभियानको रूपमा परिपूरण उपलब्ध गराइनुपर्दछ।

१६. द्वन्द्वका कारण, स्वरूप र प्रवृत्ति पहिचान गरी भविष्यमा यस्ता घटना दोहोरिन नदिनका लागि कानूनी एवं संस्थागत सुधारका कार्यलाई प्राथमिकतापूर्वक कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ।

१७. द्वन्द्वको क्रममा ज्यान गुमाएका, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्मानमा स्मृतिकरणका कामहरू अभियानको रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ।

१८. राज्यबाट प्रदान गरिने सम्मान, विभूषणमा द्वन्द्वपीडितलाई प्राथमिकता प्रदान गरिनुपर्दछ।

निष्कर्ष

संक्रमणकालीन न्याय न्याय प्रणालीको नयाँ आयाम हो। यसले कुनै पनि प्रकारको युद्ध वा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाहरूको छानविन गरी सत्यतथ्य सार्वजनिक गर्ने र यसका दोषीलाई कानूनको दायरामा ल्याई दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने उद्देश्य लिएको हुन्छ। यो औपचारिक न्याय प्रणाली एवं फौजदारी अनुसन्धानभन्दा नितान्त भिन्न रहेको हुन्छ। यसले भविष्यमा यस्ता कुरा नदोहोरिनका लागि अपनाउनुपर्ने उपायहरू सिफारिस गर्ने भएकोले यो भविष्यदर्शी दृष्टिकोण पनि हो। प्रत्येक मुलुकका द्वन्द्वका कारण भिन्न हुन्छन्। त्यसैगरी द्वन्द्वको प्रक्रिया पनि भिन्न हुन्छ। द्वन्द्वको क्रममा हुने घटनामा पनि भिन्नता हुन्छ। त्यसैले द्वन्द्वपछि ती घटनालाई सम्बोधन गर्ने संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रिया पनि भिन्न हुन्छ। नेपालको द्वन्द्वका कारण र द्वन्द्वपछिको संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रिया पनि मौलिक रूपमा नै अगाडि बढिरहेको छ। यस सन्दर्भमा संक्रमणकालीन न्यायका स्वीकृत मान्यताहरू नेपालको प्रक्रियाका लागि पनि मार्गदर्शक हुन सक्छन्। शान्तिप्रक्रिया प्रारम्भ भएको लामो अवधि भएपनि पीडितहरू अझै न्यायका लागि भौंतारिनुपर्ने अवस्थामा अब प्राथमिकतापूर्वक सुधार ल्याउनुपर्दछ। कुनै पनि प्रकारको दण्डहीनताले प्रश्रय पाएको

[४३] हामी विर्सन सक्दैनौ, संक्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र (आइसिटिजे),

आरोप लोकतान्त्रिक मुलुकका लागि शोभनीय हुँदैन। समय लम्ब्याएर पीडितलाई गलाउने र पीडकलाई उन्मुक्ति दिने प्रपञ्च हो भनी लाग्ने गरेको आरोपबाट मुक्त हुनका लागि पनि संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियालाई टुंगोमा पुऱ्याउनु पर्दछ। भविष्यमा यस्तो अवस्था आउन नदिनका लागि निरोधात्मक उपाय अवलम्बन गर्न पनि अब विलम्ब गरिनुहुँदैन। राज्य व्यवस्थामा रूपान्तरणका लागि द्वन्द्वले पुऱ्याएको योगदानको पनि उच्च मूल्यांकन गरिनुपर्दछ भने मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनकर्ताहरू दण्डित भइ कानूनको शासनको स्थापना गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व पूरा गर्न यसका सम्बद्ध पक्ष र सरोकारवालाहरूको साझा क्रियाशीलता आवश्यक पर्दछ।

संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियालाई टुंगो लगाउनु भनेको राज्यको शान्तिप्रक्रियाप्रतिको प्रतिबद्धता कार्यान्वयन गरी विश्वासनीय वातावरण बनाउनु पनि हो। त्यसैले अन्य मुलुकले गरेको अभ्यासलाई सन्दर्भका रूपमा अर्थात् सिकाइको रूपमा ग्रहण गरी आफ्नो मुलुकको राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक अवस्था अनुरूप संक्रमणकालीन न्यायका कार्यलाई टुंगोमा पुऱ्याउनु पर्दछ। संक्रमणकालीन न्यायको केन्द्रविन्दुमा पीडित हुने भएकोले उनीहरूले सनतुष्टि हासिल गर्ने र चित्त बुझाउने अवस्था सिर्जना गर्न सक्नुपर्दछ। व्यक्तिलाई बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलगायतका मानवअधिकारका गम्भीर उल्लंघनका घटनाका दोषीहरूको पहिचान गरी दण्डित गर्ने कार्य गर्न सकिएन भने त्यसले मुलुकमा दण्डहीनताले प्रश्रय पाएको र कानूनको शासनको अवस्था कमजोर रहेको सनदेश प्रवाहित गर्दछ। त्यसैले जसरी मुलुक सहजरूपमा राजनीतिक प्रक्रिया परिवर्तन गरी शान्तिप्रक्रियामार्फत रूपान्तरणको चरणमा प्रवेश गऱ्यो सोही मान्यताअनुसार संक्रमणकालीन न्यायका बाँकी कामहरू टुंगोमा पुऱ्याई मुलुकमा दिगो शान्ति र लोकतान्त्रिक संस्कारलाई स्थापित गर्न सक्नुपर्दछ। यो प्रक्रिया धेरै ढिलो भइसकेको छ। अझ ढिला नगरौं।

सन्दर्भ सामग्री

१. Amnesty International, Nepal: A spiralling human rights crisis, London, 20023.

२. Ananda Mohan Bhattarai, Transitional Justice for the Promotion of Peace and Democracy in Nepal‘, National Judicial Academy (NJA) Law Journal, 2007

३. Andrea Russell, Transitional Justice and the Truth Commission in Nepal‘, Senior Honors Projects, University of Rode Island, 2012, as available athttp://digitalcommons.uri.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1278&context=srhonorsprog

४. Christian Braun & Friedrike Mieth, Transitional Justice theories: An introduction, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2014, p.1 available at:http://www.corteidh.or.cr/tablas/r32526.pdf

५. Dhiraj Kumar Pokhrel, Nuances of De facto amnesty: A case of Nepal‘, MA Human Rights, Central European University, available atwww.etd.ceu.hu/2013/pokhrel_dhiraj.pdf

६. Jennifer Chiang, A Call to Action —Examining Nepal‘s Post-Conflict StrategyToward Persons Accused of Gross Human Rights Abuses‘ vol. 81, Fordham Law Review, 2012

७. Raju Chapagain & Pankaj Kumar Karn, Accountability for conflict-era human rights violations in Nepal: an appraisal of strategic human rights litigation in Kaul, J.L., Jha, Anupam (eds), Shifting Horizons of Public International Law A South Asian Perspective, Springer Publication, New Delhi, 2018

८. Ram Krishna Tiwari, Nepal's Armed Conflict and the peace process, Tribhuvan University Journal, vol. XXVIII Number. 1-2, Dec, 2013

९. Rishikesh Wagle, An Overview of the Supreme Court's Jurisprudence on Transitional Justice, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2668263

१०. Susanne Buckley-Zistel et al., Transitional Justice Theories, Routledge Publication, New York, 2014, available at http://www.corteidh.or.cr/tablas/r32526.pdf

११. आयोगको २० वर्ष, आयोगका सिफारिसहरू र कार्यान्वयनको अवस्था (२०५७ जेठ '२०७७ असार), राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, काठमाडौं, २०७७

१२. मानवअधिकार सम्बन्धी पाँचौं राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व २०७७/०७८-२०८१/०८२), प्रधानमन्त्री तथा

मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, काठमाडौं ।

१३. गोविन्द प्रसाद शर्मा बन्दी (सं.), नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय, नेपाल बार एशोसिएन, संक्रमणकालीन न्याय समिति, सन २०१३

१४. संक्रमणकालीन न्यायका विषयमा सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन, न्यायाधीश समाज नेपाल, २०६८

१५. संक्रमणकालीन न्याय र उपचारको अधिकार, सर्वोच्च अदालतद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तहरू, भाग १, तृतीय संस्करण, इन्टरनेशनल कमिशन अफ जुरिष्ट्स, २०७८ (२०२१)

१६. संक्रमणकालीन न्याय र उपचारको अधिकार, सर्वोच्च अदालतद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तहरू, भाग २, प्रथम संस्करण, इन्टरनेशनल कमिशन अफ जुरिष्ट्स, २०७८ (२०२१)

१७. श्यामकुमार भट्टराई, संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा र अभ्यास, मीमांसा, न्याय सेवा तालिम केन्द्र, काठमाडौं, २०७९

१८. श्यामकुमार भट्टराई, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको काम कारबाहीको विद्यमान अवस्था, सत्यको खोजी, अंक ४, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, २०७९

१९. श्यामकुमार भट्टराईसमेत (सम्पा.), संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका आदेशहरू, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, २०७९

२०. सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको प्रतिवेदन, २०७९

२१. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको पाँचौं अन्तरिम प्रतिवेदन, २०७९

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

पीडामाथिको पीडा

✍ **सीता बुढा क्षेत्री**

बिहानको त्यस्तै ४:३० बजेको थियो। म माथि ठाँटि (बार्दली) मा रहेको पूजा कोठाको झ्यालबाट टाउको निकालेर हेरिरहेको थिएँ। मलाई त्यो दृश्य अहिले स्पष्टसँग याद छ, बुवाले अया..यायायाया.......भनेर पेटको दायाँ पट्टीको भागमा समातेर थचक्क भुइँमा बसेको। बुवाको वरिपरि १०,१५ जना आर्मीहरू थिए र २,३ जनाले बुवालाई कुटिरहेका थिए। म भने पुजाकोठामा रहेको दुर्गामाताको मुर्तिलाई समातेर भनिरहेकी थिएँ भगवान् मेरो बुवालाई बचाउनुहोस्। घरवरिपरि कुकुर भुकिरहेका थिए, खेत बारी अनि सबैतिर आर्मी नै आर्मी थिए।

सानो परिवार सुखी परिवार भनेझैं हाम्रो पनि त्यस्तै परिवार थियो। बुवा, मम्मी, दाइ, म र बहिनी। बुवाले १४ बर्ष नेपाली सेनामा जागिर गरी छोडेर गाउमा नै केही गर्छु भनी घरमा नै खेती किसानी गरी भैंसी पाली परिवारको सम्पूर्ण जिम्मेवारी पूरा गरी बस्नुभएको थियो। कस्को नजर लाग्यो खै मेरा परिवारलाई, मिति २०५८/११/२७ गते सोमबारका दिन एका बिहानै हाम्रो घरमा बज्रपात पर्यो। एकाएक हामी असहाय भयौं। हाम्रो परिवार सुखी भएको वरिपरिका मेरा बुवाका दाजुभाइका सन्तानले हेर्न सकेका थिएनन् र मेरो परिवारको जग नै उखेलेर फालिदिए। त्यस दिन आर्मीहरू मेरो बुवालाई सोधपुछका लागि लिन आएका रहेछन्। कसैले फोन गरी भनेछ "हाम्रो घरमा माओवादी आउछन्, बस्छन्, माओवादीलाई साथ दिएको छ" त्यति एउटा फोनकलको भरमा आर्मीले मेरो बुवालाई लिएर गयो। त्यसपछिको जिन्दगी के जिन्दगी हजुर....हाल म ३१ वर्ष भएँ बुवालाई लाँदा म ११ वर्ष थिएँ। त्यस बेलादेखि अहिलेसम्म मैले सुख भन्ने के हो भोगेको छैन। सानोमा बुवाले गरेको मायाको सारै नै झझल्को आउँछ, जब स्कुलमा साथीहरूले मेरो बुवाले यो ल्याइदिनुभयो, आज बुवाले यसो भन्नुभएको छ, मेरो यो कपडा मेरो बुवाले ल्याइदिनुभएको कपडा भनी देखाउँथे आदि। यस्ता धेरै कुराहरू बुवालाई जोडेर भन्दा मन कति दुख्थ्यो कति। म भने बुवालाई सम्झन्थे र मेरो बुवा पनि आउनुहुन्छ अनि म पनि देखाउँछु पख न भन्दथे। साथीहरूले खेल्ने, घुम्ने कुरा गर्दा मलाई भने घरको काम याद आउँथ्यो किनभने बुवाको त्यो घटना भएदेखि मम्मी पूरै मानसिक समस्याबाट गुज्रिनुभएको थियो र कति बेला के गर्ने भन्ने नै थाहा नपाउने हुनुभएको थियो।

म घरको जेठी छोरी भएकाले साथै बहिनीको उमेर सानै र दाइ माओवादीले लान्छन् भनेर पढ्न छोडेर इन्डिया (भारत) १४/१५ वर्षको उमेरमा जानुपरेको थियो। त्यसैले घरमा सबै व्यवहार मैले नै सम्हाल्नु पर्ने भयो। दिनहरू बित्दै गए। समाजमा हामी र हाम्रो परिवारलाई हेर्ने नजर फरक हुँदै गयो। बुवा नहुनुको पीडा त छँदै थियो। त्यसैमा आफन्त र समाजमा भएका अशिक्षित मान्छेहरूको व्यवहारले मन सारै रुने गर्दछ। सानो सानो कुरा तेरो बुवालाई लगे ठिक्क भयो, माओवादी भएर त लगेको हो, तिमीहरू त माओवादीका सन्तानजस्ता कुरा सुन्दा मन सारै रोएको छ। मेरो मम्मीले भन्नुहुन्छ "खाएको विष पो लाग्छ नखाएको विष किन लगाउछ यो समाजले ?" हुन त यो समाजले धेरै कुरा लगाएको छ। हाम्रो घरमा कोही केटा मान्छे आउनुहुँदैन थियो, आयो कि हामी सानो हुने बेलासम्म त मम्मीलाई आरोप लगाउँथे। भन्ने गर्थे ऊ लोग्ने छैन, छोरो पनि छैन। अनि मोज गरेकी छे। त्यस्तै त्यस्तै कति/कति भने र अझै पनि भन्दै छन्। पछि म र बहिनी ठूली भए पछि त्यस्ता भनाइ र दुर व्र्यवहार त कति सहियो कति। ती सबै मेरो बुवा नभएरै हेपेर भनेका हुन्। त्यो मलगायत मेरो परिवारलाई थाहा छ। मैले आज भोलि सोच्ने गर्दछु म हामीले भन्दा त हाम्री मम्मीले धेरै कुरा भोग्नुभएको छ त्यसको न्याय कहिले पाउने मेरी आमाले। पक्कै पनि घरको मुख्य मान्छे नभए पछि सबै कुरा अभाव हुने नै भयो। घरमा पैसा आउने ठाउँ थिएन। धन्न खेतबारीबाट आएको अन्नले जसोतसो खान पुग्दथ्यो। बाँकी खर्च जुटाउन मेरो परिवारले धेरै संघर्ष गरेको छ। घरवरिपरि बारीमा लगाएको लसुनको पात, धनियाको पात हरेक हप्ताको शुक्रवार लाग्ने गरेको हाटमेलामा बहिनी र म बेच्न जाँन्थ्यौ र त्यही बेचेर आएको ५०,६० रूपैयाँले घरमा सकिएको नुनतेल ल्याउँथ्यौं।

बुवा हुँदा नै भएको सानो भैंसी पछि केही वर्षमा ठूलो भयो र बियाएर दूध दिन थालेपछि त्यही दूध बजारमा लगेर बेच्न थालेपछि भने हाम्रो घरको भान्साको गर्जो टर्ने थाल्यो। म १३/१४ बर्षकी बच्ची बिहानको ४:३० बजे उठेर भैंसीलाई पिठो पकाईवरि, घाँसपात हाली दूध दोएर आफू तयार भइ बजारमा दूध पुर्‍याएर ६:३० बजे स्कुल पुग्थे। त्यसरी स्कुल पुग्दा मेरो धेरै दिनको हाजिरी छुटेको छ। पहिलो घण्टीको सरले कोठाबाहिर नै उभ्याएको त भर्खरैझैं लाग्दछ। एकपटक

त मेरो कारणले हेडसर (दिनेश) र सामाजिक पढाउने सर बीच ठूलै झगडा भएको छ। हेडसरले क्लासमा जान दिनुस् भन्दा भरत सरले मेरो क्लास हो कसलाई क्लासमा राख्ने कसलाई नराख्ने भन्ने कुरा मेरो हातको कुरा हो भनी बाझेर हेडसरले भन्दा पनि मलाई क्लास बस्न नदिएको भोगाई छ म सँग। जो भोगाइ छ त्यो हाम्रो देशका नेताका सन्तानले भोग्नु त परको कुरा हो सोच्न पनि सक्दैनन्। दिनहरू बित्दै गएँ। म उमेरले ठूली र घरपरिवारप्रतिको जिम्मेवारी बढ्दै गयो। पढाइतिर कम ध्यान जान थाल्यो। त्यसरी मेरो पढाइ बिग्रिदै गयो। जसोतसो एसएलसी पास गरें। उमेरसँगै बढ्दै गएका मेरा इच्छाहरू मैले कहिले पनि अनुभव गर्न पाइन। हुन त मलाई अहिले आएर केही गुनासो त छैन। जे गरे, जे भोगें, जे त्यागें, जे गुमाए त्यो सबै मेरो परिवारका लागि थियो र तिनै भोगाइबाट पनि मैले धेरै कुराहरू सिकेको छु।

एसएलसीपछिको जीवन सोचेको जस्तो सजिलो थिएन। पढ्ने-नपढ्ने कुरा त्यति कै थियो। जसोतसो एसएलसी. पास गरेकी म आफ्नै स्कुलको कलेज जान थालेका थिएँ। कुन विषय लिएर पढ्ने भन्ने पनि थाहा थिएन। मलाई त नेपाली विषय लिएर पढ्न मन थियो किनभने भविष्यमा केही गर्न नसके पनि शिक्षक भएर त आफ्नो परिवार पाल्न सकिएला भन्ने सोचेर नेपाली लिएर पढ्ने भनेको पछि साथीले सजिलो विषय त जसले पनि पढिहाल्छ नि पढ्ने भए गाह्रो विषय पढेर पास हुनुपर्छ भनेर भनी। मलाई पनि हो कि झैं लाग्यो र साथी पनि नछुटोस् भनी त्यसैसँग मेजर इङ्लिस लिएर पढे। कलेज जाने-आउने भइ नै रहेको थियो। बीच बीचमा विभिन्न संघसंस्थाहरू बाट वुबाको बारेमा सोध्न आउनुहुन्थ्यो। झन पीडा हुने गर्दथ्यो। कसैले सानो सानो परिचयमा पनि बुवा के गर्नु हुन्छ भन्दा, अनि बुवा हुनुहुन्न भन्यो भने के भाको कसरी भाको सबै सोध्दा त मन सम्हाल्न नसकिने हुन्छ। बुवा नभएका छोराछोरीलाई हेर्ने नजर नै फरक पार्ने रहेछ यो समाज। त्यसैले मैले एउटा प्रण गरेको छु कि भविष्यमा केही गर्न सके भने बुवाआमा नभएका बच्चाहरूका लागि एउटा अभिभावकको भूमिका निभाउनेछु।

बुवाको खोजीमा म धेरै ठाउँमा भौतारिएको छु। तर यो समाजमा जताततै स्वार्थी मान्छेहरूमात्र रहेछन् भन्ने कुरा चाहिँ बुझें। अरुको कमजोरीको फाईदा मात्र उठाउन खोज्ने त्यस्ता मानिससँग म राम्रोसँग परिचित छु। पीडा माथि पीडा थप्दा मान्छेलाई कस्तो हुन्छ भन्ने नबुझ्ने समाजका त्यस्ता मानिसलाई म एकछिन स्वार्थी भएरै भन्न चाहन्छु भगवान् तिनीहरूलाई केही समय भए पनि मेरो ठाउँमा राखिदिनुहोस् न है।" बुवा नहुदाका हरेक पल याद छ मलाई....।

सरकार किन मौन छ यो विषयमा ? हुन त मसँग त्यस्ता थुप्रै प्रश्नहरू छन् जो सरकारलाई र सरकारमा रहेर पनि काम नगर्ने ती मान्छेलाई। के हामीले हाम्रा मान्छे कहाँ कस्तो अवस्थामा छन् भनी सोध्न पाउने अधिकार छैन ? के हाम्रा आफन्तको स्वतन्त्र रूपले बाँच्न पाउने हक थिएन ? के मेरी आमाको खुसी खोस्ने अधिकार उनीहरूलाई छ ? हाम्रो बालापनको त अधिकार सबै खोस्यो। सरकारले अब हाम्रो अधिकार पनि खोस्दै छ सरकार। सरकार म कसरी सकु दिन दिनै मेरी आमाले बलिन धारा आशु झारेको हेर्न ? सरकार छिटो भन्दा छिटो भन्दिनु पर्‍यो मेरी आमा सधवा कि विधवा ? म सरकारसँग मेरो बिगत देऊ, मेरो बाल्यकाल देऊ, र मैले भोगेका पीडाको क्षेतिपूर्ति देऊ भनेर माग्दिन पनि। माग्दिन न त मेरो बुवाको नाममा आर्थिक सहयोग नै देऊ भनी। सरकारले भन्दिन पर्यो मेरो बुवाको सास कि लास चाइयो सरकार। मलाई त मेरो बुवाको अवस्था कस्तो छ भन्दिनु पर्यो। मैले के फेरि बुवा भन्न पाउछु कि पाउदिन भन्दिनु ? सरकार मुटुरोगबाट दिन प्रतिदिन गल्दै गएकी मेरी आमाले के मेरो बुवाको बाटो हेर्दा हेर्दै अस्ताउनु पर्ने हो?

सरकार मन साह्रै दुख्छ, भत्भति पोल्छ। सहनै नसक्ने पीडा हुन्छ। जव कसैसँगको सानो परिचयमा पनि पारिवारिक परिस्थिति भन्नुपर्छ। बुवाले के गर्नुहुन्छ ? कहाँ हुनुहुन्छ भन्ने खालका प्रश्नको उत्तर दिनुपर्छ। सरकार सबैभन्दा बढी पीडा त तव हुन्छ, आफ्ना परिवारका सदस्य हराएको १७/१८ वर्ष वित्दा पनि कुनै अत्तो पत्तो छैन। भन्नेले त भन्नु हुन्छ कोही मान्छे हराएको १२/१३ वर्ष भयो भने किरिया गर्दा हुन्छ भनेर। तर सरकार हामीले कुन दिनलाई आधार मानेर हाम्रा परिवारका सदस्यको किरिया गर्ने भनिदिनु पर्यो सरकार ?

सरकार ! दोषीलाई कारबाही हुन्छ कि हुँदैन त्यो त थाहा छैन मलाई। तर पहिले यो बेपत्ता भन्ने शव्दलाई हटाइ दिनु पऱ्यो सरकार साह्रै मन दुख्छ सरकार। यो शव्द बोल्दा। हो मलाई थाहा छ, मान्छेले जन्म लिएपछि एकपटक मर्नुपर्छ तर सरकार मर्नुको केही कारण त हुनु पर्यो नि होइन र ?

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

दश वर्षे जनयुद्धको प्रभाव

✍ शारदा शर्मा

नेपालमा दश वर्षे जनयुद्धको प्रभाव निकै देखिन्छ। राजतन्त्रदेखि गणतन्त्रसम्मको परिवर्तनको श्रेय तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीलाई जान्छ जसले २०५२ साल फागुन १ देखि नेपालमा जनयुद्धको थालनी गरेको थियो। वर्गीय मुक्तिका लागि सुरू गरिएको जनयुद्धको बेला देशमा करिब दश वर्ष उथलपुथल भयो। करिब १७ हजार सर्वसाधारणले ज्यान गुमाउनुपर्यो, कति घाइते भए, कति अपाङ्ग भए त कतिको अहिलेसम्म न श्वास भेटिएको छ न लास नै। कयौंको श्रीमती राज्यद्वारा वेपत्ता पारिएको श्रीमानको नाममा सिन्दुर लगाउकि नलगाउ भन्दै श्रीमान फर्किन्छ कि भन्ने आशमा बस्नुपरेको छ। बाबाको अनुहारसम्म देख्न नपाएका सन्तति कतै बाबा भेटिन्छन् कि भन्ने झिनो आशमा बस्नुपरेको छ। शायदै यस्तो पीडा उसैलाई थाहा हुन्छ जसले यसलाई प्रत्यक्ष रूपमा भोगेको हुन्छ। आजसम्म पनि कयौं परिवार वेपत्ता पारिएका परिवारको सदस्यको पर्खाइमा बसिरहेका छौं।

जनयुद्धको त्यो प्रभावबाट हाम्रो परिवार पनि अछुत हुन सकेन। मेरो सानो परिवारमा बाबाआमा अनि म समय ठीकै चलिरेहको थियो। बाबाले जाजरकोट जिल्लाको पहिलो र पुरानो क्याम्पस भेरी ज्ञानोदयमा पुस्तकालयध्यक्ष काम गर्नु हुन्थ्यो। त्यतिबेला म करिब ५,६ वर्षकी थिएँ। मलाई त्यतिबेलाका घटनाक्रम रूपमा त थाहा छैनन्। तर मेरी आमाले मलाई सुनाएका कुराबाट म अनुमान भने अवश्य लगाउन सक्छु। देशमा जनयुद्धको लहर चलिरहेको थियो। पूरा देश नै आंतकित बनेको बेला हाम्रो समाजमा प्रभाव नपर्ने त कुरा भएन। समाजमा मुक्तिको खोजी गर्नेहरू माओवादी भएको घोषणा गर्दै भूमिगत हुन्थे। प्रहरी प्रशासन र सेनाहरूले माओवादीलाई सहयोग गर्ने जो कोहीलाई पनि समातेर मारिदिने, बन्धक बनाउने वा जेलमा हाल्ने गर्थे। प्रहरीको दमनका कारण कति सोझासाझा जनताले जीवन गुमाएका थिएँ। कतिका परिवार अलपत्र परेका थिए भने कति बन्धक बनाइएका थिए।

कुरा मिति २०५६।८।२९ गतेको दिन हो। मेरो बाबा सदाझै त्यसदिन पनि आफ्नो कार्यक्षेत्र क्याम्पसमा जानुभएको रहेछ। तत्कालीन प्रहरीले आफ्नो काममा गएका मेरो बाबालाई माओवादीको झुटो आरोप लगाएर कार्यालयबाटै गिरफ्तार गरी करिब ६ महिना जिल्ला कारागार जाजरकोटमा जेल चलान गरेछ। परिवारको अथक प्रयास, धैर्यता र माओवादी नभएको ठहर भएपछि बाबा जेलमुक्त हुनुभयो। बाबाको त्यो ६ महिना जेल बसाइका बेला परिवारमा निकै चिन्ता उत्पन्न गर्‍यो। आमालाई अब श्रीमान फर्किन्नन् भन्ने डरले सधैं सताइरहन्थ्यो। म फेरि बाबा भन्न पाँउछु कि पाँउदिन यसै भन्न सकिने अवस्था थिएन। त्यो सबै प्रहरीको हातमा थियो। उनीहरूले मार्न चाहे जुनसुकै बेला पनि मार्न सक्थे। तर बाबा जेलबाट मुक्त भएपछि आमाको अनुहारमा देखा परेको खुसी सायदै त्यो एक सपनाजस्तै मात्र हुन्छ। मेरी आमा निकै खुसी हुनु भएको थियो। म फेरि बाबाको काखमा खेल्न पाउने भएकी थिएँ। बाबा जेलबाट आएदेखि हाम्रो घरमा खुसीको सीमा नै थिएन। तर त्यो घटनाले कता/कता फेरि मनमा डर पैदा गरिदिएको थियो। जिल्लामा बसे फेरि माओवादीको आरोप लाग्न सक्ने भएका कारण बाबा आफ्नो उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न क्याम्पसबाट अध्ययन बिदा लिएर नेपालगंज जानुभयो । त्यो बेला घरमा बहिनीको जन्म भइसकेको थियो। फेरि हाम्रो सानो परिवार निकै खुसी थियो। अझ बहिनीको आगमनले घर झिलिमिली भएको थियो। यो सबै छोडेर जिल्लामा बस्दा डर हुने भएका कारण बाबा नेपालगंज जानुभयो। त्यतिबेला म करिब ६ वर्षको पुगिसकेकी थिएँ।

बाबा नेपालगंज गएपछि घरमा आमा, म र बहिनी थियौं। हजुरआमा हाम्रो साथमा हुनुहुन्थ्यो। एकदिन घरमा एक्कासि फेरि बाबा अपहरण भएको खबर आयो। हामी आत्तियौं बाबालाई नेपालगंजको घरबारी टोलबाट तत्कालीन शाही सेनाले अपहरण गरी १२२ नम्बरको रातो मारुती भ्यानमा राखेर लगेको खबर हामीले पायौं। त्यो खबर सुन्दा ४५ दिनको बहिनी काखमा च्यापेकी मेरी आमा बेहोस हुनुभयो। ४५ दिनकी मेरी बहिनी डाको छोडेर रुन थाली। अबोध बालिका

म आमा र बहिनिलाई त्यो अवस्थामा देख्दा रुन थाले। मेरा आँखामा आँसु रोकिएनन्। हाम्रो परिवारको लागि त्यो कालो दिन २०५७।११।१३ गते अहिले पनि ताजै छ। काखामा ४५ दिनको छोरी च्यापेकी एक श्रीमतीले आफ्नो जीवनसाथी गुमाउदाको पीडा शायदै मेरी आमाले बाहेक अरु कसैले भोगेकै छैनन्। त्योबेला मेरो बाबालाई बन्दी बनाएर लगिएको रहेछ। त्यति बेला नै हाम्रो परिवारद्वारा बाबाको पुनरावेदन गरी बन्दि प्रत्यक्षीकरण गरिपाऊँ भनी मुद्दा दर्ता गरियो। तर अदालतले बाबालाई बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश दिन अस्वीकार गरिदियो। अदालतको त्यो फैसलाका कारण बाबाको हात समाएर हिंड्ने एक छोरीको अधिकारमा अङ्कुश लगाइयो। विवाहको मण्डपमा बसेर जिन्दगीभरी सँगै जिउने वाचा कसम खाएकी एक पत्नीको घर उजाडियो। एक आमाको बुढेसकालको सहारा गुम्यो। सुन्दर एक परिवार क्षतविक्षत भयो।

मेरो बुवा शिवप्रसाद शर्मा, आमा मोहोन कुमारी शर्मा र पिता चूडामणि शर्माको कोखबाट कान्छो सन्तानको रूपमा २०२५ सालमा जन्मिनु भएको हो। उहाँलाई मिति २०५७।११।१३ गते नेपालगंजबाट बेपत्ता पारिएको हो।

अहिले करिब २२ वर्ष पुग्न थालेको छ। राज्य गैर जिम्मेवार र नतमस्तक छ। एक मेरी आमा अझै दोधारमा छिन्। उनले सिउँदोमा सिन्दुर न लगाउन सक्छिन् न सिन्दुर नलगाएको जस्तो गर्न सक्छिन्। हामी छोरी अझै बाबा आउनुहुन्छ कि भन्ने पखाईमा बसिरहेका छौं। आफ्नो सन्तानको पखाईमा बसेकी हजुरआमा अन्तिम प्राण त्यागदासम्म पनि छोरा फर्किने आशैमा बसिन्। हाम्रो पीडा कसले बुझिदिने ? हामीले राज्य भएको आभास कहिले गर्ने ? हामीले हाम्रो बाबा पाउन सरकारको कुन निकायमा जानुपर्छ ? न्यायालयको कुन ढोकामा जानुपर्छ ? हामी जान तयार छौं। राज्यले हामीलाई हाम्रो अभिभावकको कि सास, कि लास या मानव अवशेष दिनु पर्छ। हामीले देशमा सरकार भएको र न्यायको अनुभूति कहिले गर्ने ?

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १ (२०७६ असार) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

१	बलपूर्वक बेपत्ताः अक्षम्य अपराध	✍ चरण प्रसाई
२	बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज	✍ महेश शर्मा पौडेल
३	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगबाट गरिने कारवाहीको सिफारिस र खुलाउनु पर्ने कुराहरु	✍ किरण पौडेल
४	विश्वका संक्रमणकालीन आयोगहरुः सत्य, न्याय र अभियोजन सधैं ओझेलमा	✍ प्रा.डा. विष्णु पाठक
५	पीडित तथा साक्षी संरक्षण	✍ कृष्णजीवी घिमिरे
६	संक्रमणकालीन न्यायको दुई आयोग, एक अनुभव	✍ ऋषि राजभण्डारी
७	नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय सम्वादः बेपत्ता परिवारका लागि सामाजिक न्यायका सन्दर्भमा पीडित केन्द्रित अवधारणा	✍ रामकुमार भण्डारी
८	नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी कानून र सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण	✍ गोपाल रिजाल
९	संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित मुद्दाको अभियोजन र आरोपित उपरको कारवाही प्रक्रिया	✍ संजिवराज रेग्मी
१०	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको कार्य प्रक्रिया, समस्या र चुनौतीहरु	✍ प्रेमकुमार श्रेष्ठ
११	पीडित मैत्री अनुसन्धान र सूचनाको गोपनियता	✍ ईश्वरीप्रसाद ढकाल
१२	बेपत्ता व्यक्तिको शव उत्खनन् प्रक्रिया, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको अनुभव	✍ यज्ञप्रसाद अधिकारी
१३	संक्रमणकालीन न्याय र सुरक्षा निकायको दायित्व	✍ डा. महेन्द्रजङ्ग शाह
१४	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन प्रक्रिया र यसका समस्याहरु	✍ कुमुदप्रसाद शर्मा
१५	नेपालमा द्वन्द्वका कारण र दोहोरिन नदिने उपायहरु	✍ निराजन घिमिरे
१६	पुनः स्थापकीय न्याय र नेपालमा यसको प्रयोग	✍ सोमकान्ता भण्डारी
१७	भविष्यमा द्वन्द्व दोहोरिन नदिन पुनः स्थापकीय न्याय	✍ टीकाभूषण घिमिरे
१८	दिगो शान्ति, विकास र समृद्धिका लागि सामाजिक मेलमिलाप र सद्भाव प्रवर्द्धन	✍ मीना गुरुङ्ग
१९	छानविन प्रक्रियामा जनशक्ति व्यवस्थापन	✍ रोमाकान्त ज्ञवाली
२०	संक्रमणकालीन न्याय, अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत र द्वन्द्वकालीन घटनामा यसको सान्दर्भिकता	✍ मनिराम ज्ञवाली
२१	द्वन्द्व पीडितको अधिकारको सन्दर्भमा परिचयपत्र व्यवस्थापन	✍ हरिहर पौड्याल
२२	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सन्दर्भमा मनोसामाजिक सहयोगको सान्दर्भिकता	✍ सुनिता श्रेष्ठ

२३	द्वन्द्वले महिलामाथि पारेको असर	✍ चन्द्रकला उप्रेती
२४	पीडितको न्यायमा मिडिया कति सहयोगी	✍ गोविन्द लुईटेल
२५	संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनमा गठित आयोगहरुको सिफारिस कार्यान्वयनमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको भूमिका	✍ खिमानन्द बस्याल
२६	सूचना प्रविधि र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग	✍ विष्णुप्रसाद आचार्य
२७	*Introduction to Transitional Justice and Its Nepali Context*	✍ *Dr. Rishikesh Wagle*
२८	*Relevance of Criminal Prosecution in Transitional Justice*	✍ *Shobhakar Budhathoki*
२९	*Addressing Reparation Rights of Conflict Victims in Nepal*	✍ *Suman Adhikari*

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

सत्यको खोजी, वर्ष २, अंक १ (२०७६ पुस) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

१	नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायका चुनौती	✍ महेश शर्मा पौडेल
२	संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी कानून: एक चर्चा	✍ ऋषि राजभण्डारी
३	हराएका व्यक्तिहरु पत्ता लगाउने प्रक्रियामा विधि विज्ञान (Forensics) को भूमिका तथा उपयोग	✍ डा. हरिहर वस्ती
४	नेपालमा बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिने कार्यको अपराधिकरण	✍ ईश्वरीप्रसाद ढकाल
५	बेपत्ता र न्याय सम्बन्धी एक अवलोकन	✍ डा. महेन्द्रजङ्ग शाह
६	नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायमा मानवअधिकार र दण्डहिनताको अवस्था	✍ डा. देवबहादुर बोहोरा
७	पीडितका आवश्यकता र न्यायबारेमा बुझाइः पुनरावलोकनको प्रयास (पीडित न्यायको पुर्नलेखाजोखा)	✍ रामकुमार भण्डारी
८	संक्रमणकालीन न्यायमा मेलमिलापको सान्दर्भिकता	✍ शोभाकर बुढाथोकी
९	बेपत्ता पीडित परिवारको पीडा	✍ रुपेश शाह
१०	चार वर्षको समीक्षा एक अनुभूति	✍ शुसिला चौधरी
११	संक्रमणकालीन न्याय र नेपालको अवस्था: किन टुंगिएन नेपालको शान्ति प्रक्रिया	✍ रुवी श्रेष्ठ
१२	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको काम कारवाही र आगामी रणनीति	✍ निराजन घिमिरे
१३	संक्रमणकालीन न्यायमा सार्वजनिक सुनुवाइको औचित्य	✍ मीना गुरुङ्ग
१४	बेपत्ता पीडित परिवारको लागि राज्यबाट प्रदान हुने परिचयपत्र र यसबाट प्राप्त हुन सक्ने सुविधा तथा सहुलियतहरु	✍ मनिराम ज्ञवाली
१५	Former Child Soldiers, the Maoist Leaders and The Hague Court	✍ Pro.Dr. Bishnu Pathak
१६	Role of Business Sectors on Peace Building at post Conflict Situation	✍ Take Tamata
१७	Vetting-Cornerstone of Transitional Justice	✍ Chun Gurung

सत्यको खोजी, वर्ष ३, अंक १ (२०७७ माघ) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

१	नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरु	✍ युवराज सुवेदी
२	द्वन्द्व पीडितहरुको व्यवस्थापनमा राज्यले खेल्नुपर्ने भूमिका	✍ विश्वप्रकाश भण्डारी
३	छानविनका क्रममा अपनाउनुपर्ने पीडित मैत्री व्यवहार र सूचनाको गोपनियता	✍ सुनिल रंजन सिंह
४	द्वन्द्वकालीन समस्या र आयोगहरुको अपेक्षित भूमिका	✍ प्रकाश वस्ती
५	संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा अभियोजन	✍ महेश शर्मा पौडेल
६	द्वन्द्वको कारण बालबालिकामा परेको दीर्घकालीन असर र यसको निरुपण	✍ प्रा.डा. लक्ष्मीप्रसाद मैनाली र विष्णुप्रसाद सोती
७	Women and the Peace Process of Nepal	✍ Prof. Dr. Sashi Adhikary
८	संक्रमणकालीन न्यायमा फौजदारी दायित्व	✍ संजिवराज रेग्मी
९	संक्रमणकालीन न्यायः पीडितमुखी दृष्टिकोण	✍ डा. टीकाराम पोखरेल
१०	मानवअधिकार, संक्रमणकालीन न्याय र नेपाल	✍ कृष्ण कँडेल
११	शवोत्खनन् प्रक्रियाः एक परिचय	✍ डा. आलोक आत्रेय र डा. जेणस आचार्य
१२	युद्ध अपराधमा उन्मुक्ति असंभव छ	✍ मातृका निरौला
१३	संवेदनशीलता र दृढ इच्छाशक्तिबिनाको देखावटी संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया	✍ सुमन अधिकारी
१४	संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा गठित नेपालका आयोगहरु	✍ मनिराम ज्ञवाली
१५	विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको चौध (१४) वर्षसम्म न्याय नपाउँदा निरास पीडित र पीडित परिवार	✍ मैना कार्की
१६	सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा महिलामाथि परेको समस्या र यसको समाधान	✍ सुशिला चौधरी
१७	सशस्त्र द्वन्द्वले दिएको घाऊ	✍ देवबहादुर डि.सी.
१८	भरिन बाँकी छन् युद्धका घाऊहरु	✍ हरिमाया शर्मा (आशा)
१९	राज्यबाट सहयोगको अपेक्षा	✍ नुमा सुवेदी
२०	Humanitarian Forensic Action Approach in Rights to Know	✍ Sharmila Gurung
२१	Transitional Justice in Nepal: Foreign Interest and Media Coverage	✍ Bidhur Dhakal
२२	तथ्य प्रमाण संकलनमा मिडिया कति सहयोग	✍ गोविन्द लुइटेल

सत्यको खोजी, २०८०, वर्षः ५ अंकः १ पूर्णाङ्कः ५
@बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
www.ciedp.gov.np
ISSN 2961-1512 (Print)

सत्यको खोजी, वर्ष ४, अंक १ (२०७९ जेष्ठ) मा प्रकाशित भएका जर्नलको विषय र लेखक

१	बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिएकोमा परिपूरणको अवधारणा	युवराज सुवेदी
२	संक्रमणकालीन न्यायका विविध पक्ष	विश्वप्रकाश भण्डारी
३	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको काम कारवाहीको विद्यमान अवस्था	श्यामकुमार भट्टराई
४	राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएका नागरिकः परिवारको अपेक्षा र राज्यको दायित्व	एकराज भण्डारी
५	संक्रमणकालीन न्याय र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास	खिमलाल देवकोटा
६	नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण, विकास र संक्रमणकालीन न्यायको सवाल	डा. विष्णुराज उप्रेती
७	संक्रमणकालीन न्याय र फौजदारी दायित्व	रामप्रसाद घिमिरे
८	संक्रमणमालीन न्याय र मानवअधिकारको अन्तरसम्बन्ध	शोभाकर बुढाथोकी
९	व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य र मानवअधिकार	डा. टीकाराम पोखरेल
१०	संक्रमणकालीन न्याय र पीडितमुखी अवधारणा	यज्ञप्रसाद अधिकारी
११	साक्षी संरक्षण तथा परिक्षणः सिद्रान्त तथा कानूनी व्यवस्था	रेवतीराज त्रिपाठी
१२	नेपालमा भएको सशस्त्र द्वन्द्व र त्यसको व्यवस्थापनका उपायहरु	गम्भीरबहादुर हाडा
१३	संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा आरोपित व्यक्तिको बयान र कारवाही सिफारिस	कुमुदप्रसाद शर्मा
१४	नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा यौनजन्य हिंसामा परेका महिला तथा बालबालिकाको अवस्थाः एक विवेचना	विष्णुमाया भुसाल
१५	The Crime Victim Protection Act and the Rights of the Conflict Victims	Bishnu Bashyal
१६	Psychological Rehabilitation for Conflict Victim in Nepal	Rukamanee Maharjan
१७	Transitional Justice in Nepal: An Appraisal from Socio-economic Rights Perspective	Tejman Shrestha
१८	Transitional Justice Management of South Africa and lesson to be learnt for Nepal	Kedar Ghimire
१९	फौजदारी न्याय र संक्रमणकालीन न्यायको न्याय निरुपण प्रक्रिया	कृष्णा भण्डारी
२०	बेपत्ता पारिएका सदस्यको समस्या र डि.एन.ए. डाटा बैंकको आवश्यकता	राममाया लामिछाने
२१	द्वन्द्वको कारणले महिला तथा बालबालिकामा परेको दीर्घकालीन असर र त्यसको निरुपण	सानु डंगोल
२२	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिः पीडित र उचित उपचार	सपना दनै/सेमन्त दाहाल

२३	स्थानीय तहको नीति निर्माण तहमा द्वन्द्व पीडितको सहभागिता किन र कसरी ?	✍ गोविन्द लुइटेल
२४	द्वन्द्व पीडितहरुको व्यवस्थापनमा राज्यले खेल्नुपर्ने भूमिका	✍ कृष्णराज के.सी.
२५	जनयुद्धको क्रममा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको कब्जामा मैले भोगेको यातना र मेरो अनुभूति	✍ उमेशप्रसाद साह

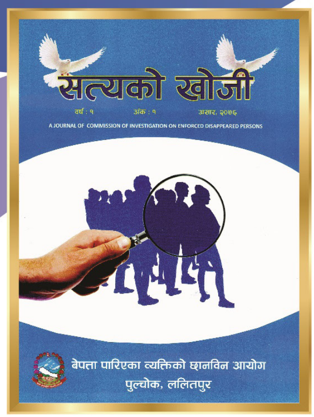

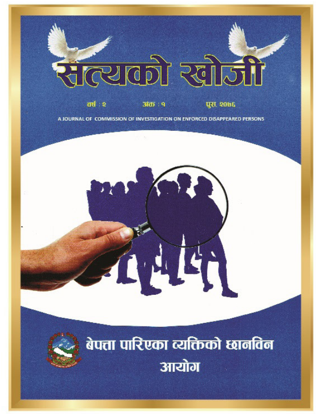

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
पुल्चोक, ललितपुर
फोन नं.: ०१-५०१०१६८, ५०१०१७९
फ्याक्स नं.: ०१-५०१०१६८
वेवसाईट: www.ciedp.gov.np
इमेल: ciedpnepal@gmail.com
टोलफ्री नं.: १६६०-०१-२२१११